

DOKTORI (PHD) DISSZERTÁCIÓ

TAR ATTILA SZILÁRD:

MAGYAR-NÉMET FELSŐOKTATÁSI
KAPCSOLATOK ÉS KÖLCSÖNHATÁSOK A 18-19.
SZÁZADBAN

2007.

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZEZETTUDOMÁNYI KAR, BUDAPEST

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA, VEZETŐ: PROF. DR.
GERGELY JENŐ EGYETEMI TANÁR, AZ MTA DOKTORA
MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI PROGRAM, VEZETŐ: DR. KÓSA LÁSZLÓ
EGYETEMI TANÁR, AZ AKADÉMIA LEVELEZŐ TAGJA (CMHAS)

A DOLGOZAT ADATAI:

SZERZŐ: TAR ATTILA SZILÁRD

CÍM: MAGYAR-NÉMET FELSZŐOKTATÁSI
KAPCSOLATOK ÉS KÖLCSÖNHATÁSOK A 18-19.
SZÁZADBAN

TÉMAVEZETŐ: DR. SZŐGI LÁSZLÓ, FŐIGAZGATÓ,
KANDIDÁTUS

A BÍRÁLÓ BIZOTTSÁG TAGJAI:

ELNÖK: **PROF. DR. KÓSA LÁSZLÓ, EGYETEMI TANÁR, AZ AKADÉMIA
LEVELEZŐ TAGJA (CMHAS)**

TITKÁR: **DR. KERTÉSZ BOTOND, PHD**

OPPONENS: **DR. RÉVÉSZ T. MIHÁLY, EGYETEMI DOCENS,
KANDIDÁTUS (C.SC.)**

OPPONENS: **DR. KALMÁR JÁNOS, EGYETEMI DOCENS, KANDIDÁTUS**

TAG: **DR. TÖKÉCZKI LÁSZLÓ, EGYETEMI DOCENS, KANDIDÁTUS**

PÓTTAG: **DR. BAK BORBÁLA, EGYETEMI DOCENS, KANDIDÁTUS**

PÓTTAG: **DR. HEISZLER VILMOS, EGYETEMI DOCENS,
KANDIDÁTUS**

2007.

TARTALOMJEGYZÉK

FEJEZET	OLDAL
1. Bevezetés	5
1.1. A téma kutatásának hazai és nemzetközi előzményei	6
1.2. A kutatás térbeli és időbeli határai	8
1.3. A rendelkezésre álló források és a forrásfeltárás módszerei	9
2. Egyetemek Európában és Németországban	11
2.1. Az első egyetemek	11
2.2. Egyetemek a korai újkorban	14
2.3. Diákmobilitás	16
3. A német egyetemi rendszer főbb jellemzői a 18-19. században	21
3.1. Németország felsőoktatási hálózata a 18. században	21
3.2. Fejlődési tendenciák és presztízs a 18. századi német egyetemek közt	23
3.3. A német egyetemhálózat átalakulása (1789-1815)	27
3.4. Az új egyetemtípus: Berlin	28
3.5. Német egyetemhálózat és presztízs a 19. század elején	32
3.6. A szakfőiskolák kezdetei	35
3.7. A Berlini Egyetem fejlődése a 19. században	35
3.8. A német felsőoktatás 1848 után	37
3.9. Althoff rendszere	40
4. Magyarországi diákok német egyetemeken 1694-1919	46
4.1. Magyarországi diákok számaránya német egyetemeken 1694-1919	46
4.2. Fakultások, szakmacsoportok	55
4.3. A német tudás-központok vonzereje	58
4.4. A „Felsőoktatási Referensek Konferenciája”	64
5. A németországi egyetemek szellemi hatása: az emberi tényező	70
5.1. Németországi magyar peregrinusok karrierje a 18. században	70
5.2. Az időszak kiemelkedő peregrinusai	75
5.3. Németországi magyar peregrinusok karrierje a 19. században	83
5.4. Híres egykori németországi peregrinusok 1789-1919	85
6. Magyar-német tudományos transzfer: eszmék és hordozóik	98
6.1. Magyar-német tudományos transzfer 1867-ig	98
6.2. Magyar-német tudományos transzfer a dualizmus korában (1867-1918)	100
6.3. A németországi egyetemjárás szerepe politikusaink karrierjében	106
6.4. A dualizmuskori országgyűlések tagjainak németországi tanulmányai	110
6.5. Németországi egyetemjárás a protestáns egyházak tisztségviselői körében	119
6.5.1. Evangélikus püspökök Németországban	119
6.5.2. Református püspökök Németországban	121
6.5.3. Protestáns egyházi tisztségviselők németországi tanulmányai (19. század)	125
6.6. A tiszteletbeli doktorok és a nemzetközi kapcsolatok	128
6.7. Magyarországi díszdoktorok német egyetemeken	130
7. A német egyetemi rendszer adaptációja Magyarországon a 19. században	133
7.1. Magyarország és a német egyetemi modell a 19. század első felében	133
7.2. A német (porosz) egyetemi modell meghonosodása Magyarországon	134
7.2.1. A Pesti Egyetem	134
7.2.2. A tudományos kutatás és feltételei	136
7.2.3. A szemináriumi rendszer	137
7.2.4. A Kolozsvári Egyetem	139

7.2.5. A német modell meghonosodásának tapasztalatai	142
7.3. A magyar és németországi műszaki felsőoktatás kapcsolatai	143
7.4. A Pesti Egyetem orvostudományi karának németországi kapcsolatai	153
7.5. Külföldi diákok magyar felsőoktatási intézményekben	156
8. Összegzés	158
9. Irodalomjegyzék	161

1. Bevezetés

Történelem és német nyelvszakos hallgatóként mindig is különleges érdeklődéssel fordultam a két szak közös területei felé. Így került figyelmem középpontjába a magyar diákok németországi egyetemjárása, aminek a sors kegye folytán saját magam is részese lehettem a modern korban. Ekkor fogalmazódott meg bennem a gondolat, hogy jó lenne megvizsgálni magyar-német viszonylatban az egyetemjárások révén, illetve azokkal párhuzamosan megvalósuló kulturális-tudományos transzfert, az ideák, eszmék, értékek áramlását.

Világhírű német és magyar tudósok alakja, pályája motivált, amikor doktori kutatásaimat először a 19. századi magyar-német természettudományos kapcsolatokra fókuszáltam. Később lehetőségem nyílt behatóbban foglalkozni a magyar és német egyetemi rendszer újkori fejlődésével, a különböző egyetemi modellek alakulásával, a német egyetemek szervezeti és oktatási rendszerének magyar recepciójával, hazai megvalósításával. Ugyancsak meghatározó volt, hogy több évet töltöttem el a magyar diákok németországi egyetemjárásának 1694 és 1789 közötti vizsgálatával. Ez a két utóbbi tevékenység meggyőzött arról, hogy érdemes lenne a magyar német tudományos élet közti kapcsolatrendszer időben és tárgyában is kitágítva vizsgálni, hosszú távú folyamatok figyelemmel kísérése, ill. nagyobb intervallumokra vonatkozó tanulságok leszűrése érdekében.

Így lett a disszertáció címe: „Magyar-német felsőoktatási kapcsolatok és kölcsönhatások a 18-19. században”. Munkámban a következő témákat szeretném bemutatni, illetve megvizsgálni:

1. Az európai egyetemek születését, képzési céljaik, belső struktúrájuk alakulását a 19. századig bezárólag, különös tekintettel a németországi egyetemekre.
2. A német felsőoktatási rendszer alakulását a 18. és 19. században.
3. A Magyarországról kiinduló német egyetemjárás hagyományait, méreteit, főbb irányait és jellemzőit, részletesen 1694 és 1919 között.
4. A németországi peregrinusok későbbi életpályáját, társadalmi helyzetét.
5. Egyes kiemelt társadalmi csoportok (miniszterek, országgyűlési képviselők, egyházi vezetők) részvételét a németországi peregrinációban.
6. A magyar-német tudományos transzfer működését néhány folyóirat tartalma, szerzőik tanulmányai, illetve az egyetemek díszdoktori címadományozása alapján.

7. A magyar felsőoktatási rendszer újkori történetét a német minta ismeretének tükrében.

8. A magyar diákok ösztöndíjlehetőségeinek hozadékát a tudományos transzfer és az oktatáspolitikai területén.

A megjelölt célokhoz kapcsolódnak téziseim:

1. tézis: A 16-18. század során kiteljesedő, kiterjedt német felsőoktatási rendszer potenciális vonzerővel bírt a külföldi, benne a magyar diákok számára.

2. tézis: Az újkorban Németország a magyarországi diákok külföldi egyetemjárásának egyik legfőbb úticélja - összhangban a peregrinusok fogékonyságával az új szellemi áramlatok és modern tudományos eredmények iránt.

3. tézis: Németországi peregrinusaink jelentős hányada vált később a magyar szellemi elit részévé.

4. tézis: A dualizmus kori társadalmi-politikai elit tanulmányaiban fontos szerepe volt a németországi tanulmányoknak, általában rész- vagy posztgraduális képzés formájában.

5. tézis: A német és magyar tudományos eredmények kölcsönös recepciója 1848 előtt még csak esetleges, de a 19. század 2. felében evidenciává válik.

6. tézis: Az önálló magyar felsőoktatás-politika célul tűzi ki, majd hatékonyan megvalósítja a humboldti egyetemi modell adaptációját.

7. tézis: A magyar-német felsőoktatási kapcsolatoknak léteztek kölcsönös formái.

1.1. A téma kutatásának hazai és nemzetközi előzményei

A téma részletes vizsgálata szükségessé tette a nemzetközi és magyar egyetemtörténeti irodalom megismerését, különös tekintettel a peregrinációs és tudománytörténeti művekre.¹ Szerencsés körülmény, hogy a „klasszikusnak” mondható régi kiadványok mellett az utóbbi másfél évtizedben jelentősen gyarapodott a hazai publikációk száma mindkét tárgykörben.

¹ Az európai és német egyetemtörténeti összefoglalókból jól használható: Walter Rüegg (Hrsg.): Geschichte der Universität in Europa. Band I.-Band 3. München 1993-2005., Rainer A. Müller: Geschichte der Universität. Von der mittelalterlichen Universitas zur deutschen Hochschule. München 1990. A magyar irodalomból: Szögi László (szerk.): Régi magyar egyetemek emlékezete. Válogatott dokumentumok a magyarországi felsőoktatás történetéhez 1367-1777. Budapest 1995.

A magyar egyetemtörténet-írás jelentős alakjai közül először is meg kell említenünk Ábel Jenő,² Sinkovics István,³ Székely György⁴ vagy Ladányi Sándor⁵ nevét. Az egyetemjárások vizsgálata is hosszú történetre tekinthet vissza, már a 19. században születtek a témában használható monográfiák, összeírások pl. Haan Lajos,⁶ Mokos Gyula,⁷ vagy Schrauf Károly⁸ szerzőségében. A huszadik században sokáig csak szórványos publikációk foglalkoztak a témával,⁹ mígnem a század utolsó negyedében erdélyi kutatók ismerték fel modern peregrinációs adattárak kiadásának szükségességét. Tonk Sándor, Szabó Miklós (részben társszerzős) művei hatalmas információs anyagot tömörítenek, bár a kutatás akkori nehézségei miatt nem terjedhettek ki minden németországi egyetemre.¹⁰ Korszakos jelentőségű az ELTE Egyetemi Könyvtárában és Egyetemi Levéltárában Szögi László körül és vezetésével az elmúlt 15 évben kialakult alkotói gárda, mely főleg a külföldi egyetemjárások felderítésével foglalkozik, de a hazai egyetemtörténet-írásban is meghatározó munkákat publikált.¹¹

Az egyetemtörténet kutatása Európában a 20. század vége felé vált egyre intenzívebbé. Jól jelzi ezt a folyamatot Walter Rüegg nagy szintézise az európai egyetemekről vagy az egyetemtörténeti évkönyv indulása.¹² A közelmúltban sikerült a külföld érdeklődését is felkelteni a magyar-német egyetemjárás kutatása iránt, ami több konferencia megtartását és számos tanulmány közlését eredményezte.¹³ Sorra születtek és születnek az egyetemjárás

² Ábel Jenő: Egyetemeink a középkorban. Budapest 1881.

³ Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635-1935. Szerk: Sinkovics István. Budapest 1985.

⁴ Pl. Székely György: A pécsi és óbudai egyetem alapítása a közép-európai egyetemplétesítések összefüggéseiben. = A Janus Pannonius Egyetem 1967. évi Évkönyve.

⁵ Ladányi Andor: A magyar felsőoktatás a 20. században. Budapest 1999. Uő: Klebelsberg felsőoktatási politikája. Budapest 2000.

⁶ Haan Ludovicus: Jena Hungarica sive memoria Hungarorum a tribus proximis saeculis Academiae adscriptorum. Gyulae 1858.

⁷ Mokos Gyula: Magyarországi tanulók a jénai egyetemen 1558-1882. Budapest 1890.

⁸ Schrauf Károly: A krakkói magyar tanulók-háza lakóinak jegyzéke (1493-1558). Budapest 1893; ill. uő: A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig. Budapest 1902.

⁹ Pl: Gábel Asztrik: Magyar diákok és tanárok a középkori Párizsban. Budapest 1938.

¹⁰ Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a középkorban (1520-ig). Bukarest 1979; Szabó Miklós-Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521-1700. Szeged 1992.; Szabó Miklós-Szögi László: Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701-1848. Marosvásárhely 1998.

¹¹ Lásd a következő sorozatokat: „Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban”, szerk: Szögi László, „Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből”, szerk: Szögi László, ill. „Felsőoktatástörténeti Kiadványok, új sorozat”, szerk: Szögi László. Munkánk szempontjából alapvető forrásmunkák: Szögi László: Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789-1919. Budapest 2001. (=Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 5. kötet), Tar Attila: Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694-1789. Budapest 2004. (=Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 11. kötet).

¹² „Jahrbuch für Universitätsgeschichte,” herausgegeben von Rüdiger vom Bruch. Franz Steiner Verlag, Stuttgart. Band I, 1998.

¹³ Rainer C. Schwinges (Hrsg.): Humboldt International. Der Export des deutschen Universitätsmodells im 19. und 20. Jahrhundert. Basel 2001. (=Veröffentlichungen der Gesellschaft für Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte, Band 3.), ill. Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert. Herausgegeben von Márta Fata, Gyula Kurucz und Anton Schindling. Unter Mitarbeit von Alfred Lutz und Ingomar Senz. Stuttgart 2006. (=Contubernium. Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte. Band 64.)

egyreszrűtűleiteit feldolgozó publikációk, itthon és külföldön egyaránt, melyek vagy a célegyetem vagy a tanult tudományág vagy a rekrutációs terület alapján fogalmazzák meg témájukat.¹⁴A különböző felsőoktatási reformkísérletek és a hagyományos egyetemi keretek átalakulása fellendítette, ismét az érdeklődés középpontjába helyezte az intézménytörténetet, másrésről pedig egyre inkább hangsúlyossá válik a kulturális interakciók, kulturális hálózatok vizsgálata.¹⁵

1.2. A kutatás térbeli és időbeli határai

Kutatásainkban a magyar és egyetemes történelem fordulópontjait vettük korszakhatárnak. Így vált elemzéseink kezdőpontjává 1694, a hallei egyetem alapításának időpontja, amely megfeloően közel esik a Rákóczi-szabadságharc (1703-1711) vagy a spanyol örökösödési háború (1701-1714) időpontjához, művelődéstörténeti relevanciája pedig vitathatatlan. Az ezt követő 225 évet több belső korszakra osztottuk, melyek közül kiemelkedik 1789, a francia forradalom éve, mivel egész Európa képe formálódik át ezután, és nem mellékesen: megszületik a francia, valamint a porosz egyetemi modell. A végpont, 1919 szorul még magyarázatra. Több praktikus történelmi ok is indokolta az 1. világháború lezárását korszakhatárnak választani: 1. a háború előtti peregrinációs folyamatokban 1919/1920 jelentett nagy törést, a háború alatt, amennyire lehetett, folyt az egyetemek látogatása az addig megszokott minták szerint. 2. 1919-cel végleg lezárult a „hosszú” 19. század, és elkezdődött a jelenkor. 3. A kiadott peregrinációs adatbázisok a személyiségi jogok védelme okán általában az 1918/1919-es téli szemeszterig tartalmazznak hallgatói adatokat.

A területi behatárolást nagyon óvatosan kellett megtennünk. Mivel disszertációnk egyik fontos tárgya a magyarországi diákok peregrinációja, ezért először is Magyarországot határoltuk be: munkánkban a történelmi (Trianon előtti) Magyar Királyság és Erdély területét tekintjük egységnek, Horvátországot (a Dráva-Duna vonalától délre) nem vettük figyelembe. A németországi forrásanyag a diákok nemzetiségére általában nem tartalmaz bejegyzéseket, ezért a magyar nemzetiség helyett a származási helyet kellett alapul vennünk. A befogadó terület és a célegyetemek szempontjából a Német-Római császárság nem Habsburg területeit

¹⁴ Pl. Gémes István: *Hungari et Transylvani. Kárpát-medencei egyetemjárók Tübingenben 1523-1918*. Budapest 2003; Robert Offner: *Die Rolle der Universität Erfurt in der Ausbildung ungarländischer Mediziner (1521-1816) = Orvostörténeti Közlemények*, 186/187. 2004, 17-36; Krász Lilla: „A mestreség szolgálatában”. *Felvilágosodás és „orvosi tudományok” a 18. századi Magyarországon*. = *Századok*, 2005, (139. évf.), 1065-1104.)

¹⁵ Ide sorolható munkák: „Recepció és kreativitás” c. sorozat, szerk: Palló Gábor; Holger Fischer – Ferenc Szabadváry (Hrsg.): *Technologietransfer und Wissenschaftsaustausch zwischen Ungarn und Deutschland. Aspekte der historischen Beziehungen in Naturwissenschaft und Technik*. München 1995. (= *Südosteuropäische Arbeiten* 94.), a *Peregrinatio Hungarica* tanulmányai, lásd: 12. lábjegyzet.

vizsgáltuk, azaz a Birodalom Ausztria és Csehország nélküli részeit, bár egyik adatbázisunk a regionalitás szempontja miatt a balti térséget és Breslau egyetemét nem tárgyalta.¹⁶ 1806 után természetesen a Német-Római Császárságról is csak múlt időben beszélhetünk, az ezt követő időszakokban értelemszerűen az előbb meghatározott terület utódállamainak felsőbb iskoláit vizsgáltuk.

1.3 A rendelkezésre álló források és a forrásfeltárás módszerei

Munkánk jellegéből adódik, hogy több ponton levéltári források kiadásaira, mint adatbázisokra épül. Így a forrásfeltárás fáradságos munkáját elsősorban ezek összeállítóinak kellett véghez vinnie. Nem hallgatható azonban el, hogy a forrásfeltárás eme lassú és nagy odafigyelést igénylő munkájában jelen sorok szerzője is aktívan részt vett, meglátogatva több németországi egyetem (pl. Gießen és Göttingen) levéltárát. A peregrinusok adatbázisainak összeállításához a „Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban” c. sorozat szerzői egységes adatlapot és jelrendszert dolgoztak ki, amit mindenkinek következetesen be kellett tartania.¹⁷

Az ide vonatkozó levéltári források a 19. század közepe előtti időből általában kéziratosak, ezt követően viszont jól átlátható nyomtatott forrásokkal volt dolgunk.¹⁸ Szerencsés körülmény, hogy a német egyetemek jelentős részénél kiadásra került már az anyakönyv, a személyi nyilvántartás legfontosabb dokumentuma. Csak egy-két egyetem (pl. Bonn) esetében pusztult el a történelem viszontagságai folyamán a levéltári anyag, azaz általában elmondható, hogy a beiratkozási ívek, a hallgatói és előadás-listák, a promóciós jegyzőkönyvek, az egyetemi adminisztráció iratai fennmaradtak és jól kutathatóak. Kezdetben fontos segítséget jelentettek a régebben összeállított magyar diáklisák is, amelyeket ugyan ki kellett egészíteni és át kellett dolgozni, de adataik orientációs segítséget nyújtottak.

A magyar-német tudományos kapcsolatok felderítése során erőteljesen támaszkodtunk a hazai egyetemek történetét feldolgozó munkákra, a szakfolyóiratok közleményeire és egyes egyetemi levéltáraknak a diákok külföldi ösztöndíjaira vonatkozó anyagára.¹⁹ Ugyancsak nagy

¹⁶ Tar 2004. A korlátozás oka a párhuzamosan kiadott: Szögi László: Magyarországi diákok lengyelországi és baltikumi egyetemeken és akadémiákon 1526-1788. Budapest 2003.

¹⁷ Az egységes nyilvántartási rendszer szempontjai olvashatók a sorozat minden kötetében, pl. Szögi 2001, 61-67.

¹⁸ Itt főként a félévente megjelentetett személyzeti és diáklisákra gondolunk.

¹⁹ Semmelweis Orvostudományi Egyetem Levéltára, 1/a. folio: Orvoskari tanácsülési jegyzőkönyvek. 1818-1819; 1788-1886; Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Levéltára, pl. 18.folio.

segítségünkre voltak az országgyűlési névtárak,²⁰ a tiszti címtárak²¹ és az életrajzi lexikonok.²² Természetesen nem vállalhattuk fel a teljes idevonatkozó irodalom és levéltári anyag feldolgozását, de törekedtünk olyan vizsgálatok elvégzésére, amelyek eredménye kellő reprezentativitással igazolhatja a magyar-német tudományos kapcsolatok főbb tendenciáit, röviden megfogalmazva: téziseink állításait.

²⁰ Az 1865. évi dec. hó 10-re összehívott országgyűlés képviselőháza tagjainak betűsoros név- és lakjegyzéke. Összeállította és kiadja: Bojthor Endre. Az erdélyi képviselők névjegyzékével bővített második kiadás. Pest 1866; Sturm Albert: Országgyűlési almanach 1897-1901. Budapest, 1897.

²¹ Magyarország Tiszti Névtára, 1863. Pest 1863; Magyarország Tiszti Czim- és Névtára 1887. Budapest 1887; Magyarország Tiszti Czim- és Névtára 1914. Budapest 1914.

²² Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. javított és bővített kiadás. Szerkesztette: Dr. Ladányi Sándor. Budapest 1977.

2. Egyetemek Európában és Németországban

2.1. Az első egyetemek

Több mint 900 éve már annak, hogy néhány európai városban a szellemi potenciál olyan nagy mértékű koncentrációja jött létre, ami elvezetett az első egyetemek megalakulásához. A Krisztus születése utáni második évezred első századában születtek meg azok a püspöki iskolák, melyek hamarosan mentesültek a városi hatóságok és a egy idő múlva a püspök fennhatóságától is.²³ Walter Rüegg, az európai egyetemtörténet nagy ismerője, az egyetemet egyenesen *par excellence* európai intézménynek tartja²⁴. A középkor Európája alkotta meg ugyanis a tanárok és diákok önkormányzattal és tudományos autonómiával rendelkező közösséget, mely nyilvánosan is elismert akadémiai fokozatokat adományozhatott és alapvető struktúrájában mind a mai napig létezik.

A korai egyetemekre a 13.-14. században a *studium generale* kifejezést használták leggyakrabban, ami olyan iskolát jelentett, melynek vonzáskörzete túlnőtt az adott régió.²⁵ Az *universitas* – kifejezés a 14.-15. század fordulójára szorította ki az előbbi terminust és került használatra akadémiai testületek megkülönböztetésére is.²⁶ Az „*universitas*” a klasszikus latinban összességet jelentett. A középkori jogi szaknyelvben mindenféle társaságra és közösségre használták. Ha tanulmányokról volt szó, akkor vagy a diákok vagy a tanulók és a tanárok egységéről beszéltek. Előbbi közösségnek „*universitas scholarium*”, utóbbinak „*universitas magistrorum et scholarium*” volt a pontos megnevezése. A hangsúly mindegyik esetben az emberi tényezőn volt, az egyetem tehát személyek társulását jelentette.²⁷

Az *universitas*-ok vagy a *studium generale*-k hosszú évtizedek alatt vívták ki maguknak kiváltságaikat. Bár sok eltérő vonással rendelkező, vegyes típusú egyetem is létezett, a középkori egyetemre igaz a következő definíció. „Lényegében tanárok és diákok jelentős törvénykezési autonómiával, státutumok felállításának és saját tisztviselőik megválasztásának jogával, valamint pecséttel, a hitelesség elismert attribútumával rendelkező céhszerűen szövetkező szerveződése, amelynek az „*artes*”²⁸ mellett legalább egy magasabb fakultása

²³ Ferencz Sándor: A középkori egyetem. Egyetem – universitas – studium generale. = Világosság. (40.) 1999, 8-9. sz. 11-25; különösen: 17-28. Az egyetemek korai történetéhez lásd még: Jacques Le Goff: Az értelmiség a középkorban. Budapest 1979.

²⁴ Walter Rüegg (Hrsg.): Geschichte der Universität in Europa. Band I. Mittelalter. München 1993, 13.

²⁵ Ferencz, i.m. 13-14.

²⁶ Ferencz, i.m. 13. Megjegyzés: a *studium generale* széleskörű elterjedésének némileg ellentmond Jacques Verger, aki szerint már a 13. századi dokumentumok gyakrabban használták az *universitas* kifejezést mint a *studium generale*-t. Vö: Jacques Verger: Grundlagen. = Rüegg, i.m. 50.

²⁷ Verger, i.m. 51.

²⁸ „*artes*”= septem artes liberales, azaz a hét szabad művészet oktatása, később filozófiai fakultásnak nevezik, a mai szóhasználatban a bölcsészettudományi kar felel meg neki.

(teológiai, jogi vagy orvostudományi) is van.”²⁹ A meghatározást ki kell egészítenünk még azzal, hogy a 14. századtól általánosan elfogadottá válik az egyetemek alapításának pápai, illetve uralkodói előjoga.³⁰

A három legrégebbi európai egyetemhez (Bologna, Párizs, Oxford) pontos alapítási dátum nem köthető, de egymáshoz viszonyított relatív sorrendjük megállapítható.³¹ A szakirodalom egységes abban, hogy a közülük az első a bolognai egyetem volt. Alapítása, amely a 12. század végére tehető, minden bizonnyal évekkal megelőzte a párizsi egyetemét, de ennél is fontosabb, hogy száz éves jogi oktatási tradíció előzte meg, amire az egyetem által magának igényelt 1088-as alapítási dátum is utal.³² 1155-ben Barbarossa Frigyes német-római császár a bolognai jogi iskolák diákjainak megengedte, hogy tanáraik és a püspök joghatósága alá tartozzanak – a városi hatóságok helyett. 1180 és 1190 között ugrásszerűen megnőtt a Bolognában tanuló diákok száma, köztük egyre több volt a külföldi: németek, franciák és angolok. Az 1190-es évekre tehető az egyetemi nációk szervezésének kezdete, miközben egyre intenzívebbé vált a megerősödő városi hatóságok elleni harc az autonómia védelmében. Az egyetem hatásos szövetségesre lelt harcaihoz a pápa személyében. A folyamat vége a várossal való megegyezés lett, melynek lényege a város 1245-ös statútumaiban olvasható.³³

Időrendben másodikként alakult meg a párizsi egyetem, melynek fejlődése jórészt azért a bolognaival egy időben zajlott.³⁴ A 11. század végétől kezdve számos iskola alakult a városban: egyrészt egyházi iskolák (legfontosabb: a Notre Dame katedrális iskolája), másrészt különböző tárgyakat oktató, vegyes profilú magániskolák. A 12. század utolsó évtizedeiben rohamosan nőtt az érdeklődés ezen iskolák iránt. A szinte átláthatatlan oktatási hálózathoz diákok és tanárok megélhetési, elhelyezési problémái járultak. 1208 és 1210 között a szabad művészetek tanárai autonóm testületet alakítottak és maguknak statútumokat fogalmaztak meg. Az egyetem harcai a városi autoritások ellen a jogi helyzet rendezésére 1231-ig tartottak. Közvetítőként a francia király és a pápa is felléptek. Tudnivaló, hogy az uralkodó jóvoltából a diákok 1200 óta élvezhették a klerikusoknak járó privilégiumokat, a pápa pedig 1215 és 1231 között kiadta az egyetem első hivatalos statútumait, azzal a ki nem mondott céllal, hogy azt a teológusok képzése által az eretnekek elleni harc bástyájává tegye.

²⁹ Ferencz, i.m. 16.

³⁰ Ferencz, i.m. 14.

³¹ Vö: Verger, i.m. 58., ill. Rainer A Müller: Geschichte der Universität. Von der mittelalterlichen Universitas zur deutschen Hochschule. München 1990, 9.

³² Verger, i.m. 58.

³³ A bolognai egyetem fejlődéséhez: Verger, i.m. 59-60., ill. Ferencz, 19-20.

³⁴ A párizsi egyetem fejlődéséhez: Verger, i.m. 61-62; Müller, i.m. 11.

Ugyancsak nem határozható meg pontos alapítási dátum a két első angliai egyetem, Oxford és Cambridge számára sem, de tény, hogy a 13. század első évtizedeiben már működtek és felépítésükben a párizsi modellt követték.³⁵ Újdonság, hogy az oxfordi egyetem nem katedrális-iskolára épült. A város nem volt püspökség székhelye, de stratégialilag fontos helyre épült: központi helyet foglalt el a királyságban és minden irányból jól megközelíthető volt. Valószínűleg a meglévő oktatási hagyományok révén vált *studium generale*-vá.³⁶

Fontos kitérni az egyetemek struktúrájára. A bolognai modell, a tanárok és diákok egyeteme, alkotmányában a diákokat hozta privilegizált helyzetbe. Maga az egyetem voltaképpen sokáig két egyetem „szövetsége” volt: 1. Jogi egyetem, mely citramontán és ultramontán hallgatók egyetemére bomlott; 2. A szabad művészetek és az orvostudomány diákjainak egyeteme.³⁷ A párizsi típusú egyetem a magiszterek egyeteme volt, a vezető testületekben a magisztereknek volt döntő szavuk, bár ezekbe az *artes* fakultásának fiatal magiszterei (fokozatot szerzett hallgatói) is bekerülhettek.³⁸ Hamarosan sor került azonban a bolognai modell háttérbe szorulására és egészen az újkorig a párizsi modell terjedt el Európában. Ez a séma magába foglalta a professzorok kitüntetett helyzetét és a „klasszikus” fakultásokat, melyek voltak: 1. hét szabad művészet; 2. orvostudomány; 3. jog (gyakran kánonjogra és polgári jogra osztva); és 4. teológia.³⁹

Végül essék szó a vizsgálatunk szempontjából legfontosabb egyetemekről, a német universitasokról. A Német-Római Birodalomban az első egyetemalapítási hullám a 14. század közepén kezdődött és a 15. század első negyedének végéig tartott.⁴⁰ Ennek köszönheti létét a prágai (alapítás 1348-ban), a bécsi (1365), a heidelbergi (1385), a kölni (1388), az erfurti (1392), a lipcsei (1409), a würzburgi (1402/10), a rostocki (1419) és a löweni (1425) egyetem. A humanizmus elterjedésével és a birodalmi városok megerősödésével hozható összefüggésbe a második alapítási hullám, melynek keretében további kilenc egyetem jött létre: Greifswald (1456), Freiburg (1456), Basel (1460), Ingolstadt (1472), Trier (1454/73), Mainz (1476), Tübingen (1477), Wittenberg (1502) és Frankfurt/Oder (1506).

2.2 Egyetemek a korai újkorban

³⁵ Müller, i.m. 11-12. Az oxfordi egyetem alapítása összefüggésbe hozható II. Henrik angol király és Beckett Tamás konfliktusával, melynek következtében az angol uralkodó hazahívta a Párizsban tanuló angol diákokat és Oxfordban tette lehetővé tanulmányaikat. Cambridge egyetemét a 13. század elején Oxfordból elköltöző akadémikusok alapították. Vö: Müller, i.m. 36.

³⁶ Ferencz, i.m. 22.

³⁷ Verger, i.m. 52. Citramontán = az Alpokon inneni diákok egyeteme, ultramontán = az Alpokon túli diákok egyeteme.

³⁸ Verger, i.m. 62; Müller, i.m. 11.

³⁹ Müller, i.m. 19; Verger, i.m. 52.

⁴⁰ Az alapítási adatokhoz: Müller, i.m. 12.

1500 és 1800 között az egyetemek alapstruktúrájában döntő változás nem következett be, de számos, az egyetemek fejlődését befolyásoló újdonság jelentkezett.

Az első újdonság az egyetemek elnevezésében mutatkozott meg. Míg a mediterrán vidékeken még mindig használták a „*studium generale*” kifejezést, addig a német és skandináv államokban elterjedt az „*akadémia*”-megnevezés. Ez utóbbi a különböző tudásszinten lévő társaságok elnevezése miatt összetévesztésekhez vezethet, de regionális viszonylatban is mást-mást jelentett Európa különböző részein.⁴¹

A reformáció következtében megkérdőjeleződött az egyetemek alapításához szükséges pápai és világi megerősítés kritériuma. Először 1527-ben Fülöp hesseni tartománygrófnak sikerült lutheránus stúdiumot alapítania, Marburg an der Lahnban, pápai privilégium vagy birodalmi megerősítés nélkül. (A császár 1541-ben adott engedélyt.)⁴² A kálvinistáknak nem volt ilyen szerencsájük: a német császárok kezdetben elzárkóztak a kálvinista főiskolák egyetemként való elismerésétől, megtagadták tőlük az egyetemi fokozatok odaítélésének jogát is. Fontos eredménye viszont a kálvinista főiskolák fejlődésének, hogy ezeken az „egyetemen” kevésbé vált meghatározóvá a fakultás-rendszer, ugyanakkor szervesen beépült a pedagógia.⁴³

Ezzel párhuzamosan megállapíthatjuk, hogy 1520 után a pápa hamarosan elveszítette jogát egyetemek engedélyezésére a protestáns országokban. Németországban helyi fejedelmek illetve városi hatóságok is alapítottak egyetemet, megadták a doktori fokozat odaítélésének jogát vagy leglább is a magasabb szintű oktatás jogát. A kialakuló tartomány-egyetemi hálózat egyes láncszemei persze gyakran megrekedtek a regionális iskolák szintjén, ami jelzi az egyetemek oktatási színvonalában jelentkező nagy különbségeket is.⁴⁴ Szinte mindegyik német fejedelemség, királyság vagy nagyobb tartomány büszkélkedhetett a 17. század hatvanas éveinek végére egy-egy egyetemmel, amelyek persze nem voltak egyformán nagyok vagy hosszú életűek. Az ún. „Landesuniversität”-ek arra voltak hivatva, hogy a tartomány ifjainak adjanak első sorban magasabb képzést, biztosítva az ifjúság soraiból a lelkész- és hivatalnokutánpótlást. A saját „regionális egyetem” a tartományurak tekintélyének növeléséhez is

⁴¹Willem Frijhoff: Patterns. = Rüegg: A History of the University in Europe. Volume II. Universities in Early Modern Europe (1500-1800). Editor: Hilde de Ridder-Symoens, Cambridge 1996, 43-110, itt: 47.

⁴² Frijhoff, i.m. 49-50.

⁴³ Frijhoff, i.m. 50-51.

⁴⁴ Frijhoff, i.m. 51. Találónan jegyzi meg Peter Moraw, hogy a német egyetemek gyakran „családi egyetemmé” váltak a 17. században, ugyanis családi kötelékek szövete kötötte össze az egyetemi tanárokat a társadalom azon részével, ahonnan diákjaik is származtak. Vö: Peter Moraw: Kleine Geschichte der Universität Giessen 1607-1982. Gießen 1982.

hozzájárult. Ebben nem jelentett különbséget, hogy világi vagy egyházi tartományról volt szó.⁴⁵

Összesítve: Németországban a 3. egyetemalapítási hullámban 11 protestáns egyetem nyithatta meg kapuit: Marburg (1527), Königsberg (1544), Jéna (1558), Helmstedt (1574), Altdorf (1578), Herborn (1584), Gießen (1607), Rinteln (1620), Straßburg (1621), Duisburg (1655) és Kiel (1665).⁴⁶

A protestáns egyetemek nemcsak a vallási karakterben tértek el katolikus elődjeiktől. A tartományurak új alapokra helyezték az egyetemek ellenőrzését: ők maguk látták el a kancellár feladatait. Ezen kívül egyházi és iskolai szabályzatok felállításával, superintendensek alkalmazásával, valamint vizitációs bizottságokkal oldották meg az iskolák és egyetemek minőségileg új állami felügyeletét. A protestáns tartományúr maga határozta meg az egyetem vallását, sőt gyakran beavatkozott az egyetem belső életébe, azzal a céllal, hogy az új tanokat megfelelően közvetítő prédikátorok és lelkipásztorok kerüljenek ki az egyetem falai közül. Megváltozott a professzorok státusa is. Független tudósból egyre inkább állami alkalmazottakká váltak, a konviktusok és bursák feloszlásával pedig a diákok is jobban integrálódtak a polgári életbe.

Az első protestáns egyetemek alakulásával egyidőben szemtanúi lehetünk új katolikus egyetemek alakulásának is, mely a jezsuita rend törekvéseinek volt köszönhető. A Jézus Társaságnak iskolái a „Ratio studiorum” tanrendje alapján szerveződtek, képzett tanári karal rendelkeztek és anyagi alapjuk is biztosítva volt. Több intézményüknek sikerült a hagyományos gimnáziumi képzést filozófiai és teológiai tanulmányokkal betetőzni, így megfelelő elismerés esetén egyetemi rangot is kaphattak. Több már meglévő katolikus egyetemen pedig a nevezett rend vette át a szellemi irányítást. A rend tagjai főleg a filozófiai és teológiai fakultáson fejthették ki tevékenységüket. A jogi és orvosi fakultáson nem voltak közvetlen érdekeik, így ezek a karok elkezdhetek „világiasodni”.⁴⁷ Ugyancsak a harmadik egyetemalapítási hullámban nyitotta meg kapuját német földön hat katolikus universitas: Dillingen (1549), Würzburg (1582), Paderborn (1615), Osnabrück (1630), Bamberg (1648) és Breslau (1702).⁴⁸

A korai újkor nagy strukturális váltása Európa-szerte a középiskolák megjelenése, aminek következtében a szabad művészetek fakultásának előkészítő évfolyamai, érthetőleg nagyszámú diákkal, leváltak az egyetemekről. Az így létrejövő gimnáziumok vagy kollégiumok átvették az általános képzést. A megmaradó, szorosabb értelemben vett egyetem már vala-

⁴⁵ Notker Hammerstein: Relations with authority. = Rüegg, Vol. II. 113-153, itt: 140.

⁴⁶ Müller, i.m. 55. o.

⁴⁷ Hammerstein, i.m. 141.

⁴⁸ Müller, i.m. 57. o.

milyen konkrét hivatásra készítette fel a diákokat: tudományos munkára, tanításra, egyházi munkára, orvoslásra, jogászai tevékenységre és civil szolgálatra.⁴⁹ Ahol a középiskola az egyetemhez volt kapcsolva, ott létrejött a „*paedagogium*”, lásd Halléban Francke nyomán.

Ha a gimnázium szervesen az egyetemhez kapcsolódott, akkor nem lehet pontosan megállapítani, hol végződött a középfokú oktatás és hol kezdődött a felsőfokú. Néha a felsőbb osztályos tanulóknak be kellett az egyetemre is iratkozniuk, de lehet, hogy odáig el sem jutottak tanulmányaikban.⁵⁰

2.3. Diákmobilitás

A középkor embere a közlekedési nehézségek ellenére szívesen utazott. Katonák, kereskedők és zarándokok mellett diákok népesítették be Európa útjait. Ez utóbbiak vándorlásának, „*peregrinatio academica*”-jának, célja az egyetemi városok felkeresése volt, hogy tudásukat gyarapítsák, és diplomát szerezzenek.⁵¹ A középkori diákokról és viselkedésükről számos legenda maradt fenn, de szilárd meggyőződésünk, hogy a bajkeverő vagabundok az egyetemistáknak csak kis töredékét alkották.

A fiatalok egyetemjárását megkönnyítette a műveltség közös nyelve: a latin, valamint a tanulmányok és az egyetemi fokozatok egységes rendszere. A 13. században, amikor még csak kevés egyetem létezett, a magas műveltségre vágyóknak néha igen nagy utat is meg kellett tenniük, sőt az egyetemek választéka sem volt bőséges. 1500 körül telítődik az egyetemi térkép annyira, hogy majdnem minden ország rendelkezik saját főiskolával, melynek programja, módszerei és végbizonyítványa összhangban áll a többi hasonló intézményével. Ettől az időponttól kezdve különböztethetjük meg a belső és külső migrációt. Külső migráció esetén a diákok egy idegen országot keresnek fel, belső migráció esetén a saját országukon belül tanulnak különböző egyetemeken. Franciaországban és Spanyolországban a középkor végétől kezdve beszélhetünk belső migrációról a nagyszámú egyetem és a konszolidált politikai viszonyok miatt. A brit szigeteken nem alakult ki belső migráció a különböző nemzeti-ségű diákok eltérő peregrinációs magatartása miatt. Itáliában és a Német-Római Birodalomban a számos önálló tartomány és város miatt a külső és belső migráció megkülönböztetése nézőpont kérdése.⁵²

⁴⁹ Frijhoff, i.m. 54.

⁵⁰ Frijhoff, i.m. 55.

⁵¹ A *peregrinatio academica* fő vonásait lásd: Hilde de Ridder-Symoens: *Mobilität*. = Rüegg, Vol. I. 255-275.

⁵² De Ridder-Symoens, i.m. 256.

A számukra idegen városokban a diákok közös származás és kultúra alapján csoportokat alkottak, hogy szükségleteiket könnyebben kielégíthessék. Például közösen béreltek házakat, megünnepelték nemzeti ünnepeiket és hírvivő-szolgálatot alakítottak ki az egyetemi város és származási helyük között. A diákok ezen csoportjait hamarosan testületként ismerték el. Az így létrejövő nációk („nationes”) a középkori egyetemi struktúrák alapjait képezték. Párizsban a 12. század végén már 12 egyetemi nációról van feljegyzésünk.⁵³

A magyarországi diákok már az első egyetemeken megjelentek és a középkorban végig kimutatható jelenlétük Párizs, Padova vagy Bologna tanintézetében. Párizsban az anglogermán náción belül létezett egy provincia a „felső-németországi”, azaz kelet-európai hallgatók számára.⁵⁴ A 13. század elején a bolognai egyetemet látogató 13 náció között pedig ott olvashatjuk a magyart is.⁵⁵ De nemcsak diákként, hanem tanárként is jelen vannak a magyarok a bolognai egyetem korai történetében: először egy Damasus nevű magyar doktor másodsor pedig egy Pál nevű klerikus személyében.⁵⁶

A 15. században és a 16. század elején Bécs és Krakkó a két legkedveltebb külföldi egyetem a magyar diákok körében. Nagy változásokat okozott a peregrinációs irányokban a reformáció. Külföldi protestáns diákok és köztük sok magyar is Németországba indult, az első protestáns egyetemekre. Luther fellépése óta nagy figyelem övezte a wittenbergi egyetemet, ahol 1518 óta kezdett tanítani Luther legfőbb követője, Melanchthon. Az első feltételezett magyar hallgató, „*Gregorius ab Oppido Sancti Antonii*”, azaz Szent-Antali Gergely 1521-ben érkezett Wittenbergbe, ám neve nem szerepel a wittenbergi diákok 1841-ben kiadott albumában.⁵⁷ Egy évvel később azonban egészen bizonyos hogy két, két évvel később pedig már négy magyar iratkozott be az itteni egyetemre.⁵⁸

Az első időszak wittenbergi peregrinusait még főleg a kíváncsiság hajtotta, igyekeztek az új világnézeteket megismerni és azokat a már ismertekkel összehasonlítani. Nem egy közülük korábban vagy később híres katolikus egyetemen tanult. Hazatérve sokan az új hit terjesztőivé váltak közülük, akár iskolában tanítottak, akár a szószéken prédikáltak. A 16. század végétől ezt az egyedüli célt felváltja a teológiai tudás tökéletesítése, a szellemi képzés

⁵³ De Ridder-Symoens, i.m. 256-257.

⁵⁴ De Ridder-Symoens, i.m. 266.

⁵⁵ Mezey László: Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlatja. Budapest 1979, 145. A bolognai magyar diákok tevékenységéhez lásd: Bónis György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Budapest 1971.

⁵⁶ Mezey, i.m. 147.

⁵⁷ Karl Eduard Förstemann, Otto Hartwig (Hrsg.): Album Academiae Vitebergensis I-III. Lipsiae-Hallis 1841-1905.

⁵⁸ Szabó Géza: Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555-1613. Halle (Saale) 1941, 15.

ügymond „megkoronázása.”⁵⁹ Tiszteletet parancsoló hagyomány alakul ki: sok teológushallgató itt avattatja magát lelkésszé a tanulmányok után. Teszi ezt a 16. században pontosan 300 magyarországi diák.⁶⁰ A magyar diákok elhelyezésére még külön kollégium, azaz bursa vagy coetus is alakult, ami 1613-ig működött.⁶¹ Érdekes körülmény, hogy bár egészen a 19. század elejéig Wittenberg lesz a magyar peregrinusok számát tekintve a magyarországi egyetemjárók fő németországi célpontja, 1592 után az ortodox lutheránus egyetemvezetés megtiltja a kálvinista diákok itteni tanulmányait. Ezután lendül fel majd Heidelberg, illetve a kevésbé konzervatív protestáns egyetemek látogatottsága.⁶²

Ilyennek számított például Lipcse, ahol 16. század közepén a diákok 1/3-a külföldi volt.⁶³ Az egyetemen négy náció működött, a szászoké, a meißenieké, a bajoroké és a lengyeleké. A magyar diákok ez utóbbihoz tartoztak, bár néha előfordult az egyenlőtlen eloszlás miatt, hogy magyart vagy erdélyit más nációhoz írtak be.⁶⁴ Az itteni egyetemen az első magyar diákot 1414-ben regisztrálták, de nagy számban csak 1600 után keresték fel hazánkból.⁶⁵

A jénai egyetem nagyszámú diákot vonzott Ausztriából (protestánsokat), Oroszországból, Lengyelországból, Csehországból, Morvaországból és Magyarországról is. A magyar diákokkal kapcsolatban igazi megélénkülés 1657-től tapasztalható, a csúcspont pedig majd száz évvel később következett be.⁶⁶ A német egyetemekre, mint arra magyar vonatkozásban már utaltunk, nagy szerep hárult az európai protestáns klérus tagjainak képzésében. A főbb lutheránus központok után említsük meg a kálvinisták kedvelt célpontját, Heidelberget, amely fénykorát a harmincéves háború előtt élte. 1600 körül a heidelbergi diákok majdnem 2/5-e volt külföldi. Sokan közülük Strassburgban, Bázelen és Genfben is tanultak. A marburgi protestáns egyetem ugyancsak népszerű volt a hazai diákok, különösen az erdélyiek körében: a marosvásárhelyi kollégiumnak sikerült ösztöndíjat szereznie diákjai számára a marburgi egyetemen. Ezen kívül számos cseh és magyar diák kereste fel a herborni kálvinista egyetemet és a zerbsti valamint brémai *gymnasium illustre*-t is.

⁵⁹ Szabó Géza, i.m. 14.

⁶⁰ Szabó Géza, i.m. 14.

⁶¹ Szabó Géza, i.m. 130.

⁶² A történelmi háttérhez: Szabó András: Magyarok Wittenbergben 1555-1592. = Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön. Külföldiek Magyarországon. A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Szeged 1991. augusztus 12-16.) elhangzott előadások, Budapest-Szeged 1993, 2.kötet, 626-638.

⁶³

⁶⁴ Theodor Fabini, Friedrich Teutsch: Die Studierenden aus Ungarn und Siebenbürgen auf der Universität Leipzig von der Gründung derselben 1409 bis 1872. = Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde (10), 1872, 386.

⁶⁵ Fabini / Teutsch, 388.

⁶⁶ Tar Attila: Magyarországi diákok németországi egyetemjárása a 18. században. = Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből. Budapest 2002, 43-46. Itt: 45.

A harmincéves háború sok magyar diákot elriasztott attól, hogy nyugatra utazzon tanulni, ennek is köszönhető, hogy 1618 után egyre többen álltak meg tanulni Frankfurt/Oder-ben, ami az egyik legnépszerűbb célponttá válik, talán földrajzi közelsége okán is.⁶⁷ A heidelbergi egyetem 1622-es pusztulása nyomán több magyar diák vándorolt át ide közvetlenül Heidelbergből, amit megkönnyített, hogy 1617 óta az oderafrankfurti egyetem is kálvinista szellemben oktatott.⁶⁸

A kutatás jelen állása szerint 1526 és 1693 között 4262 magyarországi diák iratkozott be valamelyik németországi egyetemre. Ez valószínűleg vetekszik a Habsburg Birodalom egyetemére vagy az Itáliába irányuló peregrináció nagyságával. Megoszlásuk a következő:⁶⁹

1. táblázat

Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526-1693

INTÉZMÉNY	MAGYAR DIÁKOK	INTÉZMÉNY	MAGYAR DIÁKOK
Altdorf	171	Helmstedt	8
Bamberg	n.a.	Herborn	12
Bremen (AG)	46	Ingolstadt	16
Dillingen	3	Jena	300
Duisburg	0	Leipzig	343
Erfurt	3	Marburg	76
Frankfurt/Oder	405	Rinteln	1
Freiburg	0	Strassburg	164
Gießen	7	Tübingen	131
Hamburg (AG)	7	Wittenberg	2338
Heidelberg	234	Würzburg	n.a.

n.a.= nincs adat.

Úgy véljük, a számok kellő súllyal érzékeltetik a wittenbergi egyetem tekintélyét a magyar diákok szemében. A korszakban Németországba irányuló peregrináció több mint 50%-a tevődik erre az egyetemre. Nagyságrendekkel maradtak el tőle a később tartósan vagy időszakosan sok magyar diákot vonzó universitasok: Frankfurt/Oder, Leipzig, Jena, Heidelberg és Tübingen. A strassburgi egyetem viszont kiemelkedő vonzerőt gyakorolt a magyar

⁶⁷ Zoványi Jenő: A magyarországi ifjak az Odera melletti Frankfurt egyetemén. = Protestáns Szemle (1) 1889. 1-2. füzet, 178-202.

⁶⁸ Ladányi Sándor: Ungarische Studenten an der Universität Frankfurt an der Oder. = András Szabó: Iter Germanicum. Deutschland und die reformierte Kirche in Ungarn im 16-17. Jahrhundert. Budapest 1999, 214-220, itt: 218. A tanulmány első közlése: Frankfurter Beiträge zur Geschichte (12) 1984. 28-32.

⁶⁹ Szógi László szíves közlése a megjelenés előtt álló: Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1526-1693 kötet adatgyűjtéséből.

diákokra, mert később, egészen 1919-ig, eltekintve az 1890 után felfutásától, egyetlen évszázadban sem produkált ilyen magas látogatottságot.⁷⁰

A németországi egyetemeknek a magyar diákokra gyakorolt szellemi hatásáról részletesen egy későbbi fejezetben lesz szó. Nem kerülhető azonban meg, hogy figyelmeztessünk a kulturális, társadalmi és politikai hatásaira. A Németországból hazatérő fiatalok közvetítették a külföldön megismert szellemi értékeket. Így jutottak el a 16. században a reformáció, később pedig a korai felvilágosodás eszméi Magyarországra. Terjesztésükhöz a magyar oktatás és kultúra kulcspozícióiban, azaz az iskolákban és templomokban, működő volt peregrinusok döntő mértékben járultak hozzá.⁷¹

⁷⁰ Vö. Tar 2004, 22. és Szögi 2001, 30.

⁷¹ Vö. Ladányi, i.m. 220.

3. A német egyetemi rendszer főbb jellemzői a 18-19. században

3.1. Németország felsőoktatási hálózata a 18. században

A 18. század elején 28 kisebb-nagyobb egyetem működött a német tartományokban, ha nem számoljuk ide a Habsburg-területeket.⁷² Ezek közül legutoljára az első felvilágosult egyetemnek számító hallei egyetemet alapították, 1694-ben, amely azonban a 18. század elején már a legtöbb hallgatót tudhatta magáénak a birodalomban. A század folyamán több új egyetem is létesült, noha nem annyi mint korábban. Időrendben haladva az első a sorban a Habsburg-uralkodó által alapított breslauer universitas volt 1702-ben. Mérföldkőnek számít az 1737-ben alapított göttingeni egyetem, amely az első nem alapítványi, hanem állami pénzből finanszírozott német főiskola volt, deklarált tanítási szabadsággal és cenzúramentességgel.⁷³ Ezt követően a helyi tartományi fejedelem hívta életre Fulda (1734), Erlangen (1743), Bützow (1760), Münster (1780), Stuttgart (1781) és Bonn (1784) egyetemét - azaz az ún. "Landesuniversität"-ek hulláma még ebben az évszázadban is tartott.⁷⁴ Az eredmény egy egyetemekkel jól ellátott ország lett, ám maga az egyetemhálózat területi egyenetlenségeket mutatott. Sűrűn álltak az egyetemek Freiburgtól északkeletre a württembergi és bajor területeken, Hessenben, a Rajna mentén, Szászországban és Thüringiában. Fehér foltnak számított azonban az északi alföld Hollandiától az Odera folyóig. Wittenbergtől a Balti-tengerig kellett utaznia annak, aki újabb egyetemet (Kiel, Rostock, Greifswald) akart találni. Mégis nehezen elképzelhető, hogy olyan nagyobb, részben kereskedő-, részben iparvárosok, mint Hannover, Braunschweig vagy Berlin hosszabb ideig felsőoktatás megtelepedése nélkül maradtak volna.

Ugyanakkor elérkeztünk abba az időszakba, amikor már nemcsak az egyetemek adnak felsőfokú képzést. Egyes vezető elmék az akadémiákon tevékenykednek, ahol a tudományos kutatás végre elismerést nyer. 1700-ban jött létre a berlini, 1751-ben a göttingeni, 1759-ben pedig a müncheni tudományos akadémia.⁷⁵ Különösen a század második felében alakulnak

⁷² A felsorolást lásd: Franz Eulenburg: Die Frequenz der deutschen Universtäten von ihrer Gründung bis zur Gegenwart. Berlin 1994 (Photomechanischer Nachdruck der Ausgabe von 1904), 162.

⁷³ Müller, i.m. 63; „Halle an der Saale és Göttingen voltak a felvilágosodás két modellegyeteme a Német-Római Birodalomban. A kálvinisták elleni dogmatikus ellentéteket egy mérsékelt lutheranizmus alapjára helyezkedve szelídítették, a jogtudományt historizálással és a természetjoggal új vezető tudománnyá emelték, a teológia helyett és végül megtörtént a lassú átmenet a németre, mint oktatási nyelvre.” = Anton Schindling: Bildungsinstitutionen im Heiligen Römischen Reich Deutscher Nation als Ziele der studentischen Migration. Wanderungen im Zeichen von Konfessionen und geistigen Strömungen. = Peregrinatio Hungarica, 39-54.

⁷⁴ Müller, i.m. 64.

⁷⁵ Eulenburg, i.m.137.

olyan speciális főiskolák, amelyek felsőfokú szakirányú vagy olyan ismereteket oktatnak, amelyek klasszikus egyetemekre egyelőre nem nyertek bebocsátást. A nyilvánosság érdeklődése a praktikus és a hasznos ismeretek felé fordult. A kor divatos tudománya a kameralisztika, amire 1774-ben Kaiserslauternben, 1784-ben Mainzban, 1789-ben Marburgban hoznak létre felsőbb iskolákat, 1798-ig pedig összesen 25 kameralisztika-tanszéket az egyetemeken.⁷⁶

1710-ben Drezdában orvosi, 1748-ban sebészi, 1780-ban pedig állatorvosi főiskola létesült. 1713-ban Berlinben anatómiai „theater” alapítására került sor, ami katonai sebészek képzésére szolgált. 1724-ben ezt I. Frigyes Vilmos király „Collegium medico-chirurgicum” szintre bővítette, amivel egyfajta önálló orvosi fakultást hozott létre a német egyetemi hálózaton belül. Kezdetben katonai sebészek képzése volt a cél, de hamarosan megnyitották az intézetet a civilek számára. A diákoknak lehetőségük volt a Charité-kórházban klinikai gyakorlatot végezni is. A német területen lévő állatorvosi iskolák közül a hannoveri volt az első: 1778-ból. Berlinben 1790-ben követte az orvosi iskolát az állatorvosi. Münchenben szintén volt orvosi iskola, 1772-től, állatorvosi pedig 1790-ben létesült.⁷⁷

A művészetek ápolására és tanítására talán még ennél is hamarabb jöttek létre főiskolák: Berlin: 1694, Drezda: 1705 (1764-ig), Stuttgart: 1761 (-1764-ig), München: 1770. Nem szabad elfelejteni a hercegi, fejedelmi székhelyeken (pl. Weimar, Karlsruhe) működő kisebb művészeti iskolákat sem. Az iskolaalapítási hullámba a műszaki tudományok is bekapcsolódtak, és 1716-ban Drezdában már van iskola a tüzérek képzésére, 1742-ben pedig a mérnökképzésre. Mérnökök képzése Berlinben 1776-ban, Münchenben 1780-ban kezdődik. Berlinben erdészeti képzés is indul 1770-ben, Münchenben 1790-ben, Stuttgartban 1772-ben. Berlinben mindez bányászati oktatással párosulva, de ebben nem első német földön, mert a Drezda melletti Freibergben 1764 óta zajlik a bányászati képzés - hamarosan már felsőfokú szinten. A század második felében elindulnak az első kereskedelmi iskolák is: Braunschweigben: 1745-ben, Hamburgban: 1768-ban, Stuttgartban: 1779-ben, Berlinben: 1791-ben, illetve 1799-től Berlinben építészeket is képeznek.⁷⁸

Ha végignézzük ezen az egyre széttagoltabbá váló felsőoktatási rendszeren, minimum két nagy tanulság fogalmazódik meg bennünk: 1. Megszületett az igény a középfokúnál magasabb szintű tanintézetek létesítésére az orvostan egyes gyakorlati területein, illetve a műszaki és művészeti képzésben. 2. A klasszikus középkori egyetem merev szerkezete és

⁷⁶ Müller, i.m. 61.

⁷⁷ Walter Rüegg (Gen. ed.): A History of the University in Europe. Volume II. Universities in the Early Modern Europe (1500-1800). Cambridge 1996, 60.

⁷⁸ Uo., ill. 469.(Olaf Pedersen: Tradition and Innovation. = Rüegg, Vol. II. 451-488.)

tanítási módszere miatt nem tudta saját keretein belül kielégíteni a felmerülő oktatási igényeket. Többek között ezen utóbbi tapasztalat alapján állapították meg többen is a kortársak, később a történészek közül az egyetemek 18. századi válságát,⁷⁹ amiről majd még később szó lesz.

3.2. Fejlődési tendenciák és presztízs a 18. századi német egyetemek közt

A legfőbb tendencia a bővülő egyetemhálózat ellenére a hallgatói létszám csökkenése. Franz Eulenburg számításai szerint 1735 és 1740 között még évi 8500 hallgató látogatta az egyetemeket összesen, de 1795-ben ez a szám már csak 6000 fő körül van.⁸⁰ Különösen meglepő és magyarázatra szoruló ez az adat, ha tekintetbe vesszük, hogy közben folyamatosan nőtt a német lakosság. A trend általános volt, kicsi és nagy egyetemre egyaránt kiterjedt.

2. táblázat

Beiratkozások száma az évszázad három időszakában⁸¹

	1706/10	1766/70	1786/1800
Lipcse	2850	1884	1310
Jéna	2445	1181	1696
Wittenberg	1477	527	541
Halle	2702	1635	1713

A látogatottság visszaesésének Eulenburg szerint az alábbi okai vannak, ezek a tényezők önmagukban is fontos fejlődési tendenciák.⁸² Először is valószínűleg korábban indokolatlanul magas volt a beiratkozottak száma. A „Landesuniversität”-ek vonzották a helyi fiatalságot, de ez a vonzerő később alábbhagyott és a beiratkozottak száma az egészséges szintre esett vissza. Ezzel egyidejűleg csökkent a beiratkozott idegen hallgatók száma is, valószínűleg azért, mert a küldő országokban új egyetemek nyíltak. Az egyetemen oktatott klasszikus tudományok is veszítettek presztízsükből: sokan, főleg anyagi okokból, inkább a praktikus tevékenységek felé orientálódtak, és az egyetemen kívüli felsőoktatást választották.

⁷⁹ Pl. Hardtwig: Krise der Universität, studentische Reformbewegung Wolfgang (1750-1819) und die Sozialisation der jugendlichen deutschen Bildungsschicht. Aufriß eines Forschungsproblems. = Geschichte und Gesellschaft (11) 1985. 155-176.

⁸⁰ Eulenburg, i.m. 131.

⁸¹ Uo. 135.

⁸² Az elemzést lásd: Eulenburg, i.m. 136. f.

Ennek háttérében a javuló polgári megélhetési viszonyok állnak, megérte katonának állni vagy az iparban elhelyezkedni és ennek megfelelően tanulni. Ide tartozik még az ösztöndíjak csökkenése vagy éppen az egyetemek pedagógiai munkájának késlekedő megújulása.⁸³ Végül pedig fontos tényező a középiskolai oktatás színvonalának emelkedése. Eddig a bölcsészkar helyettesítette a gimnáziumok felsőbb osztályait, most azonban szokássá válik a gimnázium felsőbb osztályainak látogatása, és a bölcsészkar nem lesz többé általánosan képző intézmény.

A külföldi hallgatók számának csökkenése pozitívan hatott az egyes hallgatók egyetemi tartózkodásának hosszára, ami ezáltal növekedett.⁸⁴

3. táblázat

Átlagos tartózkodási idő egyes egyetemeken

Egyetem	Időszak	év
Halle	1717-1730	1,8
Göttingen	1765-1800	2,1
Halle	1775-1800	2,3
Marburg	1768-1794	2,4
Tübingen	1760-1800	2,7
Átlag:		2,28

A 18. század végén, még az egyetemi rendszer nagy átalakulása előtt 34 egyetemet számlálhatunk össze német területen. Ezek közül Halle, Jéna, Lipcse és Göttingen a legnagyobbak. A közepes nagyságúak közé tartozott Köln, Wittenberg, Königsberg, Ingolstadt, Würzburg, Mainz és Strassburg.

Halle egyeteme számított az egész évszázadban a legnagyobbknak.⁸⁵ Hírnevét még Thomasius és Francke tevékenysége alapozta meg. Thomasius, a német felvilágosodás egyik vezéralakja, már 17. század végén németül adott elő, Francke pedig sok szegény diákról is gondoskodott. Halléban a teológián és a jogon volt a hangsúly. Leglátogatottabb időszaka az 1720-as, 30-as évtizedek voltak évi 1400-1500 diákkal. Az egyetemet viszonylagos tudományos szabadság jellemezte. Az évszázad vége felé a teológia jelentősége tovább nőtt, a jogé csökkent. A bölcsészet nem volt önálló kar, csak előkészítő jellegű.

⁸³ Hardtwig, i.m. 157.

⁸⁴ Eulenburg, i.m. 144.

⁸⁵ Halléről lásd: Eulenburg, i.m. 146. f.

A jogi ismeretek Halléban tehát még nem tudtak kilépni a teológia árnyékából, az 1737-ben alapított Göttingenben azonban már igen. Göttingent "Halle lányának" is nevezik.⁸⁶ Később Göttingen lett az a prototípus, amit a katolikus egyetemek is átvettek. Ez az egyetem számított a legmodernebbnek és leguniverzálisabbnak. A legfontosabb oktatott új tárgyak a jogtörténet, az államtörténet, a természettudományok és az ókortudományok voltak. A modern és praktikus dolgokat helyezték a középpontba. Sok külföldi hallgatót vonzott, ez számított az elegáns világ egyetemének.⁸⁷

Látogatottsága ingadozó volt. Kieltől és Rostocktól szívta el a diákokat - egyre többet. A 60-as években erősen visszaesett a népszerűsége, aztán újból emelkedett. 1765-től vannak teljes feljegyzések a hallgatókról, évi átlag 800 fő, egészében átlag 650 fő, amivel a negyedik helyen áll a nagyság szerinti sorrendben.⁸⁸

Felfutásának a század 3. harmadában a következő okai vannak: a több anyagi eszköz, a nagy tanítási szabadság,⁸⁹ a teológia háttérbe szorulása, a racionális tudományok előtérbe kerülése és a modern tanítási módszerek. Az egyetemi előadások statikus módszere helyett illetve mellett bekerült az egyetemi tanrendbe a kiscsoportos tanítás, a szeminárium. A módszer őseit a kollégiumok kiegészítő kiscsoportos vagy tutoriális foglalkozásaiban kereshetjük. Göttingenben Gesner professzor (1691-1761) vezette be ezt a formát 1738-ban és példáját egy sor nyelvész követte a 18. század második felében.⁹⁰ Hivatalosan a göttingeni klasszika-filológiai szeminárium volt az első egyetemi szeminárium. Ilyet hoztak létre 1766-ban Wittenbergben, 1777-ben Erlangenben és Kielben, 1779-ben Helmstedtben, 1787-ben pedig Halléban (F.A. Wolf).⁹¹

Lipcse volt a nagy egyetemek közül a legrégebbi. A 17. században évi átlagban 800, a 18. században évente 600 diák kereste fel. Bár nem vált provinciálissá, a 18. században már csak régi fényéből élt. Sajátosan konzervatív volt, nem engedte be az újat. Jellemző, hogy Thomasiust és Franckét is elűzik, Pufendorf írásait pedig tiltják. Lipcsében született és tanult Leibniz is, mégsem itt vált híressé. A helyi tudományos folyóiratban az Acta eruditorumban ő

⁸⁶ Rüegg, Vol. II. 142. (Notker Hammerstein: Relations with Authority. = Rüegg, Vol. II. 113-154.)

⁸⁷ Eulenburg, i.m. 148.

⁸⁸ Lásd a 87. megjegyzést.

⁸⁹ A filozófiai fakultás 1737-ben kiadott statútumai ezt a következő módon definiálták: " Minden professzor örvendjék a tanítás és a meggyőződés felelősségteljes szabadságának, amennyiben távol tartják magukat olyan tanoktól, melyek a vallást, az államot és a jó erkölcsöket sértik; szabadságukban áll azokat a tankönyveket és írókat kiválasztani, amelyeket az előadásokon be szeretnének mutatni."- = Müller, i.m. 63.

⁹⁰ Rüegg, i.m. 568. f.(Laurence Brockliss: Curricula. = Rüegg, Vol. II. 563.-620.)

⁹¹ Bernhard vom Brocke: Zur Entstehung Historischer Seminare und Institute in Deutschland. Sigrwil 1999, Blatt 1.

és Thomasius is publikáltak kezdetben. Később itt tanult Johann Christian Günther, Johann Wolfgang Goethe, ill. itt tanított Christian Wolff és Johann Christoph Gottsched.⁹²

A modern vívmányokkal és áramlatokkal való ambivalens haladást jól példázza, hogy 1699 óta alkalmaztak kémiaprofesszort, de kémiai laboratóriumot csak 1804-ben hoztak létre. A 18. században az egyetem vezetősége még azt az álláspontot képviselte, hogy "ilyen intézmények nem használnak semmit, és magas költségeket okoznának az egyetemnek."⁹³

A diákokat ide így nem meglepő, hogy inkább a jog és a teológia vonzotta. Számuk a század folyamán a hétéves háború, valamint Halle és Göttingen konkurenciája miatt csökkent, de még így is relatíve nagy maradt, hisz a város sűrűn lakott terület központja volt, természetéből adódóan közkedési csomópont, valamint nem esett távol Lengyelországtól.

A negyedik nagy egyetem, Jéna, szintén egy régebbi alapítás. 18. századi csúcspontja az 1710-es évekre tehető, amikor évente 720 beiratkozást regisztráltak itt. A negyvenes években ez a szám a harmadára esett vissza. A 18. században átlagban évi 900 diák tanult itt, a virágkorban 1500, a század végén alig 500. Úgy tűnik a jénai egyetem számára kicsi volt a szász-tübingiai terület, és rá volt szorulva külföldi hallgatókra. Így aztán erősen megszenvedte a peregrinációs tiltásokat (Hannover, Erlangen, stb.). Vezető fakultása a teológia maradt.⁹⁴

Ezen a négy nagy egyetemen tanult a diákok 2/5-e, a többi 32-ön a maradék 3/5.⁹⁵ A kiségyetemek anyagi és utánpótlás gondokkal küszködtek. Jobban álltak egy kicsit a katolikus egyetemek, ahol a jezsuita gimnáziumok biztosították a diákutánpótlást, maguk az ilyen egyetemek pedig egyébként is a teológiai és bölcséleti stúdiumokra korlátozódtak, profiljukat nemigen bővítették.

Egyértelműen probléma volt, hogy túl sok intézmény létezett, ráadásul egyenlőtlenül oszlottak meg a hallgatók. 1780 és 1790 között 15 egyetemnek 200 diáknál kevesebbje volt, 10 egyetem 200 és 300 diák közötti létszámmal működött, csak 9 egyetem több mint 300 diákkal.⁹⁶ A Német Birodalomban a 24 millió lakosra 34 egyetem jutott, azaz egy millió főre 1,4 db, amivel az európai középmezőnyben foglalt helyet. Ennél jobban csak Hollandia és

⁹² Hans Dahlke: Johann Christian Günther in Leipzig. = Karl-Marx-Universität Leipzig 1409-1959. Beiträge zur Universitätsgeschichte. Leipzig 1959, 129-144. ill.: Marianne Winkler: Johann Christoph Gottsched im Spiegelbild seiner kritischen Journale. = Karl-Marx-Universität Leipzig 1409-1959. Beiträge zur Universitätsgeschichte. Leipzig 1959, 145-192.

⁹³ Wilhelm Treibs: Zur Geschichte der Entwicklung der Chemie an der Universität Leipzig. 464. = Karl-Marx-Universität Leipzig 1409-1959. Beiträge zur Universitätsgeschichte. Leipzig 1959.

⁹⁴ Eulenburg, i.m. 149.

⁹⁵ Eulenburg, i.m. 152.- Dorpat és Bützow is beleszámolva a 32-be. Ezzel szemben Müller 45 egyetemet említ. (i.m. 66. o.)

⁹⁶ Eulenburg, i.m. 179.

Spanyolország volt volt ellátva egyetemekkel, míg Itáliában ugyanekkora volt a kérdéses arányszám.⁹⁷

A látogatottságot az oktatás tartalma mellett a földrajzi elhelyezkedés is befolyásolta. A központi fekvésűeket az ország minden részéből felkeresték. A többi egyetem saját tartományának és a szomszéd területeknek a diákjaira számíthatott. Néhány egyetem pedig jelentős számú külföldi hallgatót is vonzott, mint azt Jéna és Göttingen példáján láthattuk. A 18. században tendencia, hogy az ország középső területein lévő egyetemek vonzereje növekszik - főleg az északiak kárára.⁹⁸

3.3. A német egyetemhálózat átalakulása (1789-1815)

A világpolitikai eseményektől a német tartományok sem maradhattak érintetlenek. A forradalmi Franciaország ellen indított háborúk idővel áttevődtek német területre, és elmélyítették az egyetemek válságát. A francia forradalmat követő egy emberöltő alatt 20 egyetem szűnt meg. Az egyháziak a szekularizáció, a világiak összevonás vagy megszüntetés által. Az érintettek és a megszűnés dátuma: 1792: Strassburg, 1794: Stuttgart, 1797: Bonn, 1798: Köln, Mainz, Trier, 1800: Ingolstadt, 1803-1806: Bamberg, Dillingen, Fulda, 1809: Helmstedt, Rinteln, Paderborn, Altdorf, 1811: Frankfurt a. d. Oder, 1817: Erfurt, Wittenberg, Herborn, 1818: Duisburg, Münster.⁹⁹

Az átalakulás különösen érzékenyen érintette Poroszországot, amely a napoleoni háborúk következtében elveszítette Duisburgot és Hallét, a három megmaradt egyetem pedig túlságosan távol esett a központtól: Königsberg, Frankfurt/Oder, Breslau. Hallét az 1810-ben alapított berlini egyetemnek kellett pótolnia, a fővároshoz így közel eső frankfurti egyetemet pedig a bresloui Leopoldinummal egyesítve Sziléziába helyezték.(1811). 1815-ben Poroszország visszakapta Hallét és Duisburgot, de területi nyeresége következtében övé lett Münster, Paderborn, Erfurt és Wittenberg főiskolája is. A wittenbergi egyetem már nem volt működőképes, ezért Halléval egyesítették. Az erfurtit feloszlatták, Münster és Duisburg egyetemét pedig "lefokozták", de a főiskolai vákuumot kitöltendő 1818-ban megalapították Bonn egyetemét, ami most már tartósnak bizonyult.¹⁰⁰

⁹⁷ Rüegg, Vol. II. 78.

⁹⁸ Eulenburg, i.m. 180-181.

⁹⁹ Müller, i.m. 66.

¹⁰⁰ Müller, i.m. 66.

A 18. század végén Bajorországnak egy egyeteme volt, de hamarosan felsőoktatási túlkínálat jeletkezett.¹⁰¹ Az ingolstadti egyetem 1800-ban Landshutba települt, míg nem sokkal ezután megindult a bajor felsőoktatási hálózat rohamos bővülése. Az állam átvett három egyházi főiskolát (Würzburg, Bamberg, Passau), illetve területi növekedéssel további hét egyetem került hozzá: Würzburg, Bamberg, Dillingen, Salzburg, Innsbruck, Altdorf, Erlangen. Ehhez csatlakozott tíz líceum és teológiai-filozófiai főiskola, amelyek ugyan nem adhattak doktori fokozatot, de tanrendjükben szerepeltettek bölcséleti és teológiai kurzusokat.

Ezt a túlkínálatot a müncheni kormányzatnak csökkentenie kellett: 1803 és 1810 között került erre sor - egyes főiskolákat vagy lefokoztak, vagy feloszlattak. 1815 után Bajorország csak három teljes egyetemmel rendelkezett, Landshuttal, Erlangennel és Würzburggal. Innsbruckot és Salzburgot líceumi szintre szállították le. Végeredményben ismét a tradicionális egyetemek győztek. Nem következett be speciális főiskolák alapítása, ugyanakkor nagyjából megszüntették a szellemi szegénységet és az egyetemi elmaradottságot, azáltal, hogy csökkentették az egyetemek konkurenciáját és növelték a rekrutációs területüket.

3.4. Az új egyetem típus: Berlin

A 19. század elején a katonai kudarccokat átélő Poroszország a kultúra útján próbálta megmutatni nagyságát. Az ország vezetése egyfajta küldetést látott abban, hogy a Berlinben létesítendő új egyetem által a szellemi és erkölcsi képzést ismét magas nivóra emelje, védje a német nyelvet és irodalmat, illetve megtartsa a porosz állam eddig élvezett tekintélyét. Ebben a felfogásban a berlini egyetemnek nem egy egyszerű tartományi, hanem nemzeti egyetemnek kellett lennie.¹⁰² Ne felejtsük azonban el, hogy a modernizálódó társadalom és gazdaság hatékony tudást igényelt, a jövő egyetemének ezt kellett kidolgoznia és közvetítenie, a társadalmi elit képzése által pedig az állampolgárok lojalitását kellett erősítenie a mindenkori hatalom iránt.¹⁰³

A porosz reformok végül 1807 őszén kezdődtek meg Stein báró vezetésével. Az oktatásról szóló vitához sokan hozzászóltak, majd ennek a vitának összegzője és az oktatási reformok kivitelezője lett Wilhelm von Humboldt, aki 1809. február 10. és 1810. június 14.

¹⁰¹ A bajorországi viszonyokra: Müller, i.m. 67.

¹⁰² Ezek a gondolatok tűnnek ki a szelemi előkészítők írásaiból: Wilhelm von Humboldt: Antrag auf Errichtung der Universität Berlin Juli 1809. 267. = Gelegentliche Gedanken über Universitäten. Leipzig 1990. 267-284. Idézi: Müller, i.m. 71. illetve: Helmut Klein: Humboldt-Universität zu Berlin. Überblick 1810-1985. Berlin, 1985, 13.-14.

¹⁰³ Tóth Tamás: A napóleoni egyetemről a humboldti egyetemig. = Világosság (40) 1999. 8.-9. sz. 66-91, 70.

között vezette a porosz belügyminisztérium kulturális szekcióját. Maga az egyetem már távozása után, 1810. október 6-án nyílt meg.

A berlini egyetemet, mint az újkori egyetem ideáltípusát, a fentiek következtében sokan kizárólag Humboldt nevével kötötték össze és humboldti modellről beszéltek, ráadásul a későbbiekben az alapkoncepciótól eltérő elemeket is Humboldtnak tulajdonítottak. A tisztánlátás végett vizsgáljuk meg a berlini egyetem négy fő jellemzőjét, ahogy azt a szellemi előkészítők és az alapítók gondolták!

A kutatók többsége az új típusú egyetemnek a következő fő jellemzőit különíti el: 1. állami fenntartás laza ellenőrzéssel párosulva; 2. a tudományok egysége; 3. tanítási és tanulási szabadság; 4. az oktatás és kutatás szoros kapcsolata.¹⁰⁴

1. Az állam szerepe: Poroszországban a felsőoktatás állami ellenőrzésének a felvilágosult abszolutizmus idején komoly "hagyománya" alakult ki. Néhány példa: 1794-ben a porosz király megtiltotta Immanuel Kantnak, hogy a vallás kérdéseiről nyilatkozzon, 1797-ben pedig bizottságot szerveztek az egyetemek ellenőrzésére.¹⁰⁵ Az 1806-os katonai vereségek után valamit tenni kellett az ügyben is, hogy az egyetemek fennmaradjanak, és földrajzi eloszlásuk javuljon. Tudvalevő, hogy a tiltsi békében Poroszország elveszítette az Elbától nyugatra eső egyetemeit, Hallét, Erfurtot, Duisburgot, Münstert, ugyanakkor Frankfurt an der Oder egyeteme válságban volt, míg a königsbergi nagyon kiesett az ország centrumából.¹⁰⁶

A porosz kormány 1807-ben határozta el, hogy az elveszített hallei Frigyes Egyetem helyett újat kell létesíteni, mégpedig Berlinben. Egyetemet alapítani nemcsak kivételezett jogi helyzete, hanem anyagi ereje révén is csak az állam képes. A vita nem is emiatt bontakozott ki, hanem azon a kérdésen, hogy az állam mennyire határozhatja meg az egyetem belső szervezetét, az oktatás menetét, módszereit. A filozófus Schleiermacher méltatta az állam szerepét, mivel az látja be a tudományok fontosságát.¹⁰⁷ Az állam és a tudósok céljai azonban elágaznak: az államnak a tudás közvetlen haszna fontos, a tudósok ellenben az ismeretek szükségyszerű egységére törekcsenek.¹⁰⁸ Schleiermacher a tudomány érdekében szükségtelennek tartotta az oktatás tartalmi kérdéseinek külső szabályozását, tehát erősen

¹⁰⁴ Pl. Rüdiger vom Bruch: Langsamer Abschied von Humboldt? Etappen deutscher Universitätsgeschichte 1810-1945. = Mitchell G. Ash: Mythos Humboldt. Vergangenheit und Zukunft der deutschen Universitäten. Wien 1999, 29-57. Itt: 35-36; Tóth, i.m. 75-85.

¹⁰⁵ Klein, i.m. 10.

¹⁰⁶ Gerhard Krüger (Redaktion.): Die Humboldt-Universität gestern - heute - morgen. Berlin 1960, 19.

¹⁰⁷ Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher: Gelegentliche Gedanken über Universitäten in deutschem Sinn. = Gelegentliche Gedanken, 164.

¹⁰⁸ Schleiermacher, i.m. 169.

korlátozott szerepet szánt az államnak, még a tanárok kinevezését is inkább az egyetemre bízta volna.¹⁰⁹

Humboldt az államot az egyetemi autonómia védelmezőjeként képzelte el. Tervezete szerint az egyetem belső szervezetében legnagyobb szabadságnak kell fennállnia.¹¹⁰ Az államnak gondoskodnia kell az anyagi alapokról és a szellemi erők gazdagságáról (erő és sokszínűség) a tanárok kiválasztása útján. (Tehát a professzorokat továbbra is az állam nevezi ki és nem az egyetem.)¹¹¹ A porosz állam vezetői elfogadták Humboldt érveit, így hosszú időre harmonikus kapcsolat alakult ki állam és egyetem között.

2. A tudományok egysége. Berlin előnyös helyzetben volt: sok tudományos intézmény már létezett - egymástól függetlenül. Volt tudományos és művészeti akadémia, kórház (Charité, 1710 óta), egy sebészképző intézet, (collegium medico-chirurgicum), a királyi könyvtár, művészeti akadémia, csillagvizsgáló, botanikus kert, az akadémia természettudományi kabinetje, ill. éremgyűjtemények, festmény-galériák.¹¹² Humboldt 1809. július 24-én kérte az egyetem létesítését az uralkodótól. Ezen kérvényben kiállt amellett, hogy minden tudományos gyűjteményt és intézményt össze kell vonni Berlinben az egyetem égisze alatt, mert a fakultások mindenféle elválasztása egymástól káros, a fent említett gyűjtemények csak úgy lehetnek hasznosak, ha teljesebb tudományos oktatás részeivé válnak.¹¹³ Az egyetem helyszínének kiválasztásában is ez volt a döntő érv, a nevezett intézmények Berlinből való elköltöztetése túl nagy pénzt emésztett volna fel. Schleiermacher korábban még némileg aggályosnak tartotta a már létező intézményeknek az egyetemmel való egyesítését, mivel kérdésesnek tartotta korábbi jogok megváltoztatását.¹¹⁴ Amellett persze, hogy kereste a berlini egyetem kiegészítésének lehetőségét már létező berlini speciális iskolákkal, felvetette a tanárok párhuzamos előadásainak lehetőségét.¹¹⁵ A gyakorlatban Humboldt kéréseinek adott helyt az uralkodó.

Az egyetem klasszikus modellje, a maga négy fakultásával tehát túlélte a válságot, és Németországban egyelőre nem került sor kizárólag szakfőiskolák alapítására. Az egyetemi karok presztízssorrendjén azonban praktikus igényeknek megfelelően változtatni kellett. Eddig a filozófiai kart tartották az utolsónak, mostantól viszont ezt tekintették elsőnek, mivel

¹⁰⁹ Schleiermacher, i.m. 209.-210.

¹¹⁰ Wilhelm von Humboldt: Über die innere und äußere Organisation der höheren Wissenschaftlichen Anstalten in Berlin. = Gelegentliche Gedanken, 273-284; 274; Vö. Tóth, i.m. 78.

¹¹¹ Humboldt, i.m. 277.

¹¹² Klein, i.m. 10.

¹¹³ Humboldt: Antrag, 268.

¹¹⁴ Schleiermacher, i.m. 241-242.

¹¹⁵ Schleiermacher, i.m. 251.

Schleiermacher szavai szerint a tulajdonképpeni egyetem lényege itt található, a többi kar pedig mindegyike egy-egy speciális iskola.¹¹⁶

3. Tanítási és tanulási szabadság. Az állam szerepének elemzésekor már említettük, hogy Schleiermacher és Humboldt milyen határokat tartott meghúzendónak az állami beavatkozás előtt. Az új egyetemnek a tudomány tiszta eszméjét kell szolgálnia, így egyediség és szabadság kell, hogy a meghatározó elvei legyenek. Humboldt szerint az egyetem belső szervezetének lehetővé kell tennie a megszakítás nélküli, önmagát élenkítő, kényszer és (előírt) szándék nélküli együttműködést.¹¹⁷ Hasonlóan gondolkodott Immanuel Kant, aki a „Die Streit der Fakultäten” írásában követelte a tanítás szabadságát a bölcsészkar számára.¹¹⁸ Ez az alapgondolat nem mindig valósulhatott meg a későbbiekben: talán Humboldt is azért hagyta el tisztségét oly hamar, mert nem akart az állami beavatkozás közvetítője lenni. Gondolhatunk például az 1819-es karlsbadi határozatokra, melyek értelmében teljhatalmú kormánybiztos került minden egyetem élére Poroszországban is. Mégis: a század második felében annyira kifejlődhetett a tanszabadság eszméje, hogy a tanítási, de főképp a tanulási szabadságot hazánkban egyenesen német találmánynak tartották.

4. Oktatás és kutatás szoros kapcsolata. Közvetlen előkészítő gondolatnak tarthatjuk, hogy Fichte 1807-ben arról értekezett: nem a tudás a cél, hanem a tudás használata.¹¹⁹ Schleiermacher és Humboldt már konkrétan alkotóhelyként definiálta az egyetemet. Schleiermacher a szemináriumokat tartotta leginkább alkalmasnak arra, hogy a diákok egyéni vizsgálatokat is folytassanak és a szemináriumvezető tanároknak pedig feladata lesz ezen tevékenység támogatása.¹²⁰ Humboldt 1810-ben arról írt, hogy a magasabb tanintézeteknek a tudományt meg nem oldott, meg nem talált dolognak kell tekinteniük, emiatt pedig állandó kutatásban kell lenniük. Ez a folyamat új alapokra helyezi a tanárok és diákok viszonyát is, amiben a tanár nem a diákokért van, hanem mindketten a tudományért vannak, és kölcsönösen segítik egymást.¹²¹

A felvázolt célok érdekében tényleg elkövettek mindent. Az egyetemre a kor legnevesebb német tudósait hívták meg, a teológus Schleiermachertől a filozófus Fichtéig, az orvos Hufelandtól a tudós Savigny-ig.¹²² Infrastruktúra létezett, hisz maga az egyetem egyrészt a helyi akadémiák és felsőbb iskolák egyesítéséből jött létre, ill. az államtól a néhai

¹¹⁶A filozófiai fakultás szerepének felértékelését már Kant is szorgalmazta, de majd csak most a humboldti egyetemen kerül a hierarchia csúcsára. Vö: Schleiermacher, i.m. 198. és 201.

¹¹⁷Humboldt: Über die innere... 274.

¹¹⁸Müller, i.m. 67.

¹¹⁹Fichte: Deducierter Plan einer zu Berlin zu errichtenden höheren Lehranstalt. Idézi: Klein, i.m. 13.

¹²⁰Schleiermacher, i.m. 206.

¹²¹Humboldt: Über die innere... 274-276.

¹²²Müller, i.m. 72; Krüger, i.m. 22-23.

Henrik herceg palotáját kapta meg.¹²³ A professzorok fizetése magasabb volt, mint máshol, és természetesen az oktatás szellemisége és módszerei is nagy vonzerőt jelentettek. Fontos lépés volt, hogy 1811-ben Berlinben is meghonosították a szemináriumi rendszert.¹²⁴

Visszatérve a szellemi előkészítésre, manapság tért hódít az a gondolat, hogy a humboldti egyetem tulajdonképpen egy schleiermacheri egyetem, hisz Schleiermacher „Gelegentliche Gedanken” című emlékeztetőjéből Humboldt több pontot átvett, mint például a teljes egyetem korporatív autonómiáját, illetve a szemináriumot, mint szervezeti alapegységet.¹²⁵ Humboldt egyeteme csak a 19. század végén nyert felismerhető kontúrokat. Neve is csak ekkoriban merült fel, ugyanis az 1809-10-ben írt emlékeztetője, melyben az egyetemről alkotott elképzeléseit vázolja fel, csak röviddel 1900 előtt került elő.¹²⁶ Ezen túlmenően Schleiermacher, mint a teológiai fakultás dékánja döntő hatással volt az egyetem státútumaira (átmeneti státútumok: 1810, végleges státútumok: 1817.). Különböző alapállásból, egymástól függetlenül jutottak viszont el ahhoz a gondolathoz, hogy a kutató tanítás helyszíne az egyetem. Tervezetének végén Humboldt utal egyetemen kívüli intézetekre, de ezek nem kutatóintézetek lettek volna, mint később néhányan félremagyarázták, hanem technikai szolgáltató intézetek.¹²⁷

Végül elmondhatjuk, hogy a tudós közvélemény és a porosz kormányzat fáradásainak eredménye nem maradt el. Berlint hamarosan évi 1000 diák látogatta. Kezdetben még Göttingen volt népszerűbb volt, de 1825-ben a berlini egyetem átvette a vezetést a látogatottsági adatokat tekintve.

3.5. Német egyetemhálózat és presztízs a 19. század elején

A német felsőoktatási rendszer nagy átalakulása után 19 egyetem maradt a porondon. Közülük Göttingen volt a leglátogatottabb és a legmodernebb. Előbb az új humanizmus rezidenciájának, később a természettudományok otthonának számított. Kedvező volt számára, hogy Helmstedt, Rinteln, Erfurt és Paderborn kiesése után egyedül maradt nem-porosz egyetemenként az északnyugati német területeken. Göttingen virágzásával egyidőben azonban hanyatlott a hallei egyetem, látogatottsága és jelentősége is csökkent.¹²⁸

¹²³ Müller, i.m. 72, Klein, i.m. 14.

¹²⁴ Müller, i.m. 72.

¹²⁵ Vö: Rainer C. Schwinges: Humboldt International. Der Export des deutschen Universitätsmodells. Eine Einführung. 7. = Uö. (Hrsg.): Humboldt International. Der Export des deutschen Universitätsmodells im 19. und 20. Jahrhundert. Basel 2001, 1-16.

¹²⁶ Schwinges, i.m. 9.

¹²⁷ Vom Bruch, i.m. 50.-51.

¹²⁸ A német egyetemek 19. századi látogatottságára: Eulenburg, i.m. 184.-187.

Ugyancsak nagy visszaesést élt át Lipcse (18%), ahonnan főleg Berlin és Göttingen szívtá el a hallgatókat. 1830-ig kb. évi 1700 diák látogatta. Jénában még nagyobb hanyatlást éltek át (44%), de így is tekintélyes egyetemnek számított. Kezdettől fogva népszerű volt azonban a bonni egyetem. Köln örökösének volt tekinthető, és a jó földrajzi helyzete nyomán rövidesen évi 900 diák látogatta, amivel a negyedik legnagyobb német egyetemnek számított. Rosszabbul ment az északi egyetemeknek. Königsberg, Kiel, Rostock és Greifswald tanintézete megsínylette a háború gazdasági következményeit és a kontinentális zárlatot, évi 100-200 hallgatója volt. Szintén nehezen futott fel a münsteri egyetem, de annál erőteljesebben növekedtek a délnémet universitások. Sok kis egyetem szűnt meg ebben a régióban, így sokkal arányosabb lett az egyetemi hálózat. Ismét nagy erővel indult meg a külföldiek peregrinációja. A különböző egyetemek pedig túllépve a territorialitás elvén specializálódni kezdtek. Tübingenben a teológiai képzés lett a húzóerő, Würzburgban az orvostudományok, Heidelbergben az államtudományok.

Abszolút számokban is követhető a német felsőoktatás felfutása a 19. század elején. Míg a századfordulón csak 6000 diák járt egyetemre, 1817-ben már 7700, 1830-ban pedig már 15000. Hat egyetemnek ekör már több mint 1000 diákja volt, ezek: Berlin, Göttingen, München, Halle, Breslau, Lipcse. Ezzel összhangban még a legkisebb egyetem hallgatói létszáma is túllépte a 200-at.¹²⁹

A méretbeli fejlődés tehát örvendetes és jelentős, de nem csak ez faktor a presztizs egyetlen mérője. Egyetem és egyetem között nagy különbségek voltak a felszereltség, az oktatási rend, az anyagi eszközök és a professzorok kvalitásait illetően.¹³⁰ Így történhetett, hogy egy-egy kisebb egyetemen is híres tudományos iskola alkulhatott ki egy-egy professzor körül (lásd Giessen: Justus Liebig), illetve egy-egy egyetem ifjúsága akár az egész országra ható politikai-társadalmi impulzusokat adhatott (lásd: Jéna).¹³¹ Humboldtnek a gießeni egyetemre gyakorolt hatása átlagon felüli volt.¹³² Kiemelhető a tudós-tanárok nagy aránya (pl. Liebig, a Welcker-testvérek, Jhering, Harnack, Röntgen és Gunkel), illetve az ún „fiatal” diszciplínák bekerülése az egyetemre, mint pl. az erdészet, az állatgyógyászat, a műszaki és az agrártudományok. A 19. század folyamán az első tudományos asszisztens is itt állt munkába, megelőzve a többi német egyetemet.

¹²⁹ Eulenburg, i.m. 187.-188.

¹³⁰ A professzorok kinevezési gyakorlatára lásd: Marita Baumgarten, Marita: Professoren und Universitäten im 19. Jahrhundert. Göttingen 1997.

¹³¹ Szögi László: A közép-európai egyetemek a XVII-XIX. században és a magyar egyetemjárás. = Világosság, 1999. 8.-9.sz. 53.-65.

¹³² Peter Moraw: Humboldt in Gießen. Zur Professorenberufung an einer deutschen Universität des 19. Jahrhunderts. = Geschichte und Gesellschaft (10), 1984. 47.-71.

Persze nemcsak a tanítási, tanulási szabadság és neves tudósok jelenthettek vonzerőt egy-egy egyetemen a diákok, köztük sok külföldi hallgató számára, hanem az egyetemi szemináriumok, laboratóriumok és –intézetek is.¹³³ Ezek voltak a kutatás tréningjének intézményei, itt találkoztak a legtehetségesebb diákok, egy „mester” tanítványai”, akik később egyetemi tanárokká, tudósokká nőttek fel. Az egyetemi szemináriumok és intézetek létrejötte az egyes tudományágakban egymást követő alapítási hullámokban és fejlődési lépésekben történt. A klasszika-filológia jelentette a kezdetet. 1824-ig az összes porosz, 1850-ig pedig az összes német egyetemen létrejöttek a filológiai szemináriumok.¹³⁴

Ezután újabb és újabb szemináriumok és intézetek jelentek meg az egyetemeken, kezdetben a tanár személyéhez kötődő egyesületekre, társaságokra épülve. A „szeminárium” szó két dolgot jelentett: 1. a gyakorlatot, 2. a szeminárium munka elvégzésének a helyét, azaz az intézetet. Ez utóbbi értelemben a „szeminárium” szót az „intézet”-tel szinoním módon használják, a szeminárium szót inkább a bölcsészeti tudományágakban, az intézetet inkább a természettudományokban.¹³⁵ A filológiai szemináriumok mintájára 1890-ig a birodalom minden egyetemén megalakultak a történelmi szemináriumok. Elsőként 1832-ben Königsbergben, majd 1843-ban Breslauban.

Végül érdemes egy pillantást vetni Bajorországra, melynek egykor Ingolstadtban, a 19. század elején pedig Landshutban működő nagymúltú egyetemét Göttingen és Berlin példájának alapján modernizálták 1826-ban.¹³⁶ Az I. Lajos által végrehajtott újrualapítás egyszerre jelentett új helyszínre, az ország fővárosába helyezést és liberális szellemi nyitást. Az 1829-ben kidolgozott szervezeti szabályzat-tervezet (Organisationsentwurf) nem vált egyetemi törvénnyé, de enyhítette az 1804-es rendeleteket, és különböző önkormányzati jogokkal ruházta fel az egyetemet: rektor- és senátusválasztás, kari alkotmány, ill. testületi tiszteletbeli jogok. Korlátozottan ugyan, de újra engedélyezték diáktársaságok működését és meghirdették a tanulási szabadságot is.¹³⁷

A 30-as években presztízsharc zajlott az óbajor oktatási tradíció és a protestáns Németország újhumanista, idealista koncepciói között. Végül 1848-ban megtörtént a bajor főiskolák hozzáigazítása az össznémet főiskolákhoz, bár még a 20. században is érezhető volt az általános műveltséget adó stúdiumok elsőbbsége a szaktudományok előtt.¹³⁸ A 19. század

¹³³ Bernhard vom Brocke: Die Entstehung der deutschen Forschungsuniversität, ihre Blüte und Krise um 1900. Humboldt International, 367-401. Itt: 370.

¹³⁴ Vom Brocke, 2001, 373.

¹³⁵ Vom Brocke, 2001, 374.

¹³⁶ Rüdiger vom Bruch - Rainer A. Müller: Erlebte und gelebte Universität. Die Universität München im 19. und 20. Jahrhundert. Pfaffenhofen 1986, 10-11.

¹³⁷ Vom Bruch-Müller, i.m. 11.

¹³⁸ Vom Bruch-Müller, i.m. 12.

közepétől került sor labor-, intézet-, és szeminárium-alapításokra. 1852-ben Justus Liebig megszervezte a kémiai labort, 1856-ban elindult a matematikai-fizikai szeminárium, 1857-ben a történelmi szeminárium, 1865-ben pedig két részre osztották a bölcsészkart, elváltak a természettudományok a szellemtudományoktól, igaz végleges szétválasztásuk csak 1937-ben történt meg.¹³⁹

3.6. A szakfőiskolák kezdetei

Az ideális Humboldt-egyetem a valódi 19. századi német egyetemmel soha nem volt fedésben, főleg nem Berlinben az évszázad első felében.¹⁴⁰ Nagy kérdés maradt a humboldti modellből kimaradó ismeretek magasabb szintű oktatásának intézményesülése. A műszaki, kereskedelmi és gazdasági főiskolák csak a 19. század végén alakultak meg nagy számban. Addig is léteztek azonban egyes akadémiák, melyek felsőfokú tanfolyamaikkal fontos kiegészítői voltak a felsőoktatási rendszernek. Itt utalnánk a már említett hamburgi és braunschweigi kereskedelmi iskolákra, illetve a hannoveri állatorvosi iskolára. Őket követik a műszaki jellegű polytechnikai iskolák: a Hannover melletti Clausthalban 1810-ben alapítva, Braunschweigben 1814-ben, Karlsruheban 1825-ben, Münchenben pedig 1827-ben.¹⁴¹

Nagyjából ebben az időben nyitotta meg kapuit a hohenheimi mezőgazdasági főiskola (1818), ill. létesült egy sor felsőbb ipari iskola: 1821: Berlin, 1827: München, 1828: Drezda, majd: Stuttgart, Hannover, Darmstadt, Braunschweig. Végül ne felejtsük ki a művészeti felsőoktatást, hisz már 1808-tól működött az európai jelentőségű müncheni Képzőművészeti Akadémia.

3.7. A Berliini Egyetem fejlődése a 19. században

1810-ben neves tanárokkal és ca. 500 hallgatóval indult az egyetem. Az első, szenátus által választott rektora a neves filozófus, Fichte. Az első tanári gárdát még Humboldt állította össze, a minőségre törekedett. Meghívta a kor kiemelkedő tudósait, például a matematikus Gausst is, de ő jól érezte magát Göttingenben, inkább ott maradt. Az egyetem nem nélkülözött azonban a nagy egyéniségeket, hisz az elkövetkező években itt dolgozott Hegel, Jakob és Wilhelm Grimm, Rudolf Virchow vagy éppen Hermann Helmholtz.¹⁴²

¹³⁹ Vom Bruch-Müller, i.m. 13.

¹⁴⁰ Vom Bruch, i.m. 38.

¹⁴¹ Müller, i.m. 87.

¹⁴² Krüger, i.m. 61.

Persze vannak hiányosságok is. A humboldti elveket némileg sérti, hogy a berlini egyetem nem kapott akkora vagyont, hogy pénzügyileg független legyen. A szólás- és publikációs szabadságot a karlsbadi határozatok függesztették fel egy időre (1819), a diákok bevonása a kutatásba (szemináriumok és laboratóriumi munka) is csak lassan valósult meg.¹⁴³ A klasszika-filológiai szemináriumon kívül újabb nem indult 1877-ig.¹⁴⁴ A liberális egyetemi reform mégis gyümölcsöző, aminek közvetett bizonyítéka, hogy a 19. század folyamán a francia kormány többször küldött megfigyelőket Németországba, a német főiskolák előrehaladásáról a helyszínen informálandó.¹⁴⁵

Mindeközben a világ tanúja lehetett a „természettudományos korszak” beköszöntének. A berlini egyetemen vezető helyre kerültek a természettudományok és az orvosi kar, ezt intézményrendszerük fejlődése mutatja leginkább. Az alakuláskor még a hadügy-minisztériumhoz tartozott a Charité-kórház, 1820-ban azonban irányítását átveszi az oktatási és egészségügyi tárca, így az egyetem irányítása egységesül.¹⁴⁶ Most következzen néhány adat a fejlődés érzékeltetésére! 1810-ben egy orvosi és egy sebészeti klinika tartozott még az egyetemhez a Charitén kívül 12-12 ágygal. 1830-ban megalapítják a gyermekklinikát, az elsőt német földön. 1834-ben új épületet kap a Charité, új részlegekkel. 1847-től egy kisebb megszakítással évtizedekig itt dolgozott Rudolf Virchow, aki az újonnan létrehozott Patológiai Intézet vezetője is lett egyben.

1870-től aztán sorra alakulnak az új szakintézetek. Ezzel egy eddig soha nem látott kapcsolat jött létre klinika és laboratórium, elmélet és gyakorlat között. Az egyetem tovább bővült Friedrich von Althoff kultuszminisztériumi tanácsos (1882 óta), (később az egyetemi részleg minisztériumi igazgatója) hivatali idejében (1907-ig). A fent nevezett periódusban alig jött valaki úgy tanítani az egyetemre, hogy ne követelt volna magának egy új intézetet. 1882-ben 38 intézet és szeminárium létezett, ehhez 1907-ig még 43 jött, amiből 23 az orvosi karon.

A szemináriumok további fejlődése is az 1870-es években kapott újabb lökést: 1877-ben létrejött az romanisztikai és angol filológiai, 1885-ben a történelmi, 1886-ban az államtudományi, 1887-ben pedig a germanisztikai szeminárium.¹⁴⁷ Az időszak vége felé, 1910-ben a berlini egyetem már 16 szemináriummal és 17 intézettel rendelkezett.¹⁴⁸

¹⁴³ Rüegg, Band III, 19.

¹⁴⁴ Vom Brocke, 2001, 376.

¹⁴⁵ Rüegg, Band III, 19.

¹⁴⁶ A berlini egyetem orvoskarjának fejlődésére: Krüger, i.m. 61-65; Klein, i.m. 38.-40.

¹⁴⁷ Vom Brocke, 2001, 376.

¹⁴⁸ Vom Brocke, 378.

Hatalmas fejlődésen mentek keresztül a természettudományok, amelyek egyre inkább elkülönültek, bár 1936-ig a bölcsészkar keretében oktatták őket.¹⁴⁹ A 19. század első felében Alexander von Humboldt működése adott rangot ezen tudományoknak. A nagy intézetek és gyűjtemények a század 3. harmadában jöttek létre, például 1878-ban a botanikai, 1884-ben pedig a zoológiai intézet. 1861-ben felállították a matematikai tanszéket, melynek vezetője, Dirichlet, Göttingenben tanult. 1862-ben sor került a fizikai labor felállítására, 1871-ben lett a fizika berlini professzora Hermann Helmholtz, 1874-ben pedig érkezett Robert Kirchhoff. 1878-ban elkészült a fizikai intézet épülete, a kémiai intézet viszont már 1869 óta működött (már ekkor 70 gyakornokkal), sőt 1883-ban már egy másikat is meg kellett nyitni.

Egyedül a mezőgazdasági, állatorvosi és erdészeti képzést nem sikerült tartósan és sikeresen integrálni az egyetembe.

A tudományos fejlődéssel párhuzamosan egyre inkább állami függésbe került az intézmény. Berzeviczy Albert a magyar kultuszminiszter tanácsosaként így írta le 1885-ben a berlini egyetem szervezetét a fenti tendenciát jól szemléltetve.¹⁵⁰ Az egyetem kurátora maga a vallás- és közoktatásügyi minisztérium illetékes osztálya. A rektor hatásköre gazdasági ügyekben igen csekély, csak az egyetemi kiadványokra és a reprezentációra szánt összeg felett rendelkezik. Nincs központi gazdasági hivatal, nincs központi egyetemi pénztár sem. A különálló intézetek teljesen önálló háztartást vezetnek. A klinikák egy része a Charité kórházhoz tartozik, mindenben a kórház látja el őket, gazdasági ügyekben az egyetemnek nincs befolyása. Az egyetem tulajdon klinikáinak egy közös, önálló gazdasági hivataluk van, mely közvetlenül a minisztérium alá van rendelve.

3.8. A német felsőoktatás 1848 után

A 19. század második fele a „nagyüzemi” egyetemi oktatás kialakulásának időszaka Németországban. Az ipari forradalommal párhuzamosan az államnak és a gazdaságnak egyre nagyobb szüksége volt diplomás szakemberekre, miközben a tudományok specializálódása is rohamléptekkel haladt előre. Mindkét tényező a hallgatók létszámának gyors növekedését okozta, ami kikényszerítette az egyetemek strukturális átalakulását. Gazdasági szempontból szükségessé vált a személyzet megnövelése, az egyetemi épületek megnagyobbítása valamint a pénzügyi támogatás emelése. A tudományos fejlődés új szakok indítását tette szükségessé, amelyeken egyre inkább a szakterülethez a rendes professzoroknál jobban értő magántanárok

¹⁴⁹ A természettudományok oktatásának berlini történetéhez: Krüger, i.m. 74.-87.

¹⁵⁰ Berzeviczy Albert: Jelentés a németországi egyetemek kormányzati szervezetéről s gazdasági ügykezeléséről. Budapest 1885, 13.

tevékenykedtek. Előbbiek hamarosan kisebbségbe kerültek az egyetemeken, régi privilégiumaikat azonban annál inkább védték.

Egyre több nem tudományos alkalmazottat igényeltek a különböző intézetek és könyvtárak, nem beszélve a megnövekedett hivatali apparátusról. Eltolódtak a költségvetés hangsúlyai is: jóval többet kellett fordítani a természettudományokra (orvostudomány, fizika, kémia) és műszaki tudományokra, mint a könyvből megtanulhatókra (bölcészet, jog, teológia). Erre az időszakra esik a természettudományok emancipációjának kezdete. Több egyetemen (Bonn, Lipcse, München) kettéosztották a filozófiai fakultást, majd 1871-ben Strassburgban létrejött az első önálló természettudományi kar, ami példaképpül szolgált a többi hasonló kezdeményezésnek.

Folytatódtak a felvilágosult egyetemek (Göttingen, Halle) metodikai újításai is az egyetemekhez tartozó szemináriumok alapításával. Az 1848 előtt alapított történelmi és matematikai szemináriumokat a 19. század második felében további, egyre speciálisabb szemináriumok követték, melyek hamarosan már nemcsak a gimnáziumi tanárok jobb képzését szolgálták, hanem egyéni kutatási feladatokat is kaptak.¹⁵¹

A szemináriumok fejlődésével párhuzamosan szaporodtak meg a természettudományi intézetek, pl. asztronómia, kémia, botanika, geológia, ásványtan és radiológia számára. Példaképük Justus Liebig gießeni kémiai laboratóriuma volt. A kabinetekből és gyűjteményekből a 19. század közepétől egyre több „intézet” jött létre kutató és képző céllal. A gießeni (1825) és a münsteri (1877) kémiai intézetek alapítása között minden egyetemen jött létre kémiai intézet. 1834 és 1881 között hasonló folyamat zajlott le a matematikai-fizikai szemináriumok tekintetében, a königsbergi minta alapján. A kísérleti fizika önállósodása után ezekből alakultak ki a matematikai szemináriumok, az első fizikai intézetet pedig Gustav Magnus 1835-ben alapította Berlinben. A 19. század végén már tudományos „nagyintézetekről” beszélhetünk, részlegekre osztva és hierarchikusan strukturálva. Ezek egyenként többszáz gyakornoknak tudtak helyet adni, nagy tőkebefektetést igényeltek új épületekkel és nagyobb apparátussal.¹⁵²

Az intézményi fejlődés hasonló mértékben érte el az orvosi karokat is. Először anatómiai, patológiai, fiziológiai majd igazságügyi orvosi, higiéniai és gyógyszerészeti intézetek alakultak. Korszakos jelentőségű Johannes Müller és Emil de Bois-Reymond fiziológiai laboratóriuma (Berlin, 1853/58).¹⁵³ A 19. század folyamán nagyvonalúan

¹⁵¹ Wilhelm Wundt (1832-1920), lipcsei filozófus, egyenesen a szemináriumi gondolatnak a természettudományokra és az orvostudományra való átvitelében látta azok későbbi virágzásának gyökereit.- Idézi: vom Brocke, 2001, 369.

¹⁵² Vom Brocke, 2001, 377-378.

¹⁵³ Vom Brocke, 2001, 377.

kiépítették az egyetemi kórházakat, amelyeket egyre több helyen szakklinikákkal egészítettek ki. Az új intézmények lassan szétfeszítették az egyetemek klasszikus kereteit, saját költségvetéssel és személyzettel rendelkeztek, ugyan még az egyetemek fennhatósága alá tartoztak, de karokhoz már nehezen lehetett kötni őket.

Peter Moraw a nagyüzemi struktúraváltozásokat 1870-hez kötötte, de a nevezett évszám nála csak egy közbülső határvonalként szerepelt.¹⁵⁴ Rüdiger vom Bruch felértékeli ezt fejlődési pontot, hisz ekkortól kezd elbúcsúzni a német egyetemi rendszer a humboldti feltételektől.¹⁵⁵

Az intézményesülés folyamatának legnagyobb innovációs lökése is erre az évtizedre esik. A változások dinamizmusa a beiratkozások számában is tükröződik. A század közepén tapasztalt komoly visszaesés után 1871-ben sikerült ismét elérni a beiratkozott hallgatók 1830/31-es szintjét, 15 ezer fővel. A következő évtizedekben ez a mutató meredeken ívelt felfelé: 1880/81-ben kb. 26 000, 1890/91-ben kb. 35 000, 1900/01-ben 50 000, 1913/14-ben 75 000 hallgatót regisztráltak.¹⁵⁶ A növekményből átlag felett profitáltak a természettudományi és műszaki szakok valamint a tanárképzők. A teológia-hallgatók száma erősen csökkent, míg a jogászok és a orvosok száma nagyjából stagnált. A legnagyobb egyetem 1914-ben a berlini volt 8000 diákkal, ezt követte München 6600-zal, Lipcse 5300-zal és Bonn 4500-zal. Freiburgban, Breslauban, Göttingenben, Halléban, Heidelbergben, Kielben, Marburgban, Tübingenben és Jénában 2-3 ezer diák tanult. A többi egyetem (Strassburg, Würzburg, Königsberg, Gießen, Greifswald, Erlangen és Rostock) „kisüzem” maradt. Méretük szerint ide számítottak a műszaki főiskolák is, melyeknek összesen volt 1914-ben 11 500 hallgatójuk.

¹⁵⁴ Peter Moraw: *Aspekte und Dimensionen älterer deutscher Universitätsgeschichte.* = Peter Moraw - Volker Press (Hrsg.): *Academia Gissensis. Beiträge zur älteren Gießener Universitätsgeschichte,* Marburg 1982, 1-43.

¹⁵⁵ Vom Bruch, i.m. 30.

¹⁵⁶ Müller, i.m. 85.

3.9. Althoff rendszere

1871 és 1914 közé tehetjük a német felsőoktatás virágkorát, mely Poroszországban 1897 és 1907 között Friedrich Althoff kultuszminisztériumi osztályvezető nevéhez kötődik.¹⁵⁷ Wilhelm von Humboldt mellett ő volt a 19. század másik kiemelkedő kulturális hivatalnok. Nincs még olyan személye a német egyetemi igazgatásnak, akit ennyire ellentétesen ítélnének meg, mint őt. Már életében „Poroszország titkos kultuszminiszterének” vagy a „felsőoktatás Bismarckjának nevezték”. Hivatali idejét valóságos érának, kormányzati stílusát althoffi rendszernek nevezik.¹⁵⁸ Valamilyen formában mindenkinek dolga volt vele, aki 1882 és 1907 között porosz egyetemen tanított, akár kinevezésekről, akár könyvtárak, szemináriumok, intézetek létesítéséről, felszereléséről volt szó. A főiskolák kinevezési praxisába különösen autokrata módon avatkozott be, a fakultások javaslati jogát gyakran megkerülte, és saját jelöltjeit juttatta katedrához.

A professzorok kinevezése a legtöbb tartományban az uralkodónak és a kormánynak volt fenntartva. Azokban az államokban, ahol gyakran váltakoztak az oktatási miniszterek, a kinevezéseket változatos módon befolyásolták. A fakultásoknak a legtöbb helyen, így Poroszországban is csak javaslattevő joguk volt. Csupán a tudományos minősítés megítélésében (a promotio vagy a habilitatio által)¹⁵⁹ voltak autonómok. A kinevezések ügyében a minisztérium szabadon döntött, de gyakran kezdeményezőleg érdeklődött a lehetséges jelöltekről. Általában szakvéleményt szerzett be a fakultásoktól és megüresedő tanszékek esetén javaslatokat kért tőlük. Ebből szokásjog alakult ki, amitől persze az állam bármikor eltérhetett. Ezt tette gyakran Althoff is, aki sokszor önkényes, ám messzire tekintő személyzeti politikájával csodálatot, gyűlöletet és kritikát egyaránt kiváltott.¹⁶⁰

Az althoffi rendszer leginkább Berlinben mutatta meg teljes hatékonyságát, de Poroszország nagysága révén az egész birodalom felsőoktatási rendszerére kihatott.¹⁶¹ A rendszer magába foglalta a porosz egyetemek széleskörű kiépítését, teher-mentesítésüket nagy intézetek által (pl. Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft, alapítva: 1911) és közvetetten befolyásolta más német tartományok, illetve államok egyetemeinek a fejlődését is (Ausztria, Svájc, Oroszország, Skandinávia). Az althoffi egyetempolitika alapelvek voltak: 1. specializálódás; 2. szoro-

¹⁵⁷ Althoff életrajzát lásd: Brocke-Krüger, i.m. 395.

¹⁵⁸ Baumgarten, i.m. 187.

¹⁵⁹ A 19. század folyamán a legtöbb német egyetemen bevezették a habilitatio-t, azaz azt a saját vizsgát, ami szükséges ahhoz, hogy valaki az adott egyetemen taníthasson. A valahol megszerzett doktori fokozat erre már nem képesített. A habilitatio nyilvános előadást jelentett egy az egyetem által megadott témáról. Vö: Rüegg, Band III, 124.

¹⁶⁰ Rüegg, Band. III, 122. Matti Klinge: Die Universitätslehrer c. fejezete nyomán.

¹⁶¹ Baumgarten, i.m. 188-189.

sabb kapcsolat az iparral; 3. a diáklétszámok robbanásszerű növekedése; 4. a nemzeti érdekek figyelembe vétele.¹⁶² A gazdasági fellendülés keretében az egyetemek egyre inkább a nemzeti nevelési rendszer részei lettek, így az althoffi rendszer hozzájárult Németország világpolitikai felemelkedéséhez is.

Maradandó hagyomány indult 1898-ban, amikor Althoff létrehozta a német kormányok felsőoktatási képviselőinek konferenciáját („Konferenz von Vertretern deutscher Regierungen in Hochschulangelegenheiten”).¹⁶³ A cél egységes felsőoktatási rendszer kialakítása volt - a tartományspecifikus különlegességek megtartásával -, valamint egyeztetés a kinevezések ügyében. A konferencia annak ellenére tartós intézménynek bizonyult, hogy sok tanár és tudós részéről élénk ellenállást váltott ki. 1933-ig néha évente többször is tárgyalt. Utoljára 1937-ben és 1941-ben ült össze.¹⁶⁴

A felsőoktatási ügyek felelőseinek első találkozására 1898. június 25-én került sor Eisenachban. Nyolc német tagállam és Elzász-Lotharingia birodalmi tartomány küldte el képviselőit, hogy nyugodt körülmények között tárgyalják meg a közös érdeklődésre számot tartó fontos kérdéseket, hogy megegyezzenek közös alapelvekben, és hogy általánosan elfogadott szabályozásokat készítsenek elő.¹⁶⁵ Igyekezetük érthető volt, hisz nőtt az igény, felsőoktatási ügyekben az egyes kormányok politikájának koordinálására és a német felsőoktatás fontos pontokon való egységesítésére. Rövid idő elteltével azonban nemcsak meglévő nehézségek és különbözőségek megoldásán fáradoztak, hanem a felsőoktatáspolitikai jövőbeni alakításán is. Ezzel elkezdődött a felsőoktatás fejlesztésének tervezése, ami természetesen vezetett oda, hogy a felsőoktatási referensek konferenciái tartós intézménnyé váltak, bár ez eredetileg nem volt szándék. Manapság a kooperatív föderalizmus előhírnökeként tekinthetünk a főiskolai referensek konferenciájára, amely kihasználta a birodalmi alkotmány lehetőségeit és állandó titkársággal rendelkező kormányközi grémiumként kezdett el működni.¹⁶⁶

Az első találkozáson egy konkrét probléma adott apropót: az orvosdoktori címek megszerzésének nem egységes és hiányos szabályozása, amely a doktori hivatás gyakorlásának engedélyezése révén a birodalom hatáskörébe (is) tartozott. Az eredeti kezdeményező még-

¹⁶² Rüegg, Band III, 123.

¹⁶³ Rüegg, Band III, 123.

¹⁶⁴ A felsőoktatási konferenciák jegyzőkönyveit a közelmúltban kiadták: Bernhard vom Brocke - Peter Krüger (Hrsg.): Hochschulpolitik im Föderalismus. Die Protokolle der Hochschulkonferenzen der deutschen Bundesstaaten und Österreichs 1898-1918. Berlin 1994. (= Veröffentlichung der Forschungsstelle für Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte an der Philipps-Universität Marburg); Bernhard vom Brocke (Hrsg.): Hochschulpolitik im Föderalismus und Diktatur. Die Protokolle der Hochschulkonferenzen der deutschen Länder, Österreichs und des Reiches. Band II. 1919 bis 1941. Berlin

¹⁶⁵ Vö.: vom Brocke-Krüger, i.m. XIX.

¹⁶⁶ Vom Brocke-Krüger, i.m. XXI.

sem a birodalom, hanem a porosz kultuszminisztérium volt, a meghívókat ennek kérésére küldte el Posadowsky-Wehner gróf, belügyi államtitkár, az egyetemen rendelkező szövetségi államok szakreferenseinek.¹⁶⁷

Az eisenachi találkozón aztán a fentén kívül még több fontos kérdés megtárgyalására is sor került, igaz külön ülésen, napirenden kívül. Ezekhez az ügyekhez tartoztak a jogászképzés minőségét és összehasonlíthatóságát érintő kérdések valamint az állami kinevezési jog és a fakultások javaslattevő joga közti feszültség, az államigazgatás és a főiskolai autonómia közötti ellentétek.¹⁶⁸ A konferencia végeztével a résztvevők elégedettségüket fejezték ki az elért eredményeket illetően, és megfogalmazták kívánságukat, hogy hasonló konferenciákra a jövőben is kerüljön sor.¹⁶⁹

Az évtizedek során tárgyalt témák nagyon sokoldalúak voltak, de lehetséges a következő három pontra való leszűkítésük: 1. bizonyos kérdések egységes szabályozásáról szóló megállapodások, melyeket a szövetségi államok egyenként hajtottak végre; 2. általános információ- és tapasztalatcsere; 3. bizonyos részletkérdések prezentálása és megtárgyalása.¹⁷⁰ Az idők folyamán egyre sűrűsödött az információ, a tapasztalat, az egységesítés és a megállapodások hálózata, egyre nagyobbra duzzadt a konferenciák résztvevői által elvégzendő munka, amit jól mutat a napirendi pontok sokasodása és a jegyzőkönyvek vastagodása. Az első konferencia 5 pontos napirendje szinte eltörpül például az 1918. szeptemberi találkozó 6 pontból, de ezen belül 25 részpontból álló napirendje mellett.¹⁷¹

De térjünk vissza Althoff gyakorlati tevékenységének egyéb területeihez! A felsőoktatásról alkotott elképzelései leginkább abban különböztek a humboldti modelltől, hogy állami védelmet kívánt adni a szabad tudományos kutatásnak a tőke érdekei ellen.¹⁷² Egyfelől kritizálta a humboldti rendszer megsértését, de valójában tudatosan írta azt felül hatékony tudománypolitikai irányítás megvalósításával. Másfelől, kötelezvények révén, nyíltan beavatkozott a tanszabadságba, amihez társult szigorú bánásmódja a professzorokkal.¹⁷³

Közben meg kell jegyeznünk, hogy Althoff sohasem töltötte be a kulturális és oktatási miniszteri posztot, mindig alárendelt pozíciókban tevékenykedett. Hivatali idejének vége felé azonban maga választhatta ki előjáróit, akik döntéseiben mindig szabad kezet adtak neki.

¹⁶⁷ Vom Brocke-Krüger, i.m. 3. – Protokoll 1, 1.lábjegyzet.

¹⁶⁸ Vom Brocke-Krüger, i.m. XXV., ill. 9-13.

¹⁶⁹ Vom Brocke-Krüger, i.m. 15.- Protokoll 2, 1.lábjegyzet.

¹⁷⁰ Vom Brocke-Krüger, i.m. XXVII.

¹⁷¹ Vom Brocke-Krüger, i.m. 3; 315-317.

¹⁷² Vom Bruch, i.m.33.

¹⁷³ Vom Bruch, i.m. 43.-44.

Hatalmas alkotóerejét jól jellemzi, hogy távozása után posztját három részlegre kellett felosztani, mert a nagy mennyiségű munka máshogy nem volt elvégezhető.

Természetesen a világ erőteljes átalakulása miatt Humboldt berlini ténykedése után 80-90 évvel a német felsőoktatási rendszer már egyre kevésbé hasonlított a humboldti ideálra.¹⁷⁴ A tanítás és kutatás egysége egyes műszaki és természettudományokban már a hatékony kutatástámogatás korlátjává vált, ennek következtében ez a klasszikus egység felbomlott. Althoff maga is azon a véleményen volt, hogy sok esetben lehetetlen egy tanszékre olyan személyt találni, aki ugyanolyan tehetséges oktató, mint kutató. Mindkettő magas szintű művelése kizárja egymást, mert míg a kutatónak egy bizonyos területre kell koncentrálnia, az egyetemi tanárnak lehetőleg széleskörű képzettséggel kell rendelkeznie és szélesebb szakterületek vizsgálata várható el tőle. A diákok igényei is változtak, mert nagy részük praktikus tudást kívánt szerezni, egy adott foglalkozásban való elhelyezkedéshez. A professzorok specializálódása egy-egy szűkebb szakterületre éppen ezzel ellentétesen hatott. A tanári kar kezdett eltávolodni a gazdasági-társadalmi valóságtól.¹⁷⁵

Azért, hogy megváltozzon a kutatást oktatással összekötő gyakorlat, Althoff új, kizárólag a kutatásnak szánt állami intézetek létrehozását javasolta, amivel Tudományos Akadémia is egyetértett.¹⁷⁶ Az egyetemtől való viszonylagos függetlenség természetesen az állam nagyobb beleszólását is eredményezhette a kutatásba. Sok helyütt, főleg a műszaki egyetemeken már nem az egyén kíváncsisága, hanem a gyakorlati szükségletek határozták meg a kutatásokat. A tudományos autonómia és az állami rekrutációs szükségletek egymásra hatása révén új képzési és vizsgatípus vált szükségessé: ez lett az 1880-as évektől, először csak a műszaki egyetemeken: a diplomavizsga. A tanítás módszerei az új főiskolai típusokon (pl. a kereskedelmi főiskolákon) és részben az egyetemen speciális iskolák képzési modelljéhez közeledtek.) A kutatásban szükségessé vált a hierarchikusan tagolt intézményi kutatás, először az orvostudományban és a természettudományokban. Az ún. „nagykutatást” már nem egy ember végzi, de kell egy, aki vezeti!

A modern szakokkal ellátott, szakképzésre koncentráló német felsőoktatási rendszer ebben az időszakban – a tömegképzés ellenére - messze magasabb színvonalú volt az angol vagy francia rendszernél, amit díjak és kitüntetések sokasága is mutat. Ezt támasztja alá, hogy sok szakterületen a nemzetközileg vezető szaknyelv a német volt, illetve, hogy a 20.

¹⁷⁴ Az újabb tendenciákra: vom Bruch, i.m.39.

¹⁷⁵ Rüegg, Band III, 64.

¹⁷⁶ Althoff's Pläne für Dahlem. Denkschrift für Kaiser Wilhelm II. (1909). = Wilhelm Weischedel (Hrsg.): Idee und Wirklichkeit einer Universität. Dokumente zur Geschichte der Friedrich-Wilhelms Universität zu Berlin. Berlin 1960, 493.-494.

század elején amerikai tudósok nyomást gyakoroltak a Nobel-díj Bizottság összetételére, mert a díjazottak között domináltak a német tudósok.¹⁷⁷

Új jelenség a 19. század utolsó harmadában a műszaki tudományok felértékelődése. Mindez szerves következménye a műszaki foglalkozások professzionalizálódásának, amelyre az ipari forradalom után törvényszerűen sor került. Fontos szerepet játszott ebben a fejlődésben Svájc: 1855-ben Zürichben hozták létre az első nemzeti műszaki főiskolát. Ennek az intézménynek a példája alapján került sor 1865 után Németországban a műszaki tanintézetek felkarolására és átnevezésére. 1914-ig régi intézetekre épülve vagy újakat alapítva 11 Műszaki Főiskola jött létre: 1865/85: Karlsruhe, 1868/77: München, 1870/79: Aachen, 1872/79: Braunschweig, 1876/90: Stuttgart, 1877/95: Darmstadt, 1879: Berlin, 1880: Hannover, 1890: Drezda, 1904: Danzig, 1910: Breslau.

A szektor bővülését jól mutatja a hallgatói létszámok alakulása. 1890/91-ben 4209 diákot számolt az akkor létező 9 műszaki főiskola, de vendégtanulókkal, hospitánsokkal együtt 6122 fő volt ez a szám. 10 év múlva már több mint kétszer ennyi hallgatója volt a műszaki tanintézeteknek: 11072 fő, mindenkivel együtt 14531 fő. A 20. század elején aztán körülbelül ezen a szinten állandósult a műszaki főiskolák látogatottsága. 1914-ben 11451, ill. 14182 diák iratkozott be. Arányuk az egyetemi diákok számához, 1900/1901-ben 1:2-höz, 1914-ben 1:4-hez.¹⁷⁸

A műszaki főiskolákat sokáig másodrangúként kezelték az egyetemek. Csak komoly küzdelmek után kapták meg 1865-től kezdődően az akadémiai önkormányzat jogát, a promóciós jogot pedig 1899-ben, ami végre egyenrangúságot biztosított az egyetemekkel.¹⁷⁹

A műszaki főiskolákon kívül számos szakiskola érte még el a főiskolai státust, melyek később karokba vagy egyetemekbe integrálódtak. Kereskedelmi és gazdasági főiskolát a következő helyeken alapítottak: Lipcse (1898), Aachen (1898), Köln (1901), Frankfurt (1901), Berlin (1906), Mannheim (1907), München (1910), Nürnberg (1919), Königsberg (1915). Látogatottságát tekintve a lipcsei, a kölni és a berlini főiskola kiemelkedett a többiek közül. Ezekben az intézményekben már a kezdeti időszakban több száz diák tanult, míg máshol lassabb volt a tanulói létszámok felfutása. 1900/1901-ben a létező két kereskedelmi főiskolán 314 diák tanult, 1910/1911-ben 6 tanintézményben 1975 fő, 1914-ben ugyancsak 6 főiskolán 2695 fő. A tendencia tehát meredeken emelkedő.¹⁸⁰

¹⁷⁷ Vö, vom Bruch, i.m.44.

¹⁷⁸ Vom Brocke-Krüger, Anhänge VI, 424, 427.

¹⁷⁹ Rüegg, Band III, 63.

¹⁸⁰ Vom Brocke-Krüger, Anhänge VI. 430. A szerzők forrása: Akira Hayashima: Frequenz der deutschen Handelshochschulen 1898-1920, = Uö: Der Kölner Weg zum Promotionsrecht – Zur Geschichte einer deutschen Handelshochschule = Kwansai Gakuin University Annual Studies (31) 1982, 86-88.; Megjegyzés: 1. A beirat-

Mezőgazdasági és erdészeti főiskola létesült Aschaffenburgban (1899), Berlinben (1820/1921), Bonnban (1847/61) és Hohenheimben (1904), állatorvosi főiskola pedig öt, majd négy helyen működött: Berlinben (1887-től), Drezdában (1889-től), Hannoverben (1887-től) és Münchenben (1890-től), illetve Stuttgartban (1890 és 1912 között). A három bányászati akadémián (Berlin, Clausthal, Freiberg) 1891/92-ben 421 diák tanult, majd 10 év alatt megduplázódott a számuk, azt követően a többi felsőoktatási képzéshez hasonlóan szinten maradt: 1900/1901: 780 fő, 1910/1911: 806 fő.¹⁸¹ A különböző szintű, nemcsak felsőfokú erdészeti és mezőgazdasági akadémiákon 1891/1892-ben 953, 1900/1901-ben 1401, 1910/1911-ben pedig 2117 diák tanult, az emelkedő tendencia különösen 1901 után érzékelhető. Érdekes jelenség az állatorvosi főiskolák frekvenciája, mivel ez már 1891/1892-ben is viszonylag magas, látogatottsági görbéje szelíden emelkedő, a legnagyobb ugrást 1910 és 1914 között teszi. A konkrét adatok: 1891/1892: 1053 fő, 1895/1896: 1041 fő, 1900/1901: 1333 fő, 1905/1906: 1221 fő, 1910/1911: 1265 fő, 1914: 1680 fő.¹⁸²

Összességében elmondható, hogy 1914-re nagyon sokszínű és sok tanulót befogadó német felsőoktatási rendszer alakult ki. A diákok túlnyomó része egyetemre és műszaki főiskolára iratkozott be, 1869 és 1914 között arányuk a felsőoktatásban 68 és 80, illetve 8- és 25 % között mozgott. Az egyéb főiskolák a diákok 5-6%-án osztoztak. Megfigyelhető 1885 és 1902 között a műszaki főiskolák diákszámának növekedése az egyetemek kárára, majd az 1902-es csúcsponttól a műszaki főiskolák százalékos aránya az egyetemek javára csökkent.¹⁸³

kozott hallgatók számánál lényegesen többen tanultak különböző minőségben az adott főiskolákon. 2. Az aacheni kereskedelmi főiskola, azaz a műszaki főiskolán tartott két éves kereskedelmi képzés 1908-ban megszűnt. Vö: vom Brocke-Krüger, 430, 1.megjegyzés.

¹⁸¹ Vom Brocke-Krüger, Anhänge VI. 428. A szerzők forrása: Statistik der preußischen Landesuniversitäten, Preußische Statistische Hefte 125/1895, 52; 167/1901, 64f; 193/1905, 52; 204/1908, 68; 223/1910, 76; 236/1913, 77. 1914 nyári félévére: Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1915, 316.

¹⁸² Vom Brocke-Krüger, Anhänge VI. 428. A szerzők forrása: Statistik der preußischen Landesuniversitäten, Preußische Statistische Hefte 125/1895, 52; 167/1901, 64f; 193/1905, 52; 204/1908, 68; 223/1910, 76; 236/1913, 77. 1914 nyári félévére: Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1915, 316.

¹⁸³ Vö. vom Brocke-Krüger, Anhänge VI. 431.

4. Magyarországi diákok német egyetemeken 1694-1919

4.1. Magyarországi diákok számaránya német egyetemeken 1694-1919

A 18. és 19. században a németországi egyetemek továbbra is népszerűek voltak a magyar diákok körében. 1694 és 1789 között 3944 beiratkozásról tudunk,¹⁸⁴ 1789 és 1919 között pedig 14 548 magyarországi születésű diák németországi tanulmányairól beszélhetünk.¹⁸⁵ A következőkben megkíséreljük bemutatni ennek a népszerűségnek okait és változásait. Fejezetünk már kiadott elemzésekre támaszkodik,¹⁸⁶ ezért az ott közölt táblázatokat és grafikonokat nem kívánjuk megismételni.

Mindenek előtt utalnánk arra, hogy a külföldre induló diákok maguk ritkán tudták fedezni külföldi tanulmányaik költségeit, de támogatást kaphattak szülővárosuktól, egyházuktól, illetve annak jobb módú pártfogóitól.¹⁸⁷ Egyes városok, mint például Pozsony, Sopron és Debrecen jelentős anyagi eszközöket fordítottak diákjaik külföldi taníttatására. Nem elhanyagolhatóak az egyetemi városokban igénybe vehető különféle kedvezmények sem, mint az ingyenes vagy kedvezményes étkezés (Freitisch), a pénzbeli vagy ruházat formájában nyújtott segítség. A 18. században a reformátusoknak 24, az evangélikusoknak 8 majd, 11 egyetemen, ill. akadémián voltak ilyen kedvezményes helyei szerte Nyugat-Európában. Ha a német egyetemeket nézzük, akkor a reformátusok Erlangen, Frankfurt an der Oder, Halle, Heidelberg, Herborn és Marburg városában részesültek a fent említett lehetőségekben, míg az evangélikusok Altdorfban, Greifswaldban, Helmstedtben, Lipcsében, Marburgban, Rostockban és Tübingenben.¹⁸⁸ A legkevesebb támogatásra az unitáriusok számíthattak, igaz számukra vallási okokból csak a szabadabb szellemű egyetemek jöhettek szóba, Németországban pl. Frankfurt/Oder, Halle és Göttingen, ahol kivételes esetben akár egy-egy antitrinitárius professzortól is tanulhattak.¹⁸⁹

Ennyi bevezető után nézzük a konkrét látogatási adatokat! Korszakunk kezdőpontjának 1694-et választottuk, mely mint a nagy jelentőségű hallei egyetem alapítási éve méltán jelent mérföldkövet az európai egyetemek történetében. A 17. század végén, a 18. század elején a

¹⁸⁴ Tar Attila: Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694-1789. Budapest 2004, (=Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 11.) 18.

¹⁸⁵ Szögi László: Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789-1919. Budapest 2001. (=Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 5.) 26.

¹⁸⁶ Lásd elsősorban az előző két hivatkozást!

¹⁸⁷ Utal rá: Kosáry, i.m. 126.

¹⁸⁸ Kosáry, i.m. 127-128. Az erdélyi ifjak egyházi stipendiumainak történetéhez: Szabó Miklós: Bezugs- und Beziehungseinrichtungen der siebenbürgischen Landeskirchen für die Bildung der einheimischen Intelligenz an ausländischen Universitäten im 18. und im 19. Jahrhundert. = Universitas Budensis 1395-1995, 261-268.

¹⁸⁹ Szabó Miklós, i.m. 268.

kibontakozó felvilágosodás hatására lassú, de biztos felfutás figyelhető meg a magyarok németországi peregrinációjában is.¹⁹⁰ Az 1714-ig tartó korszakban az évi átlagos beiratkozás 35,8 fő. A spanyol és osztrák örökösödési háború közti 25 békés esztendőben ugrásszerűen megnőtt a peregrinusok száma. Az éves beiratkozás esetenként elérte az ötven főt is, de a 42,5 fős átlag is magasnak mondható. A magyar diákok fő úticéljának az 1710-es években a jénai az 1720-as, 1730-as években pedig a hallei egyetem számított. Úgy tűnik, a peregrinációt hosszú távon nem akadályozta, hogy 1725-ben III. Károly útlevéhez kötötte a külföldre menetelt. (A Helytartótanács volt jogosult azt kiadni.)¹⁹¹

A 18. században, különösen annak második felében megállapítható a németországi egyetemek összhallgatói létszámának csökkenése, ezt a tendenciát azonban nem követte a magyarországi peregrinusok számának visszaesése. Bár az 1741-től 1766-ig tartó időszakban is hullámzik a beiratkozások száma, az éves átlag 42,1 fő, majd meredek emelkedés figyelhető meg: 1766 és 1788 között tanúi lehetünk a Németországba irányuló peregrináció addigi legtermékenyebb időszakának 45,2 fő/év átlaggal. Az 1750-es és 60-as évek hullámzó tendenciájának főleg adminisztratív okai voltak: 1748-ban megszigorították a Németországba igyekvő diákok számára az útlevétkiadást, 1752-ben pedig törvényileg tiltották meg az albizálást, azaz a peregrináció költségeinek faluról falura, udvarházzal udvarházra járva történő összeszedését.

A héteves háborúval párhuzamosan további intézkedéseket hoztak a nem-katolikus ifjak külföldi tanulmányainak megakadályozására.¹⁹² 1759-ben rendeletben korlátozták a kimenetelt a Habsburg-dinasztiával barátságos országokra. 1761-ben a nagyszombati egyetemen a jogi kart megnyitották a protestánsok számára is, külföldre pedig hivatalosan csak a teológusokat engedték. 1763-ban a teológusok úti céljait is szűkítették: csak Erlangenbe és Utrechtbe mehettek. 1756-59-ig majd 1763-tól 1766-ig egyáltalán nem adtak engedélyt protestáns diákoknak németországi tanulmányokra.

1789 és 1819 között folytatódott a felfelé ívelő tendencia: éves átlagban 65,3 fő iratkozott be valamely német egyetemre vagy főiskolára – a német egyetemi rendszer válsága és a napóleoni háborúk ellenére.¹⁹³ Az 1796-os év jelenti a csúcspontot 80 beiratkozással, míg a súlyos háborús évek, 1809 és 1813, 1 illetve 10 beiratkozóval jelzik a mélypontot.¹⁹⁴ 1796-ig a németországi beiratkozók száma még meghaladja az örökös tartományokbeli adatokat, utána

¹⁹⁰ A magyarországi peregrinusok 18. századi adataihoz: Tar 2004, 18.

¹⁹¹ A központi adminisztráció peregrinációt szigorító intézkedéseire: Antal Géza: A magyar protestáns egyház külföldi érintkezései. = *Protestáns Szemle* (20) 1908, 71.

¹⁹² Antal Géza, i.m. 71.

¹⁹³ Szögi 2001, 26.

¹⁹⁴ A 19. századi beiratkozások adataihoz: Szögi 2001, 27.

azonban háttérbe szorulnak a német egyetemek. 1799-ben 16 új beiratkozásról tudunk, miközben az örökös tartományok egyetemeire már 81-en jelentkeznek Magyarországról.

Újabb emelkedő periódus 1813 és 1816 között következik, ezt a felfelé ívelő időszakot törli meg a Szent Szövetség karlsbadi határozata a külföldi egyetemjárás korlátozásáról.¹⁹⁵ 1819-től 1827-ig gyakorlatilag teljesen elzárták a peregrinusok útját, akik közül sokan kénytelenek a Bécsben létrehozott protestáns teológiai fakultásra beiratkozni. 1828-tól ismét megnyílt az út a Németországba igyekvők előtt, de az európai forradalmi hullám (1830) és a nagy kolerajárvány miatt 1831 és 1833 között ismét minimálissá vált a birodalmon kívüli egyetemjárás. 1834 után azonban fellendül a németországi peregrináció, ami 1846-ban 101 beiratkozóval újabb csúcst állít be. Az 1819-től 1849-ig tartó korszak összességében visszaesést jelent, 934 beiratkozót 30 év alatt, ami 31,1 fős átlagot ad évente. Összehasonlításképpen: a németországi peregrináció még a 18. század egyik időszakában sem volt ilyen alacsony.

1849 és 1867 között 1275 magyarországi diák beiratkozását regisztrálhatjuk német egyetemen vagy főiskolán.¹⁹⁶ Ez a szám ugyan nem éri el az 1789 utáni első időszak tényleges létszámát, de éves átlagban azt felülmúlja. (70,8 fő). A gyors fellendülés csak 1866-ban torpant meg kissé, valószínűleg a porosz-osztrák háború miatt. A Magyarországon önkényuralminak nevezett időszak során már tapasztalható a peregrináció kisebb mértékű átstrukturálódása, most már csak a magyar diákok 76%-a jelentkezett német tudományegyetemre, miközben növekedett a szakfőiskolák iránti érdeklődés.¹⁹⁷

A dualizmus első felében (1867-1890) aztán a beiratkozók száma jelentős fejlődésnek indult, a 3277 beiratkozás éves átlagban 142,5 főt jelent, ami minden eddigi időszakot felülmúl. 1867-től 1872-ig töretlen volt a növekedés, majd előbb kissé majd meredeken csökkent a német peregrináció iránti érdeklődés. 1879-ben csak 109 új beiratkozót regisztráltunk. Ennek oka a hazai felsőoktatás gyors fejlődésében keresendő. Magyarországon ekkor indultak meg a nagy egyetemi beruházások, valamint újabb egyetemekkel és akadémiákkal bővült az intézményhálózat. Sokak számára így már a magyar felsőoktatás is megfelelő alapképzést biztosított, ezért feleslegessé vált távoli németországi egyetemekre beiratkozni.¹⁹⁸

Utolsó vizsgált periódusunk, az 1890-től 1919-tartó, a beiratkozások robbanásszerű növekedését mutatja.¹⁹⁹ 7691 beiratkozást találunk ebben az alig 30 évben, ami körülbelül

¹⁹⁵ Szögi 2001, 28.

¹⁹⁶ Szögi 2001, 27.

¹⁹⁷ Szögi 2001, 27.

¹⁹⁸ Szögi 2001, 29.

¹⁹⁹ Szögi 2001, 27-29.

annyi, mint az azt megelőző száz évben összesen! A csúcsot az 1911-ben beiratkozó 518 diák jelenti, mely után kis mértékű csökkenés következett 1914-ig. Az első világháború alatt nem szűnt meg a peregrináció, hanem kb. az 1840-es 50-es évek szintjére esett vissza.

Az erősen megugró magyarországi peregrináció mellett szól, hogy hiába volt a pesti Európa 5. legnagyobb egyeteme, a lakosság számarányában Magyarország még mindig kevés egyetemmel rendelkezett.²⁰⁰ Szükséges volt tehát külföldre menni, az ország választásánál pedig kiemelt szempontnak számított - a hagyományok mellett - az infrastruktúra és a tanulni kívánt tudományág fejlettsége. Németország például a kémia területén számított világelsőnek ebben az időben.²⁰¹ Mindehhez jött még, hogy a századfordulón különböző minisztériumok évente 200-500 magyar diák németországi tanulmányait tudták támogatni. (Az ösztöndíjak elnyerésének mechanizmusáról majd később lesz szó.)²⁰²

Megjegyzendő, hogy az 1890 után időszak Németországban is kiemelkedő jelentőségű, a „tömegegyetemek” születésének időszaka, eddig soha nem látott magas hallgatói létszámokkal.²⁰³ Átalakult a peregrináció célja is. Immár nem a Magyarországon hiányzó vagy nem megfelelő szintű alapképzés megszerzése volt a cél, hanem részképzés vagy posztgraduális képzés a hazai egyetemi tanulmányok után.²⁰⁴

A magyarországi peregrinusok körében kedvelt egyetemek köre a vizsgált 225 évben több változáson ment át, de a diákok választási attitűdje konstans maradt: törekvés a minőségi tudás megszerzésére, a korábban kiépített jó kapcsolatok tisztelete és ápolása, illetve Magyarországon nem elérhető képzettség megszerzése. 1694 és 1789 között Jéna, Wittenberg és Halle egyetemei voltak a legnépszerűbbek a magyarok körében.²⁰⁵ Jéna és Wittenberg a tradícióknak köszönhette előkelő helyét, Halle az új szellemű oktatásnak. A vizsgált időszakban erre a három egyetemre járt a magyarországi peregrinusok 60%-a! A komoly múlttal rendelkező lipcsei egyetem csak 4. a listán (7,61%)²⁰⁶, úgy tűnik a magyar diákok

²⁰⁰ Vámos Éva: Deutsch-ungarische Beziehungen auf dem Gebiet der Chemie, der Lebensmittelchemie und der chemischen Industrie. = Holger Fischer – Ferenc Szabadváry (Hrsg.): Technologietransfer und Wissenschaftsaustausch zwischen Ungarn und Deutschland. Aspekte der historischen Beziehungen in Naturwissenschaft und Technik. München 1995, 211-272, itt: 219.

²⁰¹ Vö. Vámos, i.m. 220.

²⁰² Vámos, i.m. 223.

²⁰³ 3. fejezet, 85. megjegyzés!

²⁰⁴ Vö. Vámos, i.m. 224. – A jelenséget részletesen látni fogjuk németországi peregrinusaink karrierjének bemutatása kapcsán. (5. fejezet)

²⁰⁵ Jéna 984 beiratkozót, Wittenberg 821-et, Halle 625-öt tud felmutatni a vizsgált időszakban. Lásd: Tar 2004, 22.

²⁰⁶ Tar 2004, 22; Lipcse jelentőségéhez: Detlef Döring: Die Bedeutung Leipzigs für Studenten aus dem Königreich Ungarn im Rahmen der Mitteldeutschen Universitätslandschaft im Zeitalter der Aufklärung. = Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert. Herausgegeben von Márta Fata, Gyula Kurucz und Anton Schindling. Unter Mitarbeit von Alfred Lutz und Ingomar Senz. Stuttgart 2006, (=Contubernium. Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte. Band 64.) 155-174.

körében a közepesen fontos úti célok közé tartozott ekkoriban, csakúgy mint az odera-frankfurti, az erlangeni, a göttingeni, a tübingeni és a marburgi egyetem. Természetesen az erlangeni (1743) és a göttingeni (1737) universitas friss alapítások lévén csak a század 2. felétől kezdve tudtak magyar diákokat fogadni. Még jelentős, de korszakunkban nem tud 100 hallgatót sem felmutatni az altdorfi, a heidelbergi, a strassburgi és a helmstedti egyetem valamint a brémai illusztris gimnázium.(Altdorf: 90 fő, Heidelberg: 85 fő, Strassburg: 34 fő, Helmstedt és Bréma: 32 fő.)²⁰⁷

A sorban ezután következő 17 egyetemet, főiskolát és akadémiai gimnáziumot (Hamburg) összesen 103-an keresték fel, ami alig haladja meg a 2,6%-os részesedést ebben az időszakban.²⁰⁸ A lista ezen felében szerepelnek a katolikus (jezsuita) egyetemek is (Ingolstadt, Freiburg, Dillingen, Würzburg, Bamberg), amelyeket magyar diákok már alig látogattak, mert Magyarországon, az örökös tartományokban vagy Itáliában kedvezőbb lehetőségeket találtak.

A 18. század fentebb meghatározott periódusaiban kisebb eltérések tapasztalhatók az egyes egyetemek látogatásában az átlaghoz képest. Jéna és Wittenberg mindig nagyon kedvelt úti cél volt, de miközben Jéna a leginkább látogatott egyetemmé vált, Wittenberg kedveltsége csökkent. Az utóbbi egyetem esetében ez szinkronban van az összlátogatók számának csökkenésével, Jéna esetében azonban gyakorlatilag ellentétes vele: a jénai egyetem a század eleje óta folyamatosan veszített népszerűségéből, ha az összlétszámot nézzük.²⁰⁹ Három időszakon át Halle is ott található a képzeletbeli dobogón, a század 3. harmadában népszerűsége csökkent, valószínűleg a még nála is modernebb Göttingen elszívó hatásának köszönhetően. A göttingeni egyetemet eleinte csak az evangélikus diákok részesítették előnyben, a 18. század utolsó harmadában azonban a *Georgia Augusta* a vallási hovatartozástól függetlenül a magyar és erdélyi diákok egyik legfontosabb célegyetemévé vált, különösen a jogászok körében.²¹⁰ A Hannoveri Fejedelemség egyetemén természetesen 1800-ig előretekintve is a teológia maradt a legtöbb magyar diák által választott szak, de a második helyen jelentkezett a jog és kamerateológia olyan magas létszámmal, ami több volt, mint a többi karra (filológia, természettudományok és orvostudomány) beiratkozottak száma

²⁰⁷ Adatok: Tar 2004, 22.; Az altdorfi egyetemnek két igazán frekvenciált időszaka volt magyar részről. Az első 1650 és 1674 között: 97 magyar beiratkozóval, valamint 1750 és 1774 között 44 magyar diákkal. Nürnberg városának gyengülő gazdasági ereje miatt egyre inkább jelentőségét veszítette a német felsőoktatásban is. Vö: Wolfgang Mährle: Eingangstor ins Reich? Studenten aus Ungarn und Siebenbürgen an der Nürnberger Hochschule in Altdorf (1582-1799). = Peregrinatio Hungarica, 95-114.

²⁰⁸ Tar 2004, 22-23.

²⁰⁹ Eulenberug, i.m. 136.f.

²¹⁰ Katalin Gönczi: Juristischer Wissenstransfer von der Göttinger Universität in das Königreich Ungarn im späten 18. Jahrhundert. = Peregrinatio Hungarica, 175-196.

összesen.²¹¹ Több régi, nagy tradíciókkal rendelkező egyetem csúszott le időközben a második vonalba. A század elején még 4. helyen említett Lipcse fokozatosan veszített vonzerejéből. A magyar határhoz ugyancsak közel eső Oderafrankfurt népszerűsége sokáig töretlen volt, csak a század 3. harmadára veszített jelentősen pozíciójából.

A középmezőnyben általában ott találjuk az altdorfi és tübingeni egyetemet. Tübingen számszerű felfutásában nagy szerepe volt a különböző evangélikus ösztöndíjnak,²¹² míg Marburg 6. helyezése 1767 és 1789 között szintén a régi ösztöndíjak felújításának köszönhető.²¹³ Érdeemes még kiemelni az erlangeni egyetemet, amely indulása (1743) után nem sokkal kiemelt célja lett a magyarországi és erdélyi protestáns diákoknak. Ebbe még a központi kormányzat is besegített, hiszen volt olyan időszak, amikor csak ide engedték a protestáns ifjakat, teológiát tanulni. Ugyancsak itt említsük meg, hogy a virágkorát a harmincéves háború előtt elő heidelbergi egyetem nagy kihagyás után jutott ismét nagyobb reprezentációhoz a magyar peregrinációban: jelentős az ide beiratkozott diákok száma a 18. század 2. felében.²¹⁴

Átlépve 1789 korszakhatárát, az azt követő 30 évben még a hagyományos és itthon jól ismert egyetemek vonzották a legtöbb hazai diákot.²¹⁵ Továbbra is Jéna állt az élen a magyarországi beiratkozásokat tekintve, míg a 2. helyen Wittenberget felváltotta Göttingen. Jéna abszolút értelemben is növelte magyarországi hallgatói számát: ellentétben az előző időszak 12,25-ös éves beiratkozási átlagával, a 18-19. század fordulóján évente átlag 18,1 hazai hallgató látogatta meg. Göttingen mindeközben megkétszerezte fajlagos látogatottságát: évi átlag 5,1-ről 10,2 főre, míg Wittenberg népszerűsége enyhén csökkent, 5-ről 4,5-re, de megszűnéséig fontos szerepet játszott a magyar peregrinációban. A 4. helyen álló Tübingen népszerűsége növekedett, a korábban negyedik Erlangen vonzereje azonban csökkent a 19. századra.

A 19. század 2. korszakában hosszabb ideig stabil sorrendek alakultak ki. Berlin, Jéna és Halle egyetemei osztoztak az első három helyen.²¹⁶ 1819 és 1849 között Berlin vezetett (266 fő), Jéna és Halle jóval lemaradva majdnem egyforma számú hallgatót vonzott (162 és 160). Göttingen ebben az időben erőteljesen visszaesett, de megjelentek az első szakfőiskolák.

²¹¹ Gönczi 2006, 178-179. A pontos adatok 1757 és 1800 között: teológia: 120 fő, jog és kámeralisztika: 57 fő, filológia: 16 fő, orvostudomány: 11 fő, természettudományok: 3 fő, ismeretlen: 5 fő. Összes: 212 fő.

²¹² Gémes István: Hungari et Transylvani. Kárpát-medencei egyetemjárók Tübingenben (1523-1918). Budapest 2003, 114-124.

²¹³ Nagy Jukunda: Ungarische Studenten an der Universität Marburg 1571-1914. Darmstadt und Marburg 1974. 124-133.

²¹⁴ Tar 2004, 25.

²¹⁵ Az 1767-1789 közötti és az 1789-1819 közötti látogatottsági adatok összehasonlítása: Tar 2004, 25. ill. Szögi 2001, 33.

²¹⁶ Létszámadatok: Szögi 2001, 33.

Közülük a hohenheimi mezőgazdasági főiskola a 6. leglátogatottabb intézmény volt a magyar diákok által: 50 fővel. A létszámadatokat árnyalja, hogy adminisztratív okokból erre a 30 évre esett a Németországba irányuló magyar peregrináció erőteljes visszaesése, így a berlini egyetem 266 magyarországi diákkal a lista élére kerülhetett, pedig ez csak 8,9 diákot jelent évente.

A neoabszolutizmus időszakában fellendül a németországi peregrináció, amit az összesített számoknál sokkal jobban jelez az éves átlagos beiratkozások száma. Ha ezeket az adatokat nézzük, az öt vezető egyetem mindegyike növelte népszerűségét a magyarországi diákok körében, Tübingen bőven megtriplázta évenkénti magyar beiratkozóinak számát, Jéna majdnem megtriplázta, Lipcse megkettőzte, de jelentősen növelte Halle és Berlin is.²¹⁷

4. táblázat

Az öt legnépszerűbb egyetem fajlagos látogatottsága a magyarországi hallgatók száma szerint (1819-1867)

Helyezés	1819-1849		1849-1867	
	(helység)	(éves átlag)	(helység)	(éves átlag)
1.	Berlin	8,9	Jena	13,4
2.	Jena	5,4	Berlin	11,9
3.	Halle	5,3	Halle	6,6
4.	Leipzig	2,2	Tübingen	5,6
5.	Tübingen	1,7	Leipzig	3,9

A táblázat adataiból is látszik, hogy ebben az időben a jénai egyetem számított a magyarországiak között a legnépszerűbbnek, de szoroson ott állt mögötte a berlini. A hallei és a tübingeni egyetemnek már külön-külön körülbelül csak fele annyi magyar diákja volt, mint az előző kettőnek, míg a lipcsei egyetem 70 diákkal már a középmezőnyt vezette. E korban összesen 9 intézménybe jelentkezett legalább 50 magyar hallgató. Tovább tart a szakfőiskolák „felfedezése”. Hohenheim (64 diák, 6. hely) mellett előkelő helyen állt a Karlsruhei Műszaki Főiskola (62 diák, 9. hely) és a Müncheni Művészeti Főiskola (49 diák, 10. hely).²¹⁸

A kiegyezés után jelentős átrendeződések történtek.²¹⁹ Berlin visszavette első helyét (572 diák), miközben egy nagy ugrással felzárkózott mögéje a Müncheni Polytechnikum (440 diák). A sorban Lipcse, Halle és Jéna következik, melyik közül különösen a lipcsei fejlődött erőteljesen. Az átlagos évenkénti beiratkozások száma a következő táblázatból derül ki.

²¹⁷ Vö. Szögi 2001, 33.

²¹⁸ Vö. Szögi 2001, 33.

²¹⁹ Vö. Szögi 2001, 34.

5. táblázat

Az 10 legnépszerűbb egyetem fajlagos látogatottsága a magyarországi hallgatók száma szerint (1867-1919)²²⁰

Helyezés	1867-1890		1890-1919	
	Helység	Éves átlag (fő)	Helység	Éves átlag (fő)
1	Berlin Egy.	24,9	Berlin Egy.	66
2	München Műsz.	19,1	Leipzig Egy.	21,7
3	Leipzig Egy.	16,7	Halle Egy.	15,6
4	Halle Egy.	11,7	Mittweida Műsz.	15,3
5	Jena Egy.	10,3	München Műsz.	15
6	Heidelberg Egy.	9,5	Berlin Műsz.	12,6
7	München Műv.	7,4	München Egy.	12,3
8	Hohenheim Mg.	4,8	Leipzig Ker.	11,4
9	Tübingen Egy.	4,5	Jena Egy.	9,5
10	München Egy.	3,8	München Műv.	7,9

(Egy.= Egyetem, Műsz.= Műszaki főiskola, Műv.= Művészeti főiskola, Ker.= Kereskedelmi akadémia)

Az adatok alapján leszűrhetjük, hogy 1867 és 1890 között Münchener Polytechnikum majdnem meghússzorozta magyar diákjai számát, a lipcei egyetem megnégyszerezte, a heidelbergi egyetem és a Münchener Művészeti Főiskola megháromszorozta, a berlini és hallei egyetem pedig megkétszerezte. Visszaesett ugyanakkor Jéna és Tübingen látogatottsága. Megfigyelhető tendencia, hogy egyre több németországi tanintézménybe iratkozott be legalább 10 magyar diák egy korszakon belül. Ez a dualizmus első szakaszában 30 felsőfokú iskolát jelentett, a második szakaszban pedig 42 tanintézetet.

A lista élén álló Berlin vonzereje továbbra is páratlan.²²¹ A fővárosi szerep, a pezsgő kulturális élet és a nagyon jó akadémiai környezet diákot, tanárt egyaránt erősen vonzott a porosz metropoliszba. Az egyetemen kívül működött itt Tudományos Akadémia, Műszaki Főiskola, majd itt létesült a század végén a Physikalisch-Technische Reichsanstalt, nem sokkal később pedig a Kaiser-Wilhelm-Institut. Ezzel szemben egy közepes méretű egyetem, mint például Heidelberg, mit tudott nyújtani? Vidéki miliót, eltérő, nem-porosz mentalitást, kedvező földrajzi fekvést, szép környezetet, hagyományokat és letisztult tudományos profilt (természettudományok, orvostudomány és filológia eredményessége, illetve a jogtudomány

²²⁰ Szögi 2001, 34. alapján.

²²¹ Berlin és Heidelberg jellemzéséhez: D. Siebe: Studierende aus Ungarn an den Universitäten Berlin und Heidelberg zwischen 1870 und 1932/33. 413. = Peregrinatio Hungarica, 409-436.

hagyományai). A magyar diákok Berlinben 1870 és 1890 között az összes külföldi diák több mint 9 %-át tették ki, ami a külföldiek között a 4. helyre volt elegendő.²²² Heidelbergben 1870 és 1932/33 között a külföldiek 5,4 %-a volt magyar, ez ott a 6. legnagyobb külföldi kontingensnek felelt meg.²²³

1867 után bővült az iskolatípusok köre is: egyre többen iratkoztak be műszaki főiskolákra (München, Karlsruhe, Dresden, Berlin, Aachen, Hannover, Mittweida), kedveltek voltak egyes mezőgazdasági és erdészeti főiskolák (Hohenheim, Tharandt, Poppelsdorf), megugrott a művészeti főiskolák látogatottsága (München, Nürnberg) és már zeneakadémiákra is el lehetett jutni (Berlin, München). A műegyetem és műszaki főiskolák részesedése a németországi peregrinációban az első világháború előtt elérte a 21 %-ot.²²⁴ A mezőgazdasági főiskolák a kiegyezés utáni periódusban vonzották a legtöbb magyart, 4,3 %-os részesedést elérve. Ennek magyarázata, hogy a hazai szakirányú felsőoktatás intézményhálózata még nem érte el az egyetemi rangot. A feldolgozott művészeti felsőoktatási intézmények részesedése a beiratkozottak között 3,7 %, de a kiegyezés után negyedszázadban elérte az 5,7 %-ot.²²⁵

Az első világháborút megelőző utolsó szakaszban Berlin toronymagasan a legtöbb magyar hallgatót vonzotta (1914 új diák).²²⁶ Ez az összes diák tekintetében négyszeres, az évenkénti átlag tekintetében majdnem háromszoros emelkedés. Berlint a lipcei és a hallei egyetem követi a listán. Együtt is alig több mint a berlini beiratkozók számának 50 %-át adják. (1082 fő). Mind Halle, mind Lipcse estén kb. 25-30%-os a magyar diákok számának átlagos növekedése. Ez a mérték azonban eltörpül egyes műszaki tanintézetek vonzerejének növekedése mellett: a nem teljesen felsőfokú mittweidai műszaki iskolát 4 és félszer többen látogatták évente, mint a megelőző időszakban. Az összesen 444 magyar diák a 4. helyhez volt elég. A berlini műszaki főiskola 10-szeresére növelte magyarországi hallgatóinak számát, amivel 6. a rangsorban.

Ezzel párhuzamosan némileg csökkent a müncheni Polytechnikum attraktivitása: évente csak 15 magyar diákot tudott felmutatni, így visszaesett az 5. helyre. Két felfutóban lévő iskolát találunk még az első tízben: a müncheni egyetemet (358 fő, évente 12,3 fő), és a lipcei kereskedelmi akadémiát (332 fő, évente 11,4). A jénai egyetem 9. a listán, évente

²²² Siebe, i.m. 418. A továbbiakban Siebe a magyarok átlagos berlini beiratkozására Berlinben 6,25 diákot számolt szemeszterenként (419.), ami 12,5 fő lenne évente. Ez adat szűrőpróba-szerű vizsgálatok alapján kialakított becslés, jóval alatta marad a Szögi L. gyűjtéséből számítottak. Mivel Szögi az egész anyakönyvi anyagot átnézte, adatai feltétlenül pontosabbak.

²²³ Siebe, i.m. 423-424.

²²⁴ Szögi 2001, 36.

²²⁵ Szögi 2001, 36-37.

²²⁶ 1890 és 1914 között a magyarok aránya Berlinben kb. 11%-os az összes külföldi közül. Vö: Siebe, i.m. 418.

mintegy 20 %-kal kevesebb magyarországi diák látogatta, mint korábban. Hasonlóan visszaeső tendenciát mutatott a klasszikus egyetemek közül a heidelbergi (11.hely) és a tübingeni (18.). Mindeközben 10. volt a Münchener Művészeti Főiskola, melynek stagnált a hazai diákok általi látogatottsága.

A Lipcsei Kereskedelmi Akadémia példája mutatja, hogy beléptek a peregrinációs célok közé a kereskedelmi és közgazdasági felsőbb iskolák. Ebben az időszakban a magyar hallgatók 8,1 %-a választotta őket²²⁷, ami magas, de a hazai egyetemi szintű közgazdászok képzés hiánya miatt nem meglepő adat.

4.2. Fakultások, szakmacsoportok

A hallgatók karonkénti és szakmacsoportonkénti megoszlása egyértelmű információkat adhat számunkra a peregrinusok céljairól, későbbi karrierterveiről, illetve a magyar felsőoktatási rendszer hiányosságairól. A szükséges adatok (anyakönyvi bejegyzések) a 18. században csak esetlegesen, a 19. századból egészen 1919-ig azonban szinte teljesen rendelkezésünkre állnak. A hiányosságok ellenére mégis megkockáztathatjuk, hogy az 1694 és 1789 közötti adatok is alkalmasak megbízható tendenciák kimutatására, mivel több, mint ezer bejegyzésről, az összes felmért peregrinus 31%-nak (1229 fő) adatairól van szó.²²⁸

Mindezek alapján kijelenthetjük, hogy a németországi magyar peregrináció a kezdeti időszakban döntően, később relatív többségében teológus peregrináció. 1789 előtt még lehetséges a klasszikus karok szerinti felosztás. Az ismert adatok szerint a diákok 68 %-a teológiai karra ment, 14,4 %-a orvosi, 13,4 %-a jogi, 2,4 %-a pedig filozófiai fakultásra. (Egyéb: 1,8 %).²²⁹ Ezzel összhangban áll, hogy nagyon népszerűek voltak a híres protestáns teológiai központok: Jéna, Wittenberg, Halle, Erlangen, Helmstedt és Tübingen. Arányaiban az átlag felett volt a jogászok aránya Göttingen és Erlangen egyetemén, míg a berlini orvossebészeti intézet mellett jelentős orvostudományról tudunk Halléban, Erlangenben, Göttingenben és Strassburg-ban.

A bölcsészek csekély részesedése annak előkészítő stúdium jellegével magyarázható. Ez jelentheti azt, hogy nem tartották szükségesnek külön jelezni a bölcsészeti tanulmányokat vagy azt a többség már Magyarországon elvégezte, így a magasabb szintű tudományoknak szentelhette idejét. A 18. század negyedik negyedében egyes helyeken, pl. Göttingenben a bölcsészeten belül lehetett szakosodni matematikára, politikára vagy történelemre, amit

²²⁷ Szögi 2001, 37.

²²⁸ A diákok karonkénti megoszlásához 1789 előtt: Tar 2004, 31.

²²⁹ Uo.

azonban csak nagyon ritkán jeleztek. Hasonlóan ritka, ám előfordult, hogy magyarországi diák államigazgatást (Kameralwissenschaften), sebészetet vagy gyógyszerészetet tanult.²³⁰

Az 1789-től számított hosszú 19. században még mindig első helyen, de már csak relatív többségben voltak a teológus-hallgatók.²³¹ Számuk összességében 4633 fő volt, ami majdnem elérte a 32 %-ot, de arányuk a peregrinusok csoportján belül folyamatosan csökkent. 1819 előtt még az összes beiratkozó 92 %-át tették ki, a kiegyezés után már csak 27 %-át, az első világháború előtt pedig csak 14 %-át. Szorosan a besorolást követve, a második helyen a jog- és államtudományok hallgatói álltak 1952 fővel. 13,4 %-os részarányuk hasonló a száz évvel korábbi reprezentációhoz, de nagy hullámvázson ment át az időszak folyamán. A 18-19. század fordulóján a hallgatók 2,2 %-a volt jogász. A kiegyezés után ez az arány 11 %-ra nőtt, az utolsó időszakban már elérte a 18 %-ot. Nem a német jogi ismeretek hazai hasznosíthatósága volt a fő érv a német jogi tanulmányok mellett, hanem vélhetően a presztízs, a tradíció, illetve egyfajta posztgraduális képzés. Az egyéni karrierutak elemzésénél látni fogjuk, hogy a kiegyezés után divat lett a joghallgatók körében egy-két szemesztert Németországban eltölteni. A magyar politikai elit különösen kedvelte a jogászképzés vezető német egyetemeit, Berlint, Lipscht, Heidelberget és Münchent, de a diákok a legtöbb esetben valamelyik magyar egyetemen szereztek diplomát.²³²

Külön-külön a lista negyedik helyétől következnenek a műszaki (mérnöki) és a természettudományok, de rokon karakterük okán együttesen számolva 2856 (19,6 %) beiratkozóval a jogáshallgatók számát is felülmúlják.²³³ A 18. században még műszaki tudományokról nem is beszélhettünk, a természettudományok is gyerekcipőben jártak, tehát az 1789 előtti időszakkal nem tehetünk számszerű összehasonlítást.²³⁴ Kimutathatók azonban a belső tendenciák: a kémiát és vegyészetet tanulók (364 fő) döntő többsége 1890 után iratkozott be, és ugyancsak ekkor sokszorozódott meg a műszaki tudományokat tanuló peregrinusok száma is.²³⁵ Ez utóbbi csoportba 1890 után 1828 hallgató tartozott, ami a korabeli hallgatóság 23,7 %-át tette ki. A budapesti műegyetem ösztöndíjas hallgatóinak jelentéseiből tudjuk, hogy a kor legszínvonalasabb laboratóriumaiban gyakorolhattak, és a legmodernebb

²³⁰ Tar 2004, 32.

²³¹ Az 1789 utáni létszámadatokhoz: Szögi 2001, 38-41.

²³² Vö. Szögi 2001, 39.

²³³ Szögi László a tudományegyetemek azon hallgatóit is ideszámolja, akik valamilyen természettudományos tárgyat hallgattak, mégha a természettudományi kar nem is vált el szervezeten a filozófiától. Vö: Szögi 2001, 38.

²³⁴ A természettudományokat kizárólag a filozófiai stúdiók keretében oktatták, ritkán jelölték külön, míg a ma műszaki tudományok közé számító építészetet a művészeti akadémiákon lehetett elsajátítani.

²³⁵ Ezzel párhuzamosan csökkent a magyar diákok érdeklődése a természettudományok és műszaki tudományok terén az ausztriai egyetemek iránt. Vö: Éva Vámos, i.m. 224.

gyárakban dolgozhattak.²³⁶ Hazahozott tudásuk, tapasztalatuk minden bizonnyal hasznosult a magyar iparban.

A negyedik helyen álltak a bölcsészek. Számuk 1835 fő volt, ami 12,6 %-os aránynak felel meg az összes beiratkozott között.²³⁷ Besorolásuk különösen a 1789 és 1880 között nehéz, mivel a nyilvántartások nem jelzik, hogy a filozófiai fakultáson belül milyen tudományt tanultak. 1789 és 1819 között alig 2 %-os volt az arányuk, ami meglehetősen jól illeszkedik az 1789 előtti évszázad 2,4 %-os átlagához, bár annál is kisebb. Ez a részesedés folyamatosan növekedett és a 19. század közepe táján 14 % körül állt meg. A létszámot tekintve a bölcsészek fogadásában élen járt Berlin, ezt követte München, Lipcse és Jéna egyeteme, százalékos arányban viszont kiugróan sokan, a hallgatók több mint 2/3-a tanult bölcsészetet Gießenben.²³⁸

Mezőgazdasági ismereteket tanulni ugyancsak népszerű volt Németországban. A 19. század első felétől 1919-ig összesen 1012 ilyen hallgatóról tudunk, ami 6,9 %-os aránynak felel meg.²³⁹ A legfontosabb úti cél Hohenheim főiskolája volt, de a század végére felzárkózott, sőt le is előzte Hohenheimet a Hallei Egyetem és a Berlieni Mezőgazdasági Főiskola. Unikális érdekesség a Thrarandi Mezőgazdasági Főiskola (Szászország), ahova a hazai arisztokrácia legnevesebb családjainak diákjai iratkoztak be.

A 18. században hazai orvosaink jelentős része tanult Németországban, főként a hazai orvosi kar hiánya miatt. A 19. században komoly változás következett be, hisz 1770 után itthon is, lehetőség nyílt orvostudományt tanulni, illetve nagyon népszerű volt a Bécsi Egyetem. A medicina külföldi tanulásának inkább voltak minőségi okai: a Pesti Egyetemen 1848 előtt súlyos gondokkal küzdött az orvospérezés.²⁴⁰ Az orvostanhallgatók (együtt sebész- és gyógyszerészhallgatókkal) 6,8 %-ban képviselték magukat 1789 és 1919 között.²⁴¹ Ez az arány a száz évvel korábbi adatnak kevesebb, mint fele, bár létszámot tekintve felette áll annak. Peregrinációjuk a dualizmus 2. felében élénkült meg jelentősen.

A közgazdászok és kereskedők 631 fővel képviseltették magukat.²⁴² Érdeklődésük érthető, mert az 1. világháború előtt nem volt hazánkban egyetemi szintű képzésre

²³⁶ Lásd pl. Réthy Oszkár okl. gépészmérnök jelentését külföldi tanulmányútjáról. Nevezett 1899-ben állami ösztöndíjat kapott külföldi gyakorlatra. Ausztriát, Svájcot és Németországot érintő útján meglátogatta a főbb elektromos telepeket, elektromos üzemű gyárakat, a bécsi, müncheni, zürichi, darmstadti és berlini műegyetemek elktrotechnikai, ill. elektromechanikai laboratóriumait, a bécsi „Elektrotechnische Versuchsanstalt”-ot, ill. a Physikalisch-Technische Reichsanstalt-ot Berlinben. = Műegyetemi Levéltár, 1899. 35. tétel, 1746/1899.sz.

²³⁷ Szögi 2001, 39.

²³⁸ Szögi 2001, 39.

²³⁹ Szögi 2001, 39-40.

²⁴⁰ Szögi László (szerk.): Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635-2002. Budapest 2003, 141-142.

²⁴¹ Szögi 2001, 40.

²⁴² Szögi 2001, 40.

lehetőségük. Legnépszerűbb intézménynek a lipcsei kereskedelmi főiskola számított, ezt követte a berlini, de a kölni és majnafrankfurti intézményekben is jelentős volt a magyarok képviselése.

A művészeti és zenei képzés területéről a Műncheni Képzőművészeti Akadémiát emelnénk ki. A nevezett oktatási szektorban regisztrált 614 magyar hallgatónál (4,2 %) jóval magasabb lehetett a kint tanuló diákok száma, de sokukról nem maradt feljegyzés.²⁴³

4.3. A német tudás-központok vonzereje

Számos esetben kimutatható, hogy egy-egy németországi egyetem különös vonzerőt gyakorolt magyarországi diákok egy-egy meghatározott csoportjára. A 17. század végén és a 18. század elején tanúi lehetünk Halle „felemelkedésének” August Hermann Francke és a pietizmus szellemének köszönhetően.²⁴⁴ De nemcsak a teológusok, hanem az orvostanhallgatók is szívesen látogatták Halle egyetemét, mert a 18. század elején itt jött létre a német nyelvterület legmodernebb orvostudományi központja Friedrich Hoffmann és Georg Ernst Stahl vezetésével.²⁴⁵ A hallei egyetem Leiden és Párizs erős konkurenciájává vált, amit mi sem mutat jobban, mint, hogy a legtöbb 1850 előtti erdélyi származású orvos-peregrinus ezt az egyetemet kereste fel Németországban. Az itt tanuló 51 erdélyi diák közül 23 fő a doktori fokozatot is itt szerezte meg.²⁴⁶

Az 1770-es, 1780-as években Göttingen a népszerű úti cél: a magyar jogászok kiemelt céljává vált a felvilágosodás, különösen a természetjog modern eszméinek megismerése érdekében.²⁴⁷ A magyar közigazgatás felső szintű hivatalnokai, az egyetlen magyarországi egyetem, a főiskolák és az akadémiák tanárai tanultak itt legalább egy szemesztert.²⁴⁸ A hallei mintára kialakított göttingeni oktatásban elsőként a német egyetemek történetében a világi szakokat részesítették előnyben. 1770 és 1790 között az állam- és jogtudományok vezető

²⁴³ Szögi 2001, 40.

²⁴⁴ Lásd: Font Zsuzsa: Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában. Szeged 2001.

²⁴⁵ Robert Offner: Deutsche Universitäten als Ausbildungsstätten siebenbürgischer Mediziner von den Anfängen bis zum Jahr 1850. = Peregrinatio Hungarica, 287-343, itt: 297.

²⁴⁶ Offner, i.m. 301-302. Offner 40 erdélyi diák esetében állítja, hogy orvosi képzésükben a hallei egyetemnek döntő szerepe volt, és 12 diákot tud a hoffmanni, hetet pedig a Stahl-iskolához besorolni. Vö, i.m. 302.

²⁴⁷ Gönczi 2006, 175.

²⁴⁸ Gönczi Katalin „liaisonmen”-nek nevezi azokat a tudósokat és szakembereket, akik révén ebben a korszakban a tudományos transzfer megvalósult. Ők nem csak átvették, és Magyarországon megvalósították, illetve terjesztették a modern jog- és politikatudomány vívmányait, hanem azok gazdagításához is hozzájárultak. Több magyar kutató vált a Göttingeni Akadémia tagjává, pl. Festetics György, Berzeviczy Gergely. Vö: Katalin Gönczi: Juristischer Wissenstransfer von Deutschland nach Ungarn im 19. Jahrhundert. = Ad Fontes. Europäisches Forum Junger Rechtshistorikerinnen und Rechtshistoriker Wien 2001, 141-160.

tudósait hívták meg az egyetemre. Itt tanított August Ludwig Schlözer,²⁴⁹ a történelem, a statisztika és a politika professzora, de említhetnénk Johann Christoph Gatterert, Gottfried Achenwallt, Johann Stephan Pütttert, kicsivel későbből pedig Karl Friedrich Eichhornt. Egész „iskola” alakult magyar diákokból Schlözer professzor körül, kinek magyarországi tanítványai között ott találjuk Schedius Lajost, Rumy Györgyöt, Rát Mátyást, Berzeviczy Györgyöt, Schwartner Mártont, Podmaniczky József bárót vagy Prónay Sándor bárót.²⁵⁰ Ezek a diákok Göttinget elhagyva is fenntartották személyes kapcsolataikat, és valóságos „hálózatot” hoztak létre. Itthon általában ellenzéki protestáns körökben tevékenykedtek, és további diákokat igyekeztek megnyerni göttingeni stúdiumra.

A magyarországi és erdélyi diákok felfokozott történelmi és jogi érdeklődésének magyarázata, hogy hazájukban még nem létezett olyan tudományos központ, ahol megfelelő, modern szemléletű képzésben részesültek volna. Így vált Göttingen a magyarok külföldi tudományos központjává, ahol megismerkedhettek a legmodernebb tudományos módszerekkel, konfrontálódhattak a magyar jogi és alkotmányfejlődés európai perspektíváival. Göttingen híres volt liberális légköréről, valamint további nyugat-európai utazások számára is kiváló kiindulópontnak számított.²⁵¹ A legnagyobb vonzerejét azonban mindenképpen elsőrangú tudósai adták, kiknek távozása után, az 1820-as évektől, jelentősen csökkent a Göttingenbe beiratkozott magyarországi diákok száma.

6. táblázat

Magyarországi diákok a Göttingeni Egyetemen 1790-1849²⁵²

ÉVTIZED	DIÁKOK SZÁMA
1790-1799	89
1800-1809	77
1810-1819	133
1820-1829	14
1830-1839	10
1840-1849	10

²⁴⁹ Schlözer tevékenységéhez: Götz von Selle: Universität Göttingen. Wesen und Geschichte. Göttingen 1953, 65-68; a magyarországi Schlözer-recepcióhoz: H. Balázs Éva: A. L. Schlözer und und seine ungarischen Anhänger. = Friedrich Engel-Jánosi (Hrsg.): Formen der europäischen Aufklärung, Wien 1976, 251-269.

²⁵⁰ Gönczi 2006, 176. A göttingeni peregrinusok későbbi karrierjéről részletesen a következő fejezetben lesz szó.

²⁵¹ Vö. Gönczi 2006, 180-183.

²⁵² Szögi 2001, 226-239. alapján.

A 19. században, párhuzamosan Göttingen vonzerejének csökkenésével, megindult a magyar diákok özöne a Berlieni Egyetemre.²⁵³ A porosz főváros újonnan alapított universitásának népszerűsége több tényezővel magyarázható, ezekre részben korábban már utaltunk, a diáklétszámok elemzése során. Természetesen itt is sor került egy-egy professzor körül egy-egy „iskola” vagy szellemi holdudvar létrejöttére, de a hatalmas hallgatói létszám miatt ezek részletes elemzése csak egy következő munka tárgya lehet. Ebben a kontextusban azoknak a professzoroknak a nevét érdemes kiemelni, akik emblemikus figurái voltak a Berlieni Egyetemnek bizonyos korszakokban. Az alapítás utáni időszakban ilyen volt a filozófus Fichte, a teológus Schleiermacher, az ugyancsak filozófus Hegel valamint az orvos Christoph Wilhelm Hufeland.²⁵⁴ A század második felében itt dolgozott a matematikus Dirichlet, az orvos Rudolf Virchow, 1871-től a fiziológus és fizikus Hermann von Helmholtz, valamint 1874-től Bunsen egykori munkatársa, a szintén fizikus, Gustav Robert Kirchhoff.²⁵⁵

Ennél lényegesen egyszerűbb a helyzet a kisebb egyetemekkel, mint például Heidelberg. A heidelbergi egyetemre 1789 és 1919 között 501 magyarországi diák iratkozott be.²⁵⁶ Közülük csak 44 fő tanult ott 1860 előtt, a többiek, 457 fő az ezt követő 60 év folyamán iratkozott be. Különösen kiugró volt az egyetem népszerűsége az 1860-as, '70-es és '80-as években. 259 magyar peregrinust számolhatunk erre az évtizedre, ami több mint 50 %-os eredmény 120 év összesítéséből számolva.

Minek vagy kinek köszönhető ez a felfutás? Valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, ha úgy véljük, az érdeklődés Robert Wilhelm Bunsen személyének szolt, a spektrumanalízis egyik feltalálójának, kitűnő kémikusnak, aki 1852-től nyugállományba vonulásáig (1889) Heidelbergben dolgozott.²⁵⁷ Szinnyei életrajzi lexikonjában 16 olyan személyt találunk, aki Bunsen (vagy munkatársa Kirchhoff) diákjának, ill. asszisztensének számított. Sok esetben az életrajzíró ki is emelte adott személy és Bunsen kapcsolatát, néhány helyen pedig az anyakönyvben feltüntetett kar / szak alapján jutottunk erre a következtetésre. A Szinnyei által is tárgyalt 44 személyből 20 fő volt az, aki természettudományokat hallgatott (Nw, Cm), nyolc diák választotta a humán bölcsészetet, tízen tanultak jogot, ketten

²⁵³ A Berlieni Egyetem történetéhez: Max Lenz: Geschichte der Universität Berlin. Band I-III. Halle a.d. Saale 1910-1918.

²⁵⁴ Krüger, Gerhard Krüger (Redaktion.): Die Humboldt-Universität gestern - heute - morgen. Berlin 1960, 61. Megjegyzés: Hufeland volt az egyetem alapítása előtt a Collegium Medico-Chirurgicum igazgatója és a Charité kórház vezető főorvosa.

²⁵⁵ Kirchhoff személye sok magyar leendő természettudóst vonzott Berlinbe. Vö: Vámos, i.m. 239.

²⁵⁶ Szógi 2001, 302-323. alapján.

²⁵⁷ Bunsen, Kirchhoff és Helmholtz heidelbergi tevékenységére: Wilhelm Doerr (Hrsg.): Semper Apertus. Sechshundert Jahre Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg 1386-1986. Festschrift in sechs Bänden. Band II. Das Neunzehnte Jahrhundert 1803-1918. Berlin, Heidelberg, New York, Tokyo 1985, Band II. 337.

kameralisztikát és négyen orvostudományt.²⁵⁸ Bunsen leghíresebb magyarországi tanítványai közül a következőket említhetjük: Elekes Károly (1868), Eötvös Loránd báró (1867), Fendler József (1870-), Heller Ágost (1869), Ilosvay Lajos (1879-1880), Kalecsinszky Sándor (1883-), Koós Gábor (1872), Lénárd Fülöp (1883-), Lengyel Béla (1868-1870), Nemes György (1879), Pálfi Károly (1871), Reichenhaller Kálmán (1872), Roller Adolf (1876), Schuller Alajos (1870-) és Wartha Vince (promóció: 1865).²⁵⁹ Nem iratkozott be, hisz akkor már a kémiai doktora volt, de fontos megemlítenünk, hogy 1858-1859-ben Than Károly is Heidelbergben tevékenykedett: Bunsen asszisztense volt.²⁶⁰ Than később a kémia tanszék professzora, majd a Kémiai Intézet vezetője lett Pesten. Tanítványa, Lengyel Béla, 1869/70-ben, mikor egy évet Bunsen tanársegédjeként Heidelbergben töltött, Than kérésére részletesen tanulmányozta az ottani világszínvonalú laboratóriumokat és berendezéseiket. Ezek a megfigyelések sokat segítettek az új kémiai intézet létesítésekor a Trefort Kertben, Pesten.²⁶¹

A magyar jogász- valamint bölcsészhallgatók magas száma megfelel a heidelbergi egyetem korabeli tudományos profiljának. A Neckar menti város egyeteme a természettudományok mellett a klasszika-filológia egyik centrumává is vált, jogi fakultásának pedig hagyományosan jó híre volt, amit különösen 1890 után használt ki a magyar politikai elit.²⁶²

Külön említést érdemel még három, teljesen eltérő karakterű felsőbb iskola, a Würzburgi Egyetem, a Hohenheimi Mezőgazdasági Főiskola és a Münchener Képzőművészeti Akadémia.

Az 1582-ben alapított Würzburgi Egyetemre a 19. század közepe előtt csak kevés magyar diák iratkozott be. Látogatottsága az 1850-es évek végétől élénkült meg, de különösen a dualizmus alatt volt népszerű.²⁶³ Katolikus egyetem lévén nem a teológia volt a leginkább látogatott kar a magyar peregrinusok által, hanem a bölcsészet (43,8 %), de a többi egyetemtől és az össznémet tendenciától is eltérően, ettől alig valamivel maradt el az orvosi kar népszerűsége (36,2 %). Tudni kell ehhez, hogy a Würzburgi Egyetem az orvostudomány több

²⁵⁸ Szögi 2001, 302-323 és Szinnyei összevetése alapján.

²⁵⁹ A hallgatók később karrierjét lásd részletesebben a következő fejezetben. Megjegyzés: az évszám a beiratkozás évét jelzi. Wartha beiratkozásáról nincs adatunk. Heidelbergi tartózkodására: Vámos, i.m. 227-228.

²⁶⁰ Szabadváry Ferenc – Szőkefalvy Nagy Zoltán: A magyar vegyészet arcképcsarnoka. Budapest 1970, 58. – életrajzi adatok ugyanott. Más forrásból: Ijjas Gáborné: Than Károly (1834-1908) tanulmányútjai Európában, és európai kapcsolatrendszerének hatása a magyarországi kémia fejlődésére. = Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből 2001, 91-94.

²⁶¹ Ijjas Gáborné: Emlékezés egy vegyész dinasztiára. Lengyel Bélák a kémia fejlődéséért. = Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből. Mérnök, természettudós és orvos dinasztiák, melyek befolyásolták Magyarországot szellemi életét. Szerk: Vámos Éva és Vámosné dr. Vigyázó Lilly. Budapest 2005, 231-235, itt: 232.

²⁶² Szögi utal rá, hogy a dualizmus-kori profi politikusok számára a jogi tanulmányokat tartották megfelelőnek és kívánatosnak. Vö: Szögi 2006, 407.

²⁶³ Szögi 2001, 497-500. alapján.

területén élen járt: 1845-ben itt alapították az első tanszéket Németországban a pathológiai anatómia számára, 1850-ben pedig létrehozták a világ első egyetemi gyermekklinikáját. Olyan híres orvosok is dolgoztak Würzburgban, mint Rudolf Vierchow (pathológiai tanszékvezető 1849 és 1856 között) vagy Eduard Rindfleisch (tanszékvezető 1874 és 1906 között, amikor a legtöbb magyar érkezett). A természettudományok magas színvonalára bizonyíték még négy diák (3,8 %), aki csak ilyen szakot hallgatott (Nw), sőt öt diák egyenesen a kémiai szakra iratkozott be (4,8 %).²⁶⁴ 1789 és 1919 között egyformán kevés magyar tanult Würzburgban teológiát és jogot: 6-6 fő, ami egyenként 5,7 %-os reprezentációnak felel meg.

A Hohenheimi Mezőgazdasági Főiskola a legrégebbi és a magyar peregrinusok által leginkább látogatott mezőgazdasági akadémia volt német földön: a teljes rangsorban 14. helyen áll összesen 309 magyarországi diákkal.²⁶⁵ Egészen az 1890-ben kezdődő korszakig ide iratkoztak be legtöbben a mezőgazdasági tanulmányokat kezdők, csak ezt követően esett vissza látogatottsága a Hallei Egyetem és a Berlini Mezőgazdasági Főiskola javára. Érdekes, hogy sokan csak vendéghallgatói státuszban látogatták meg az akadémiát, így csak pár hetet töltöttek itt. Általában elmondható, hogy nem agrártudományi alapképzést szerezni érkeztek ide Magyarországról, hanem kiegészítő, egyfajta posztgraduális képzésre. A magyar arisztokrata családok fiainak, (Tharandt mellett), egyik kedvelt úticélja volt az itteni akadémia, amit talán jól érzékeltet néhány itt megfordult gróf és báró neve: gróf Andrassy György (1832), báró Fechtig Ferdinánd (1833), gróf Bethlen Pál (1834), gróf Szapáry Ferenc (1836), gróf Pálffy Rudolf (1854), gróf Bethlen Béla (1862), gróf Teleki Géza (1863), báró Bánffy Jenő (1865/66), gróf Teleki Andor (1866/67), gróf Klebelsberg Vilmos (1870), gróf Bethlen Sándor (1871), gróf Zelenski Róbert (1872), gróf Teleki Sándor (1872), báró Bánffy Ernő (1874), báró Bánffy György (1874), gróf Béldy Kálmán (1874), gróf Bolza József (1874/75), gróf Vay Tibor (1875/76), gróf Desseffy Aladár (1879), gróf Hadik Endre (1881), gróf Benyowszky Rudolf (1892), gróf Károlyi Antal (1900), báró Sennyey István (1909), Schönburg Hortsenstein Hieronymus herceg (1912) és Haller Elza grófnő (1917).²⁶⁶ Összességében 305 diákból 99 neve mellett találjuk – a felsoroltakon kívül -, a „von” nemesi előnevet, ami sokszorosan meghaladja a réteg átlagos reprezentációját a németországi peregrináción belül.²⁶⁷ Egy másik figyelemre méltó tendencia a zsidó vallású hallgatók növekvő számaránya a századforduló körül és után.

²⁶⁴ A természettudományok magas színvonalához még egy adalék, hogy 1888 és 1900 között itt dolgozott Conrad Röntgen, bár magyar diákjait a filozófiai karra beiratkoztak között kell keresnünk.

²⁶⁵ Szögi 2001, 29-31.

²⁶⁶ Szögi 2001, 607-620 alapján, a jelzett nemesi címeket figyelembe véve.

²⁶⁷ Összehasonlító adatok: Szögi 2001, 43. Átlag nemesi reprezentáció: 12,27 %, itt: 40,66 %.

Célzott vizsgálatunk végén szeretnénk megemlíteni a Müncheni Képzőművészeti Akadémiát, ami kiemelkedő fontosságú a magyar művészeti peregrináció életében. Szögi László összesen 487 magyar hallgatóját írta össze, ami valószínűleg még nem is a teljes létszám, mert nem mindenki iratkozott be hivatalosan az ott tanulók közül. A fenti létszám mégis a német művészeti felsőoktatásban tanuló magyarok elsöprő többségét jelenti: 89,52 %-ot. Olyan híres festőink töltöttek egy-két szemesztert a müncheni akadémián, a teljesség igénye nélkül, mint: Liezen-Mayer Sándor (1856), Székely Bertalan (1860), Benczúr Gyula (1861), Munkácsy Mihály (1866), Mednyánszky László (1872), Feszty Árpád (1874), Rippl-Rónay József (1884), Csók István (1885) és Pór Bertalan (1900).²⁶⁸

4.4. A „Felsőoktatási Referensek Konferenciája”

A Német Birodalom felsőoktatási referenseinek konferenciáján sűrűn szóba kerültek a külföldiek. Az 1903-as frankfurti konferencián a külföldiek által bemutatandó bizonyítványokat szabályozták.²⁶⁹ Az 1905-ös berlini találkozón részletes tervek kerültek nyilvánosságra a poroszok terveiről a külföldi diákokkal kapcsolatban.²⁷⁰ Szó volt a beiratkozási ügyek központi hivatalának létre hozásáról, amely a külföldi érettségi bizonyítványoknak a porossal való egyenértékűségét volt hivatott megvizsgálni. Felmerült magasabb tandíj (kb. 20 márka) és magasabb intézményi díj (kb. 20 márka) bevezetése, igaz ez alól azok a diákok mentesülnének, melyek országával kölcsönös megállapodás születik. A tervekben rögzítették azt is, hogy a szemeszter megnyitása után 1-2 héttel, amikor engedélyezik az előadások látogatását, és sor kerül a laboratóriumi helyek kiosztására, a hazai diákok előnyben részesüljenek a külföldiekkel szemben. A tanárok jogot kapnának kivételesen egy ilyen hely biztosítására, egy már régebb óta az egyetemen tanuló külföldi diák számára, amennyiben ez nem hozza hátrányba a hazaiakat.

A téma tovább gyűrűzött a következő konferenciákon. A második 1905-ös találkozó jegyzőkönyvének kiegészítésében a württembergi kormány megpendítette a nem német anyanyelvű, birodalmon kívüli diákok tandíjának duplájára emelését a Stuttgarter Műszaki Főiskolán.²⁷¹ Az 1906. szeptemberi schandau-i találkozó 2. pontja volt a külföldiek különleges tandíjának bevezetése az egyetemeken.²⁷² A tagállamok beszámolóí alapján kiderült a kérdés

²⁶⁸ Szögi 2001, 654-675. Megjegyzés: az évszám a beiratkozás évét jelzi.

²⁶⁹ Vom Brocke-Krüger, Protokoll. Nr. 5, 70.

²⁷⁰ Vom Brocke-Krüger, Prot. 7, 91.

²⁷¹ Vom Brocke-Krüger, Prot. 7, 110.

²⁷² Vom Brocke-Krüger, Prot 8, 118-119.

kezelésének sokszínűsége. Volt olyan állam, ahol különleges díjakat a külföldiektől az egyetemeken, ill. főiskolákon egyáltalán nem szedtek (Mecklenburg, Szászország), volt olyan, ahol ilyet csak a műszaki főiskolákon követeltek és ez nem zavarta a diákok igazságérzetét (Bajorország, Hessen, Württemberg), de volt arra is példa, hogy az egyenlőtlenség elégedetlenséget váltott ki a diákok körében (Baden). Egységes eljárás bevezetésére nem került sor.

A kilencedik konferencián, melyen betegsége miatt Friedrich Althoff már nem vett részt, a külföldiek ügye utolsó napirendi pontként, a jegyzőkönyv szerint nagyon rövid terjedelemben szerepelt.²⁷³ Az 1908-as wismari találkozó 10. napirendi pontja a karlsruhe-i műszaki főiskola mérnökdoktori vizsgájának díjával foglalkozott.²⁷⁴ Mint a jegyzőkönyv kiegészítéséből kitűnik, a doktori vizsga díja a hírekkel ellentétben nem nőtt a birodalmon kívüli diákok számára 50%-kal, hanem a főiskolán létező minden akadémiai vizsga díja nőtt ennyivel, kivéve a mérnökdoktori vizsgát.

1910-ben, a felsőoktatási referensek a Vogézekben találkoztak, immár 12. alkalommal. A megbeszéléseken élénk vita bontakozott ki arról, hogy két német műszaki főiskola, a darmstadi és a karlsruhe-i, gazdasági okokból, a jelentkezőktől nem követelte meg az érettségi vizsga letételének igazolását.²⁷⁵ Egyes résztvevők megértőnek mutatkoztak (pl. Poroszország), mások az egységes fellépést várták el itt is, nemcsak a vizsgáztatási feltételekben. A konferencia végül elérendő végcélként jelölte meg az érettségi igazolását minden műszaki főiskolán. Ehhez kapcsolható a napirend 13. pontja,²⁷⁶ amelyben a bajor képviselő egységes alapelvek meghatározását kérte a külföldi érettségi bizonyítványok és a német kilencosztályos intézetek bizonyítványainak egyenértékűségének megállapításához. Amennyiben ez nem lehetséges, javasolta a külföldi iskolák oktatási céljainak áttekintését a külföldi német képviseletek információi alapján. Poroszország képviselője utalt saját kormányának a kérdésben elért eredményeire, mely szerint a külföldön élő német tanárok információi megbízhatóbbak, mint amit a külföldi képviseletektől elvárhatunk. További segítséget nyújthat ez ügyben a porosz kultuszminisztériumon belül működő „Auskunftstelle für Immatrikulationsangelegenheiten”, ill. egy már ebben a kérdésben megjelent szakmunka.²⁷⁷

²⁷³ Vom Brocke-Krüger, Prot. 9, 158. és 178. A jegyzőkönyvben csak ennyi állt: „Endlich wurde die Ausländerfrage einer erneuten kurzen Besprechung unterzogen.”=A külföldiek kérdése egy újabb rövid megbeszélés tárgya volt.

²⁷⁴ Vom Brocke-Krüger, Prot. 10, Anlage, 193.

²⁷⁵ Vom Brocke-Krüger, Prot. 12, 227-228.

²⁷⁶ Vom Brocke-Krüger, Prot. 12, 228-229.

²⁷⁷ Ewald Horn: Das höhere Schulwesen der Staaten Europas. Eine Zusammenstellung der Lehrpläne. Berlin 1906.

Ugyancsak rokon jellegű problémát vetett fel Baden küldöttje, aki kritizálta olyan orosz diákok engedélyezését diplomás mérnöki vizsgára, akik csak reáliskolai végzettséggel rendelkeztek. A konferencia megállapította, hogy ez nem megengedhető, az ilyen jellegű kivételezést német állampolgárokra, vagy legalább német származásúakra kell szűkíteni.²⁷⁸

Az 1912-es goslari konferencián ismét előkerült, sőt kiemelt téma volt a külföldi diákok felvételének ügye.²⁷⁹ Bajorország képviselője beszámolt a külföldiek, különösen az oroszok beiratkozásával kapcsolatban Münchenben bevezetett numerus claususról, és megfontolandónak tartotta az elismerendő külföldi érettségi bizonyítványok kánonjának összeállítását. A többi résztvevő adminisztratív korlátozás helyett inkább a külföldiek nagyobb anyagi terheiről számolt be a berlini, a heidelbergi és a freiburgi egyetem esetében, ill. a szemeszterenkénti 50 márkás fizetési kötelezettségről az összes műszaki főiskolán Darmstadt kivételével. Ez utóbbi díj növelését nem tartották kizártnak. A külföldi érettségi bizonyítványok elismerése ügyében ismét csak a porosz kultuszminisztérium gyakorlatát ajánlották, melynek információs szolgálatát (Auskunftsstelle für Immatrikulationsangelegenheiten) a résztvevő főiskolák használhatják.²⁸⁰ Bajorország ennek ellenére fenntartotta magának a jogot az engedélyezhető érettségi bizonyítványok listájának összeállítására, és azt közzé tennék a konferencia többi résztvevője számára is.

A goslari konferencia 2. napirendi pontja azokkal a hallgatókkal foglalkozott, akik előzetes orvosi vizsga nélkül kaptak engedélyt egyetemi klinikai praxisra. A probléma Poroszországban vetődött fel, de a vizsgálatok alapján csak Badenben kérdeznek rá az előzetes vizsga meglétére nem német diák esetén. A konferencia ennek okán tanácsosnak tartotta a kapcsolatfelvételt az egyetemekkel.²⁸¹

A numerus clausus és az orosz peregrinusok nagy száma nem került le a napirendről. 1913-ban, a linzi konferencián ez volt az első téma.²⁸² A porosz képviselő ismertette a porosz egyetemeken a külföldiek tanulmányainak engedélyezésével kapcsolatos tervezett intézkedéseket. Ennek értelmében a porosz oktatási igazgatás Bajorország példáját követve az oroszok beiratkozásával kapcsolatban numerus clausus megállapítását tervezi. A Külügyi Hivatal szerint ez ellentétben állna a német-orosz kereskedelmi szerződéssel, bár kétséges, hogy az oroszoknak a kereskedelmi szerződésben rögzített egyenrangúsága más nemzetek állampolgáraival a főiskolákra vonatkozik-e. Ezután a porosz oktatási igazgatás az ügyet oly módon rendezte, hogy minden egyetemre együttesen numerus clausust állapított meg az egy

²⁷⁸ Vom Brocke-Krüger, Prot. 12, 231.

²⁷⁹ Vom Brocke-Krüger, Prot. 13, 237-239.

²⁸⁰ Vom Brocke-Krüger, Prot. 13, 239.

²⁸¹ Vom Brocke-Krüger, Prot. 13, 239.

²⁸² Vom Brocke-Krüger, Prot. 14, 252-253.

nemzethez tartozó diákokra (900 fő), amit azonban csak az oroszok haladtak meg. Utasította az egyetemeket, új beiratkozásokat ne fogadjanak el, amíg a 900 főből rájuk eső részt az oroszok száma meghaladja.

A többi résztvevő úgy vélte, a nevezett esetre a kereskedelmi szerződést nem lehet alkalmazni. Az orosz diákoknak beiratkozási korlátozással kellett ekkoriban szembenéznük Bajorországban, Szászországban, Württembergben (Műszaki Főiskola), Jénában és a Bécsi Egyetemen. Az orosz kormány sehol nem emelt a korlátozások ellen kifogást és sehol nem hivatkozott a kereskedelmi szerződésre.²⁸³

Az 1913-as konferencia 2. napirendi pontja is a külföldiekkel foglalkozott, konkrétan a rájuk vonatkozó magasabb díjtételekkel. A legtöbb egyetemen dupla beiratkozási díjat kellett fizetniük, sőt Bajorországban egy külföldiekre vonatkozó díj bevezetését is fontolgatják. A többi állam nem hajlott hasonló rendelkezésre, alapvető szükségszerűség ezt véleményük szerint nem indokolta. Ezzel összhangban leszavazták a badeni képviselő azon javaslatát is, mely szerint a műszaki főiskolákon 50-ről 75 márkára emelnék a külföldiek beiratkozási díját.²⁸⁴

Az első világháború részben megváltoztatta a felsőoktatási referensek konferenciájának témáit is. 1916-ban, a 16. találkozón, a háború utáni beiratkozás kapcsán jönnek szóba ismét a külföldiek.²⁸⁵ A cél ekkor még csak az eszmecsere volt, az átfogó döntéseket a következő konferenciára napolták. A nézetek nem voltak egységesek: Baden a háborúban ellenséges nemzetek gyermekeinek – egyes kivételektől eltekintve – teljes kizárását javasolta a német főiskolákról, egyetemekről. A porosz oktatási igazgatás ebben a kérdésben nyilvánosan még nem foglalt állást, de képviselői nem tartották sem kivitelezhetőnek, sem méltányosnak a teljes kizárást. A bajor kultuszminiszter korábban a bajor tartománygyűlésen nem nyilatkozott elutasítóan külföldiek háború utáni németországi tanulmányaival kapcsolatban. A résztvevők szerint el kell érni, hogy a békekötés során államszerződések ne szűkítsék az egyetemek mozgásterét a külföldiek kérdésében.²⁸⁶ Ugyancsak kifejezésre juttatták, hogy az előzetes képzés igazolása egységes elvek szerint kell, hogy történjék. Több tagállam az elismert érettségi bizonyítványok kánonjának összeállítását javasolta, ahogy az már Bajorország és Braunschweig esetében létezik. Porosz részről a már korábban is emlegetett információs

²⁸³ Vom Brocke-Krüger, Prot. 14, 252-253.

²⁸⁴ Vom Brocke-Krüger, Prot. 14, 252-253.

²⁸⁵ Vom Brocke-Krüger, Prot. 16, 304-305. Megjegyzés: A háború alatt az ellenséges államok polgárai számára nem volt engedélyezett a tanulás német főiskolákon. Kevés kivételt oroszországi és lengyelországi németek jelentettek. Lásd: Uo.

²⁸⁶ Vom Brocke-Krüger, Prot. 16, 305.

központra hivatkoztak.²⁸⁷ A döntés ez ügyben is a következő konferenciára maradt. A bajor képviselő mindenesetre biztosította a résztvevőket, hogy a Bajorországban, e témában született rendelkezéseket megküldi a résztvevőknek.

Ugyancsak az 1916-os konferencián vetődött fel, milyen gyakorlatot követnek az egyes tagállamok külföldi docensek és asszisztensek alkalmazása kapcsán. Az ide tartozó 12. és 13. napirendi pontok egyértelműen tükrözik a konferencia információ-közlő-átadó karakterét, (3. témacsoport), hiszen nem az egységesítés, hanem csak egymás gyakorlatának megismerése volt a cél.

A Berlinben 1918. szeptember 26-tól 28-ig tartott konferencián végül elfogadták a külföldiek háború utáni tanulmányait érintő határozatokat.²⁸⁸ A határozatok nagyjából a háború előtt alkalmazott elveket és a korábban felvetődő igényeket rendszerezték. Nem került sor a háború alatt Németországgal ellenséges országok állampolgárainak kizárására, de a külföldiek általában a belföldi diákok után lettek sorolva. A határozatok egyszerűsített összefoglalása az alábbiakban olvasható.²⁸⁹

Az általános rendelkezések pontjai nem meglepőek: a birodalom biztonságára veszélyes diákok „természetesen” ki vannak zárva a német felsőoktatásból. Külföldiek felvétele akkor lehetséges, ha az nem sérti a németek vagy a német diákok érdekeit. Az oktatási igazgatás fenntartja magának a jogot, hogy külföldiek egy csoportjának engedélyezze a felsőfokú tanulmányokat vagy numerus clausust állapítson meg általánosan vagy külföldiek egy csoportjára. Nem engedélyezi a tanulmányokat azon diákok számára, akiknek az országában a német érettségi bizonyítványt nem fogadják el felsőbb tanulmányok megkezdésének jogosultságára.

A tanulmányok engedélyezése előfeltételekhez kötött (*Vorbedingungen für die Zulassung*). Ezek: a német kilencosztályos iskolák érettségi bizonyítványával egyenértékű érettségi bizonyítvány, a főiskolai költségek magasabb szintű viselése és a német nyelvtudás bizonyítása.

Különleges rendelkezések (*Besondere Bestimmungen*): 1. Külföldiek csak akkor vehetnek részt előadásokon és gyakorlatokon, ha a rendelkezésre álló helyeket belföldiek nem vették teljesen igénybe. 2. Klinikai praxis külföldiek számára csak akkor lehetséges, ha előzetes orvosi vizsgát vagy egy azzal egyenértékű vizsgát már letettek. 3. Klinikai és rendelőintézeti asszisztensek külföldiek csak akkor lehetnek, ha a központi hivatal ezt

²⁸⁷ „Auskunftsstelle für Immatrikulationsangelegenheiten”

²⁸⁸ Vom Brocke-Krüger, Prot. 17, Anlage B: „Bestimmungen über das Studium der Ausländer an den inländischen Hochschulen nach dem Kriege”, 356-358.

²⁸⁹ Vom Brocke-Krüger, Prot. 17, 356-358. alapján.

engedélyezte, és nem áll rendelkezésre alkalmas belföldi személy. 4. Az egyetemi doktori vizsgához minimum 4 szemeszter tanulmányok szükségesek német főiskolákon. A kivételekhez minisztériumi engedély kell.

Végeredményben elmondhatjuk, hogy a német felsőoktatási referensek konferenciái 1898 és 1918 között a külföldiek németországi tanulmányainak egy-egy részterületével, aspektusával szoktak foglalkozni, teljesen átfogó, mindegyik tagállamra vonatkozó rendelkezést ritkán hoztak. 1918-ban hosszú előkészítő munka és tapasztalatszerzés után megszületettek végre a konszenzusos határozatok, melyek az addigi munka egyfajta szintézisét jelentették, alkalmazásukra azonban már egy megváltozott világban és megváltozott államban, a Weimari Köztársaságban került sor. Ez utóbbi bemutatása azonban nem tárgya dolgozatunknak.

5. A németországi egyetemek szellemi hatása: az emberi tényező

5.1. Németországi magyar peregrinusok karrierje a 18. században

A korai újkori németországi peregrináció döntően protestáns peregrináció - tartották a korszak művelődéstörténetével foglalkozó szakmunkák.²⁹⁰ Elsőre mindenkinek a külföldön tanuló teológusok jutnak eszébe, azok a tanulók, akik a legfőbb hittudományi képzést svájci, németalföldi vagy német egyetemeken kapták meg, később pedig protestáns lelkészként dolgoztak valamilyen magyarországi állomáshelyen. Valójában túl könnyű egyszerűsíteni lenne peregrinusainkat a lelkész-jelöltekkel azonosítani, ahogy a külföldre induló diákok társadalmi összetétele sem volt homogén, képzési céljaik valamint a társadalomban később elfoglalt helyzetük is színes képet mutat.

Az 1694 és 1788 közötti időszakban, Németországban tanult magyarországi peregrinusok közül, az anyakönyvi adatok alapján, csak a diákok 8,74 %-nak társadalmi állását ismertük.²⁹¹ Messzemenő következtetéseket ennyi adatból nem vonhattunk le, csupán utalhattunk a nemesi és értelmiségi elem jelentőségére, ill. a polgárság „küldő-szerepére”. A „kimeneti oldalt”, azaz a végzett peregrinusok társadalmi helyzetét, foglalkozását vizsgálva már jobb helyzetben voltunk. Hála az idevágó lexikonoknak, címtáraknak és egyéb gyűjtéseknek, sokkal több volt peregrinusról szerezhettünk adatot. Kimutatásunk reprezentativitása ezzel jelentős mértékben javult, és bár még sokat javulhat, már bátrabb következtetések megtételére is ad lehetőséget.

Szinnyei József gazdag lexikonjában²⁹² 635 fő, volt 18. századi németországi peregrinus adatait találtuk meg. Ez 16,1 %-ot jelent az összesből (3944 fő). Kerekítve tehát minden 6. peregrinusról tudjuk, hogy mi lett belőle, köszönhetően annak, hogy élete során valamit publikált, azaz íróként megnyilvánult. Feltételezhetjük, egészen pontosan a publikációk megléte miatt, hogy esetükben az egyetemjárók „élvonalához”, a tudományos igényű, tanultabb réteghez van szerencsénk. Ez a tény magyarázza adataink eltérését a teljes diákságra vonatkozó elemzésektől.

Az adatok ismertetése előtt még egy nehézségre ki kell térni, ez pedig a foglalkozások, társadalmi tisztségek, megbízatások meghatározhatóságából, illetve váltakozásából eredő probléma. A szakirodalomban kevés hasonló karriervizsgálat ismert, de mindegyik esetben

²⁹⁰ Vö: Kosáry, i.m. 516.

²⁹¹ Tar 2004, 33.

²⁹² Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Elektronikus dokumentum, Budapest 2000. (Eredeti kiadás: Budapest 1891-1914, 1-14. kötet.)

szükséges volt valamilyen csoportosításra, absztrakcióra – az adatok áttekinthetősége végett. Konrad H. Jarausch a 19. századi (1818-1898) oxfordi és cambridge-i végzősök karrierjéről valamint a francia felsőbb iskolák diákjainak pályájáról közölt adatokat.²⁹³ Táblázataiban a következő kategóriákat használta: *földbirtok, egyház, szabadfoglalkozás, tanár, állami szolgálat, gazdaság, ismeretlen (Anglia), ill. földbirtok, önálló foglalkozás, oktatás, állami szolgálat, gazdaság, alsóbb foglalkozások (Franciaország)*.²⁹⁴ A mi vizsgálataink tárgya egy másik politikai-földrajzi régió társadalma, sőt a kor sem egyezik teljesen. Ennek értelmében megpróbáltuk a csoportosítást a magyar valóságra, a fennálló társadalmi-politikai viszonyokra igazítani, de mégis kellően kifinomulttá tenni.

Szükséges volt a foglalkozások tekintetében egyszerűsíteni, ha valakihez több besorolás is tartozott volna azt vettük figyelembe, amit időrendben életében utoljára töltött be, vagy egyidejűség esetén: ami meghatározó volt. Hiszen már a 18. században sem volt egyértelmű, hogy mindenki abban az állásban öregszik meg, amiben pályáját kezdte. Hivatalnokok, orvosok, jogászok esetében könnyen belátható, hogy a tehetségesebbek, ügyesebbek, ill. arisztokrata származásúak elindultak felfelé a ranglétrán és idővel más, magasabb pozíciót, megbízatást kaptak. Érdekes váltakozás figyelhető meg az egyházi szolgálatban álló tanítóknál és lelkészeknél, akik életük során akár többször is betölthették mindkét állást. A nyugati egyetemről hazaérkező frissen végzett teológus először tanítani szokott valamelyik középiskolában (conrector, subrector). Egy-két év köztanítás után a rector, azaz iskolaigazgatói pozíció következhetett ugyanott vagy máshol, sokszor egy kisebb, talán községi iskolában. (Ne gondoljunk valami kiemelkedő státusra, a falusi iskolában a rector volt az egyetlen tanár, aki szűkös körülmények között igyekezett értékes munkát végezni.) Innen az egyházi keretek között lehetett előrébbjutni: bizonyos idő elteltével a tanár vagy rector egyházközséget kaphatott, és ha egészsége engedte évtizedekig dolgozhatott lelkészként. Közben lehetősége volt emelkedni az egyházi hierarchiában: esperességig, főjegyzőségig vagy superintendensi hivatalig. A Szinnyei művében fellelhető 635 diák későbbi foglalkozásáról a 7. sz. táblázat ad felvilágosítást.

²⁹³ Konrad H. Jarausch: *Der Lebensweg der Studierenden.* = Rüegg, Band III, 301-322. Itt: 310-311.

²⁹⁴ Jarausch táblázatainak forrása, Angliához: H. Perkin: *The Rise of Professional Society.* London 1989, 80; C. Charle: *Professionen und Intellektuelle.* = Sigrist (Hrsg.): *Bürgerliche Berufe. Zur Sozialgeschichte der freien und akademischen Berufe im internationalen Vergleich.* Acht Beiträge. (= Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 80.) Göttingen 1988, 106ff. Franciaországhoz: Harrigan: *Mobility, Elites and Education in French Society of the Second Empire.* Waterloo, Ont. 1980, 68.

7. táblázat

Az 1694 és 1788 között Németországban tanult diákok későbbi foglalkozása

Foglalkozás, tisztség	Létszám (fő)	Arány (%)
Evangélikus lelkész, prédikátor, superintendens	157	24,72
Evangélikus iskolai tanító, tanár, iskolaigazgató (részben lelkészi megbízatás mellett)	131	20,63
Evangélikus lelkész, ill. hivatalnok, értelmiségi	4	0,63
Evangélikusok összesen:	292	45,98
Református lelkész, prédikátor, főjegyző, püspök	63	9,92
Református iskolai tanító, tanár, iskolaigazgató	30	4,72
Református lelkész, ill. orvos vagy hivatalnok	2	0,31
Reformátusok összesen:	95	14,96
Unitárius tanár ill. lelkész/püspök	4	0,63
Gyakorló orvos ill. sebész	105	16,54
Városi (tishti, fő-) orvos	19	2,99
Megyei főorvos	15	2,36
Országos (ill. erdélyi) főorvos	2	0,31
Orvos, főorvos + más előkelő megbízatás	23	3,62
Orvos és gyógyszerész	2	0,31
Orvos + egyéb	3	0,47
Orvos összesen:	167	26,30
Országos méltóságviselő	13	2,05
Városi / megyei méltóságviselő/hivatalnok	16	2,52
Hivatalnok + egyéb	13	2,05
Hivatalnokok összesen	42	6,61
Polgár	4	0,63
Báró, birtokos, nemes, katona	7	1,10
Egyéb értelmiségi (egyet. tanár, jogász, művész)	22	3,46
Egyéb kategóriák összesen:	33	5,20
Összesen	635	100

Amint a táblázatból látható, az életrajzi lexikonban szereplő egykori peregrinusok több, mint 45 %-a az evangélikus egyház alkalmazásában állt. Ha figyelembe vesszük a németországi egyetemek vallási jellegét, akkor ez kisebb arány, mint az evangélikus egyetemek aránya a nem-evangélikus akadémiákhoz. Várható tehát, hogy a végzetek közt nagyobb lesz a nem-evangélikusok aránya, ill. kikerültek az evangélikus kategóriából a nem vallási vagy oktatási pályára lépők. Továbbmenve láthatjuk, hogy a reformátusok aránya majdnem eléri a 15%-ot, ideértve a református iskolák tanítóit, igazgatóit és a lelkészeket. Az unitáriusok alig képviseltették magukat, ez a németországi diákságra is általában igaz.

Rendkívül figyelemre méltó azonban az orvosok nagy aránya! Az ismert végzett peregrinusok több mint ¼-e helyezkedett el orvosként Magyarországon, többen magas

beosztásokban. Ez az adat a többszöröse annak az előzetes kalkulációnak, amit korábban az egész diákságra nézve végeztünk el.²⁹⁵ Magyarozatként felhozhatjuk az orvosok tudós ambícióit, illetve azt, hogy ellentétben talán más karon tanulókkal, ők külföldön eljutottak a disszertációig, és azok később szinte kivétel nélkül nyomtatásban megjelentek. Miért voltak rákényszerülve ezek a hallgatók a doktori cím megszerzésére és miért nem elégedtek meg a résztanulmányokkal?

Magyarországon az egyetlen egyetem, a nagyszombati, 1770-ig nem rendelkezett orvosi fakultással, ezt a tudományt külföldi egyetemen kellett elsajátítani. A protestáns diákok Svájc, Németalföld, a 18. században pedig egyre inkább a német birodalom egyetemein (Halle, Jéna, Wittenberg, Göttingen, Erlangen, Tübingen), ill. a berlini orvosi-sebészeti kollégiumban folytattak ez irányú tanulmányokat és szerezték meg a gyógyításhoz szükséges szakképesítést. Sokan anyagi okokból lerövidítették a külföldi tanulmányi időt. A megfelelő alaptudás birtokában iratkoztak be a külföldi egyetemre, ahol aztán azonnal nekiláttak a disszertáció előmunkálatainak és akár egy éven belül elvégezheték a stúdiumot.²⁹⁶

Mária Terézia 1752-ben elrendelte a vármegyei tiszti orvosi szolgálat létrehozását. Ezáltal bővültek a végzett orvosok karrier-lehetőségei, és lehetővé vált az állami bürokrácia részeként dolgozniuk. A következő lépés 1786-ban következett el, amikor II. József elrendelte az országos főorvosi hivatal felállítását. Az országos főorvos közvetlenül a Helytartótanácsnak volt alárendelve, és feladati közé tartozott általában minden szakkérdésben a hatékony, átgondolt tanácsadás valamint az egészségügyi alkalmazottakról készített minősítési ívek átnévése.²⁹⁷ A vármegyei tiszti orvosok között 1781-ben 10 egykori németországi peregrinust találunk. Ez 55 álláshelyből 10-et jelent, de mert 2 orvos 2 megyében is ellátta a tiszti főorvosi feladatokat, egy név pedig ismeretlen, valójában 52 főből 10-ről van szó, ami 19 %-nak felel meg. Teljes listájuk és egykori tanulmányaik helyszíne és időpontja az alábbi táblázatban látható.²⁹⁸

²⁹⁵ Tar 2004, 31. – A hallgatók közel 1/3-ről rendelkezünk adatokkal, ezek alapján a diákok alig 5%-a tanult orvosnak vagy gyógyszerésznek.

²⁹⁶ Vö. Krász Lilla: „A mesterség szolgálatában”. Felvilágosodás és „orvosi tudományok” a 18. századi Magyarországon. = Századok. (139) 2005, 1065-1104. Itt: 1076.

²⁹⁷ Krász, i.m. 1080-1082.

²⁹⁸ Megyei tiszti orvosok táblázata: Krász, i.m. 1093-1095.; Peregrinációs adatok: Tar 2004, 53-337.

8. táblázat

Egykori németországi peregrinusok a vármegyei tiszti orvosok között

NÉV	MEGYE	EGYETEM(EK)	IDŐPONT
Madách Péter	Hont	Wittenberg Berlin	1759.10.22. 1767.5.10.
Cseh-Szombaty József	Pest	Göttingen	1778.3.26.
Vietoris (Wietoris) Dávid	Sáros	Jena Altdorf	1760.11.17. 1760.9.25.
Elhard Kristóf	Szepes	Berlin Leipzig	1753.11.15. 1754.5.16.
Szalay Ferenc (Szalai Franciscus)	Zala	Wittenberg	1745.4.14.s. ²⁹⁹
Lischoviny (Lissovinyi, Lyssowiny) Sámuel	Turóc	Jena	1732.5.5.s.
Grosz János (Gross Johannes Godofredus)	Torontál, Temes	Jena	1749.5.8.s.
Fischer Gottfried (Fischer Franciscus Gottofredus)	Zemplén	Jena	1754.10.10.w.
Zacharides György	Zólyom	Halle	1747.3.28.w.
Hambach (Hambacher, Hambacherus) Sámuel	16 szepességi város	Wittenberg Halle	1738.6.23.s. 1741.6.12.s.

(s=Sommersemester, w=Wintersemester)

A diákok következő fő csoportját azok alkották, akik az egyetem után városi, megyei vagy országos hivatalt töltöttek be. A gazdag polgárcsaládok fiai számára talán hagyományosnak mondható a városi tanácsi tagság és valamilyen városi tisztség viselése. Az arisztokrata ifjak ezen felül országos tisztségről is álmodhattak, előfordul azonban példa arra is, hogy valaki tudományos tevékenységével vívjon ki magának pozíciót.

²⁹⁹ S=Sommersemester, nyári félév; W=Wintersemester, téli félév.

Végül az összefoglaló táblázat alján olvashatók azon volt peregrinusok adatai, akikről pontos beosztást, foglakozást nem ismerünk, csak társadalmi hovatartozásukra találtunk utalást. A konkrétan polgár vagy nemesi származású diákok aránya ennél nyilvánvalóan jóval nagyobb.³⁰⁰

5.2. Az időszak kiemelkedő peregrinusai

A magyar tudományos, szellemi és állami élet számos jeles képviselője tanult németországi egyetemeken. Neveik csokorba gyűjtése szükségképpen szubjektív, illetve magánviseli a forrásanyag adatainak korlátait. Kiválasztásuk megpróbálja érzékeltetni a Németországban szerzett képzettség használhatóságát és általa nyújtott karrier-előnyöket. A kulturális transzfer, az értékek közvetítése és terjesztése terén külön figyelmet szenteltünk a tanároknak és tudósoknak, akik pozíciójuk révén multiplikátorként tudtak működni. Munkánkban az egyes részterületeket tárgyaló már megjelent tanulmányok voltak segítségünkre, pl. Szála Erzsébet tanulmányai a soproni peregrinusokról,³⁰¹ ill. Font Zsuzsanna kutatásai az arisztokrácia egyetemjárásáról.³⁰²

Említsünk meg először néhány peregrinust, akik az állami közigazgatás magas szintjeire jutottak.

Asbóth János, a Georgicon igazgatója 1801 és 1818 között, majd a Ferenc-csatorna Társaság igazgatója, ill. a bács-megyei koronauradalmak kormányzója.

Bruckenthal Sámuel báró, 1777-től erdélyi kormányzó.

Eggenbergi Ruprecht Antal, bányászati és pénzverdei tanácsos, a selmeci bányászati akadémia tanára.

Engel János Keresztély, erdélyi udvari kancelláriai fogalmazó.

Fronius Mihály, erdélyi kormányzó tanácsos és brassói városbíró.

Fronius Mihály Traugott, királyi tanácsos és udvari titkár.

Kemény Sámuel, magyar-gyerőmonostori gróf, táblai elnök.

Klaniczay János, magyar királyi kincstári igazgató.

³⁰⁰ Tar 2004, 33.

³⁰¹ Szála Erzsébet: A soproni evangélikus értelmiség a 17. század végén. = Sopron tudomány- és technikatörténetéből. Sopron 1997, 9-25.; Uő: Adalékok a 18. század eleji soproni peregrinációhoz – diálalbumok tükrében. = Uo. 26-41.

³⁰² Zsuzsanna Font: Die höherer Studien der siebenbürgischen Aristokratie im 17-18. Jahrhundert. = Universitas Budensis, Budapest 1997, 261-268.; Uő: Wesselényi István egyetem-és udvarjárása 1729-1732. = Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. Budapest – Szeged 1993, 508-516; Uő: Teleki Pál külföldi tanulmányútja 1695-1700. Szeged 1989. (Fontes rerum scholasticarum III)

Lázár János gróf, Belső-Szolnok megye főispánja, 1746-tól a királyi tábla elnöke és főkormányszéki tanácsos, 1749-től kormányszéki elnök.

Mikoviny Sámuel, magyar királyi építész, császári udvari tanácsos.

Péchy Imre, alnádor, a hétszemélyes tábla bírása, a Magyar Tudományos Akadémia igazgató-tanácsának tagja.

Podmaniczky József báró, császári és királyi tanácsos, kamarás, Bács-Bodrog megye főispánja.

Prónay Sándor báró, a Magyar Tudományos Akadémia igazgató-tanácsának tagja.

Schech Márton, a szászsebesi szék kormányzója.

Schuller János György, orvos, tiszteletbeli udvari tanácsos.

Tartler János, erdélyi királyi kormánytanácsos.

Teleki László gróf, a hétszemélyes tábla bírása.

Tersztyánszky Dániel, udvari tanácsos és királyi táblabíró, a Ratio Educationis egyik kidolgozója.

Nem kevés egykori németországi diák lett egyetemi tanár akár Magyarországon, akár külföldön, és itt említsük meg tradicionális egyházi középiskoláink világot látott oktatóit, illetve igazgatóit:

Bél Károly András, Bél Mátyás fia, a bölcselet és szépművészetek magistere, lipcsei egyetemi tanár és szász választófejedelmi tanácsos.

Bél Mátyás, evangélikus prédikátor, iskolaigazgató Besztercebányán majd Pozsonyban. Külföldön is rendszeresen publikáló tudós. Főbb művei: „Der ungarische Sprachmeister”; „Notitia Hungariae novae historico-geographica”; illetve szerkesztette a Nova Posoniensa c. első rendszeres hazai hírlapot.

Benczur József, pozsonyi iskolaigazgató. Kinevezett császári és királyi könyvtáros.

Benkő Ferenc, református lelkész és tanár a nagyenyedi főiskolán.

Bohus (Szenitzky) György: evangélikus gimnáziumi igazgató, megírta Szepes vármegye történetét.

Bucsányi Mátyás, bölcselettudor, göttingai egyetemi tanár.

Cornides Daniel, 1784-től a pesti egyetemen a diplomatika és a heraldika tanára, ill. könyvtárőr.

Deccard János Kristóf, soproni evangélikus iskolaigazgató széleskörű teológiai és botanikai ismeretekkel.³⁰³

Filstich János, brassói gimnáziumi rektor.

Fogarasi Pap József, református főiskolai tanár, a budai egyetem első kivezett református tanára. (tanári székének elfoglalása előtt meghalt)

Gazsur (Gassur) Sámuel, evangélikus lelkész, a selmecbányai gimnázium rektora.

Genersich János, teológiai tanár, 1821-től a bécsi protestáns teológiai intézet egyháztörténet és egyházjog tanára.

Pettyeni Gyöngyösi Pál, teológiai doktor, 13 egyetemet látogatott végig, Angliában végzett, 1724-től 1743-ig Frankfurt/Oder-ben tanított.

Hajnóczy Dániel, soproni evangélikus gimnáziumi igazgató.³⁰⁴

Hedwig János, orvos, 1786-tól a lipcsei egyetem orvosi karának rendkívüli tanára.

Hissmann Mihály, bölcséleti doktor, 1776-tól 1784-ig göttingai egyetemi tanár.

Liedemann Márton, evangélikus lelkész, igazgató-tanár Lőcsén.

Matskó János Mátyás, tanár a thorni gimnáziumban majd a rintelni és kasseli akadémiákon.

Nitzsch Károly Dániel, sárospataki református tanár.

Podkonitzky Ádám, evangélikus lyceumi tanár és pädagogium-alapító Késmárkon.

Ribiny János, evangélikus lelkész, soproni gimnáziumi igazgató.³⁰⁵

Schaller András, a besztercei gimnázium igazgatója.

Schedius Lajos, egyetemi tanár.

Schmeizel Márton, egyetemi tanár Halléban és Jénában, a politikai statisztika megalapítója.

Schunn András, nagyszebeni gimnáziumi igazgató.

Schwartner Márton, bölcséleti doktor, 1788-tól a pesti egyetem heraldika és diplomatika tanszékének tanára.

Schwarz Gottfried (1707-1788), evangélikus superintendens és tanár, a németországi Rinteln akadémiáján futott be tudományos karriert.

Segner János András, bölcséleti és orvosdoktor, egyetemi tanár a jénai, göttingai majd hallei egyetemen.

Stanislaides Dániel, evangélikus líceumi tanár Pozsonyban.

³⁰³ 1712-től 1740-ig volt a líceum rektora. Életrajzi részletekhez lásd: Szála: A soproni evangélikus értelmiség a 17. század végén, 14.

³⁰⁴ Líceumi rektor 1740-től 1747-ig. 1741-ben új tanrendet vezetett be Francke szellemében. Vö: Szála, uo. 14-15.

³⁰⁵ Líceumi rektor, 1747-1758. Liberális és felvilágosult szellemű tanár volt. Vö: Szála, uo. 15-16.

Szilágyi Márton, sárospataki főiskolai tanár, ő tanított először természetrajzot, valamint ő rendezett be először természettani „múzeumot.”

Tekusch János Mihály, pozsonyi evangélikus líceumi tanár.

Torkos József, győri, majd soproni evangélikus lelkész és iskola-igazgató.³⁰⁶

1694 és 1788 között Németországban tanult neves orvosaink:

Conrad András, Sopron város főorvosa. Több orvosi és természettudományi értekezés szerzője. 1772-ben (névtelenül) írt a balfi fürdő jótékony hatásáról.

Cseh-Szombati József, orvostudor, Pest megye és Pest város orvosa, 1784-től országos főorvos.

Cseh-Szombati Sámuel orvostudor, a pesti egyetem orvosi karának tagja.

Domby Sámuel, orvosdoktor, számos orvosi munka szerzője.

Fischer Dániel, orvosdoktor, megyei főorvos, többi orvosi felfedezés végrehajtója.

Gensel János Ádám, orvos, külföldi tudós társaságok tagja, Németországban rendszeresen publikált.

Hambach (Hambacher) János, orvosdoktor, 40 évig Sáros megye tiszti főorvosa, II. Ágoston lengyel király udvari orvosa. Több orvosi szakmunka szerzője.

Hedwig János, orvos és lipcsei egyetemi tanár. A botanika korszakos alakja.

Hermann András, bölcséleti és orvosdoktor, Nógrád és Mosonmegye főorvosa, egy ideig Csák Imre kalocsai érsek udvari orvosa.

Hirschel Mihály Nátán, híres zsidó származású pozsonyi orvos.

Institoris Mátyás (mossóczi), Szepes vármegye, majd 1756-tól Lőcse város főorvosa.

Kolbány Pál, orvos és természetbúvár.

Kramer János György, bölcséleti és orvosdoktor.

Lange Márton, orvos, Háromszék-megye főorvosa.

Liebezeit György Zsigmond, Sopron városi főorvos.³⁰⁷

Löw Károly Frigyes, orvos és botanikus.

Lumnitzer István, pozsonyi orvos és botanikus.

Madách Péter, kalandos életű orvos, Hont megye főorvosa.

Marikovszky Márton, Zemplén majd Szerém megye főorvosa.

Matern György Keresztély, orvosdoktor, dán jogtanácsos és gimnáziumi tanár.

Természettudományi és ókortörténeti publikációi ismertek.

³⁰⁶ 1749 és 1784 között lelkésze a soproni gyülekezetnek. Tevékenységéről részletesen: Szála, uo. 22-23.; ill: Uő: A Torkos-testvérek tudományos munkássága. = Sopron tudomány- és technikatörténetéből, 50-54.

³⁰⁷ Életéről: Szála Erzsébet: Liebezeit Zsigmond György. = Sopron tudomány- és technikatörténetéből, 33-41.

Maleter (Mileter) János, orvos, Szepes megye főorvosa, Bél Mátyás segítője.

Neuhold János Jakab, Komárom megye főorvosa.

Neustädter Mihály Gottlieb, orvosdoktor, egészségügyi tanácsos, Erdély főorvosa.

Pápai Páriz András, orvos, Pápai Páriz Ferenc fia.

Paecken Keresztély, orvos, 1764-től orosz államtanácsos.

Pataki Sámuel, orvos, királyi tanácsos, Erdély főorvosa, Erdélyben a himlőoltás meghonosítója.

Perliczy János Dániel, 1731-től Nógrád megye főorvosa.

Pfeiffer Mihály, Késmárk tiszti orvosa. Kiemelkedő kémikus – gazdag könyvtárral.

Schuller János György, orvos, tiszteletbeli udvari tanácsos.

Schwab Keresztély Joachim, orvosdoktor, lőcsei városi majd Szepes megyei orvos.

Schwartz János Theophil, orvos, tudományosan is aktív.

Segner János András, bölcséleti és orvosdoktor, városi tiszti főorvos Debrecenben, majd Németországban tudós pályára lépett.

Torkos Justus János, Komárom és Győr megyei tiszti orvos, 1740-től Pozsony város főorvosa.³⁰⁸

Wolf András, hosszú ideig gyakorló orvos Iassy-ban.

Zay Sámuel, 1795-től Komárom megye tiszti orvosa. A Magyar Mineralogia szerzője.

Tudományos tevékenységükkel kiemelkedő németországi peregrinusaink (1694-1788), akik külföldi tudományos társaságok tagjai is lettek az esetek többségében:

Ambrózy Sámuel (1748-1806): jénai mineralogiai társaság.

Cornides Daniel (1732-1787): göttingeni akadémia.

Cseh-Szombati Sámuel (1757-1838): a londoni orvosi és a jénai mineralogiai társaság levelezője.

Czvittinger Dávid (1673/80-1764): a magyar irodalomtörténet-írás úttörője.

Decsi Sámuel (1742-1816): alapítója és 27 évig szerkesztője a bécsi Magyar Kurir-nak, tagja a frankfurti királyi tudós társaságnak.

Engel János Keresztély (1770-1714): tagja a göttingeni, prágai, müncheni tudós társaságoknak, levelező tagja varsói tudós társaságnak és a harkovi egyetemnek.

Felsőöri Fábíán László, orvos: jénai mineralogiai társaság.

³⁰⁸ Életéről: Szála Erzsébet: A Torkos-testvérek tudományos munkássága. = Sopron tudomány- és technikatörténetéből, 50-54.

Genersich Keresztély (1759-1825): evangélikus lelkész, ásványgyűjtő, a jénai mineralógiai társaság levelező tagja.

Gensel János Ádám (1677-1720): orvos, a berlini tudós társaság tagja.

Hajnóczy Dániel (1690-1747), evangélikus gimnáziumi igazgató: jénai tudós társaság.

Hedwig János, orvos: londoni és stockholmi tudós társaságok.

Hosszú István (1755-1808), evangélikus lelkész, jénai latin tudós társaság.

Klein Mihály (1712-1782), evangélikus lelkész és természettudós: berlini és jénai természetvizsgáló társaság.

Kolbány Pál (1758-1816): orvos és természetbúvár, az erlangeni orvos-természettani és a hallei természetvizsgáló társulatok levelező tagja.

Liebezeit György Zsigmond, orvos: Leopold-Károly természetvizsgáló társaság.

Liedemann Márton (1767-1837), evangélikus lelkész: jénai két természettudományi társaság.

Löw Károly Frigyes (1699-1741), orvos: Academia Naturae Curiosorum és berlini tudományos akadémia.

Matern György Keresztély (1696-1773), orvosdoktor, természettudós, ókortörténész: Academia Naturae Curiosorum, koppenhágai tudóstársaság.

Mauksch Tamás (1749-1832), evangélikus lelkész és botanikus, kapcsolatban állt Kitaibellel és Schultes-szel.

Mikoviny Sámuel, mérnök: berlini akadémia.

Kaposi Molnár Ádám (1713-1780), orvosdoktor: német császári természettudományi akadémia.

Neuhold János Jakab (1700-1738), orvos: német birodalmi természettudományi társaság.

Nitzsch Károly Dániel (1763-1808), református tanár, a költészet, a természetrajz, a német nyelvészet és irodalom nagy ismerője, a berlini mineralógiai társaság levelező tagja.

Pauer Károly Gottfried, göttingeni peregrinus, a cosmographiai társaság tagja.

Perliczy János Dániel (1705-1778), bölcséleti és orvosdoktor, a berlini tudományos akadémia matematikai osztályának rendes tagja, ill. a császári természetvizsgálók akadémiájának tagja.

Rát Mátyás (1749-1810), evangélikus lelkész, az első magyar hírlap, (Magyar Hírmondó) szerkesztője.

Rotarides Mihály (-1747), újabb adatokkal bővítette és kiegészítette Cvittinger munkáját.

Ruprecht Gottlieb, teológiai licentiatús: jénai hercegi tudós társaság.

Segner János András (1704-1777), bölcséleti és orvosdoktor, egyetemi tanár: szentpétervári, londoni, göttingeni és berlini tudós társaságok tagja.

Szente Pál (1747-1821), református lelkész, 1792-ben megjelent Magyar Grammatikája.

Torkos József, evangélikus lelkész és győri gimnázium-igazgató: felső-lausitzi és berlini tudós társaság.

Torkos Justus János, orvos: több külföldi tudós társaság tagja.

Wolf András (1741-1812), orvos, 1799-ben a göttingai nagy-britanniai társaság levelező tagja lett.

Végezetül álljon itt azon jeles személyek listája, akik külföldön is publikáltak, illetve akár az élet egyéb területein is lelkes képviselői voltak a magyar-német tudományos kapcsolatoknak:

Bartholomaides László (1745-1825), evangélikus lelkész, a bécsi Annalenben, ill. a jénai és hallei Allgemeine Literatur Zeitungban publikált. (a magyarországi tót irodalomról és tót könyvekről)

Bél Károly András (1717-1782) folytatta 1751-től 1781-ig Lipcsében az Acta Eruditorum-ot.

Bergler István, rumén fejedelmi titkár, Lipcsében és Németalföldön is publikált. A görög nyelvben volt rendkívül jártas.

Berzeviczy Gergely (1763-1822), földbirtokos, beutazta Európát, Göttingenben is tanult, számos tudóssal levelezett, publicisztikája szerteágazó.

Bucsányi Miklós, göttingeni egyetemi tanár értekezései a hamburgi „Magazin”-ban jelentek meg.

Felsőőri Fábrián László, orvos, Hufeland orvosi munkáiból fordított magyarra.

Fodor Pál, református lelkész, bibliai históriákat fordított németről magyarra.

Giseke (Kőszeghy) Miklós Detre (1724-1765): Hamburgban tanult Brockes és Hagedorn támogatásával, Klopstock őt tartotta legkedvesebb ifjúkori barátjának. Evangélikus superintendens lett.

Gombási István (marosvásárhelyi): református prédikátor, egyházi műveket fordított franciából és németből magyarra.

Hruskovicz Sámuel (1700-1748): evangélikus superintendens, német egyházi énekeket is kiadott, a jelentősebbeket cseh nyelvre is lefordította.

Lange János (1745-1790): evangélikus lelkész. Tanulmányai után Klein-Bautzenben kitanulta a méhészetet, amit hazájában meghonosított.

Lange Tódor (1739-1814): evangélikus lelkész, az oberlausitzi méhésztársaság tagja, ott rendszeresen publikál.

Gróf Lázár János (1703-1772): a marburgi egyetemen Christian Wolff leghíresebb tanítványa.

Matskó János Mátyás (1721-1796), gimnáziumi tanár Németországban, publikációi is ott jelentek meg.

Mild János Gottlieb (1757-1840), evangélikus lelkész, a segesvári evangélikus templomban József császár halála után mondott beszédét említi a Göttinger gelehrte Anzeigen.

Nitzsch Károly Dániel, a jénai ásványtani társaság folyóiratában is publikált.

Pazár András, evangélikus lelkész, szlovákra fordított egy német nyelvű vallási munkát.

Schaller András, evangélikus gimnáziumi tanár, 1748-tól 1761-ig a beszercei gimnázium igazgatója, melyet a hallei árvaház mintájára alakított át.

Vásonyi Márton (1688-1737), evangélikus lelkész, lefordította Francke egyik pietista munkáját.

A felsorolás lezárásaként FutakyIstván egyik ide vonatkozó művéből idéznénk, mely részlet ugyan Helmstedt egyetemére vonatkozott, de úgy érezzük, üzenete van az egész németországi peregrináció szerepéről: „Helmstedt egyeteme nem adott a magyar szellemi életnek kiemelkedő tudományos vagy irodalmi egyéniségeket, adott azonban a régi Magyarország és Erdély népeinek szélesebb látókörrel hazatérő lelkészeket, jogászokat és orvosokat, akiknek egyike-másika hivatása gyakorlásán túl a tudomány szerény hétköznapi munkása is lett.”³⁰⁹

³⁰⁹ Futaky István: Magyarországi és erdélyi diákok a kisebb német egyetemeken (16-19. század). = Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon II, 517-521., itt: 520.

5.3. Németországi magyar peregrinusok karrierje a 19. században

A fejezet elején bemutatott vizsgálatot Szinnyei műve alapján elvégeztük az 1789 és 1919 közötti időszakra nézve is.³¹⁰ Alapelveink változatlanok maradtak, igaz néhány kiegészítést kellett tennünk. Mivel Szinnyei műve 1891 és 1914 között jelent meg, sok peregrinusról nem rendelkezhetett teljes karrierképpel. Különösen az 1848 után született generációk tagjai lehettek még alkotó életkorban, az 1880-as években születettek éppen karrierjük elején álltak. Az egységes módszerek használata miatt azonban az előbb említett csoportokba tartozó diákok pályáját is Szinnyei ismeretei alapján soroltuk be a társadalmi állás, ill. foglalkozás szerinti kategóriákba. Változtattunk az egyházi szolgálatban álló egykori peregrinusok foglalkozás szerinti besorolásán: amennyiben lelkészi és tanári munkát is végeztek, ezt egybevontuk és közös egyházi szolgálatnak vettük. Jelentős csoportként jelentkeznek az országgyűlési képviselők, főrendiházi tagok és erdélyi országgyűlési követek. Különválasztottuk az országos méltóságviselőket (velük együtt az országos hivatalban dolgozókat) és a megyei-városi tisztségviselőket. A főbb újdonságok közt van az állami oktatási szektorban tevékeny tanárok külön regisztrálása, valamint a műszaki értelmiség és a művészek megkülönböztetése. Az eredményeket az alábbi táblázatban foglaltuk össze.

8. táblázat

Az 1789 és 1919 között Németországban tanult diákok későbbi foglalkozása

Foglalkozás, tisztség	Létszám (fő)	Arány (%)
Evangélikus egyházi szolgálat	451	35,77
Református egyházi szolgálat	215	17,15
Izraelita rabbi és tanár	28	2,22
Unitárius egyházi szolgálat	18	1,43
Görögkeleti egyházi szolgálat	9	0,71
Római katolikus egyházi szolgálat	4	0,32
Egyházi szolgálatban (lelkész+tanár) összesen	725	57,49
orvos	48	3,81
gyógyszerész	3	0,24
Orvos és gyógyszerész összesen	51	4,04
Főrendiházi tag, országgyűlési képviselő és követ	54	4,28
Országos méltóságviselő, ill. hivatalnok	43	3,41
Megyei, ill. városi hivatalnok	19	1,51
Politikus és hivatalnok összesen	116	9,20

³¹⁰ Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Elektronikus dokumentum, Budapest 2000. (Eredeti kiadás: Budapest 1891-1914, 1-14. kötet.)

Földbirtokos, jószágigazgató, gazdatiszt, katonatiszt	14	1,11
Állami alsó és középfokú iskola tanára	111	8,80
Egyetemi tanár, tanársegéd, magántanár	91	7,22
Állami akadémia, főiskola tanára	46	3,65
Az állami köz- és felsőoktatás alkalmazottja	248	19,67
Egyéb értelmiségi (pl.tudós, bölcséleti doktor)	46	3,65
Ügyvéd, jogász	25	1,98
Mérnök, ill építész	18	1,43
Művész	14	1,11
Egyéb	4	0,32
Egyéb kategóriák összesen	107	8,49
Összesen	1261	100

Az időszak 14 548 peregrinusából Szinnyei 1261 főt tartott nyilván a magyar írók között.³¹¹ Ez 8,67 %-os arálynak felel meg. Egyszerűsítve azt is mondhatjuk, hogy minden 11-12. diák későbbi karrierjéről szerezhettünk művéből tudomást. Ez bizony nem túl nagy „merítés”, jellege kevésbé reprezentatív az egészre nézve. Összehasonlításként: a 18. századi vizsgálatban arányaiban kétszer ennyi diákról derült ki, mit csinált tanulmányai után. Kapott adataink mennyisége azonban lehetővé teszi néhány tendencia megállapítását, és az összehasonlítást a száz évvel korábbi időszyakkal.

A karrierpályák 1789 és 1919 közötti fő vonulatai: egyházi szolgálat, orvosi pálya, hivatalnok-politikusi pálya, részvétel az állami oktatásban, valamint egyéb értelmiségi pályák. Egyházi szolgálatba (lelki szolgálat, ill. oktatás) a peregrinusok 57,49 %-a lépett, ami alig valamivel marad el a korábbi időszak 61,57 %-tól. Felekezeti szerinti megoszlása azonban kissé módosult: jelentősen csökkent az evangélikus egyház alkalmazásában állók aránya (46 helyett 35,77 %), míg a reformátusok aránya kissé nőtt (14,96 %-ról 17,15 %-ra). Ugyancsak nőtt az unitárius szolgálatba szegődők aránya (0,63 %-ról 1,43 %-ra), valamint új elem a zsidó vallásúak (2,22 %), a görögkeletiek (0,71 %) és a római katolikusok (0,32 %) megjelenése.

Szembeötlő, hogy milyen kevés 19. századi németországi peregrinus vállalt orvosi munkát Magyarországon, 3,81 %, gyógyszerészekkel együtt 4,04 %. A korábbi 26 %-ról jutunk ide, a részesedés hatódára csökkent! Ennek okait korábban már taglaltuk, immár létezett orvosképzés Magyarországon is, ill. mindez magas színvonalon működött a Bécsi Egyetemen. Szignifikánsnak tűnik a hivatalnokok arányának növekedése a peregrinusok között. Ha a három alcsoportot (országos, megyei, városi, ill egyéb) összefogjuk, akkor 9,2 %-os részesedést kapunk. Ez majdnem három százalékkal nagyobb, mint korábban, magyarázata szoros összefüggésben van a modern állam igényeivel, a magyar politikai rend-

³¹¹ Szinnyei, i.m. alapján.

szer közben végbement átalakulásával. Egyrészt minden szinten több hivatalnokra volt szükség, másrészt a népképviselői országgyűlés (a kiegyezéstől) nagyobb lehetőséget teremtett országgyűlési képviselőségre. Különösen az országos tisztségviselők aránya növekedett. Mindehhez hozzájött a magyar politikai elit német-orientációja, ami több generáció egyetem-választását befolyásolta.³¹²

A feudális eredetű, földbirtokhoz kötődő foglalkozások kis aránya (1,11 %) az egyetemi-főiskolai képzések jellege és gazdasági fejlődés főbb tendenciáinak ismeretében nem meglepő. Új jelenség és meghatározó karrierlehetőség a peregrinusok majdnem egyötödének (19,67 %) az állami oktatási szektóban való elhelyezkedés. Az itteni előrejutáshoz, különösen az egyetemi tanári kinevezéshez elengedhetetlenek voltak a (főleg posztgraduális jellegű) külföldi tanulmányok, amiket az állam is támogatott. Az egyéb értelmiségi pályák reprezentációja is megnőtt (8,49 %), köszönhetően a műszaki tudományok megszületésének és a művészek németországi résztanulmányainak. Árnyalja a képet, hogy az egyetemi tanárok között is több műszaki szakembert találunk, akik természetesen jórészt a budapesti Műegyetem tanárai lettek. A szabadfoglalkozású jogászok és ügyvédek számaránya (2 % körül) lényegesen nem változott.

5.4. Híres egykori németországi peregrinusok 1789-1919

Az előző fejezethez hasonlóan kigyűjtöttük a németországi peregrináció kiemelkedő alakjait.³¹³ Ábécé-rendbe szedett névsoruk a forrásmunkák adatbázisai alapján készült, természetesen nem lehet teljes. Felsorolásunkba belevettük az akadémikusokat, az egyetemi tanárokat, a tudósokat, a tudományosan is aktív orvosokat, a publikációs tevékenységet is folytató politikusokat, valamint külföldi akadémiák, ill. tudományos társaságok tagjait, kitüntetettjeit. Ők azok, akik az új eszméket, ismereteket hozták, Magyarországon terjesztették vagy alkalmazták, ill. saját tudományos eredményeiket megismertették a külfölddel – nem egyszer elnyerve a külhoni tudományos élet elismerését is. Úgy véljük, velük lehet leginkább érzékeltetni a magyar-német, ill. német-magyar kulturális transzfert.

³¹² A magyar országgyűlés, valamint a dualizmuskori kormányok tagjainak előzetes tanulmányairól a hatodik fejezetben lesz szó.

³¹³ Adataink forrása: Szinnyei, i.m. ill. Magyar életrajzi lexikon, elektronikus dokumentum. Főszerkesztő: Kenyeres Ágnes. Budapest 2003. Eredeti kiadás: Magyar életrajzi lexikon. Szerkesztők: Kenyeres Ágnes, Botnyik Sándor. Budapest 1967-1994; Reprezentatív lista található a századforduló és a közvetlenül azt követő időszak kiemelkedő peregrinusairól a politika és a tudományos élet tekintetében Szógi László egyik tanulmányában: *Studenten aus Ungarn und Siebenbürgen an den deutschen Universitäten 1789-1919. = Peregrinatio Hungarica*, 387-408.

Az alább következő lista 27 politikus, 84 egyetemi tanár, 57 szabadfoglalkozású vagy az egyetem alatti szinten dolgozó tudós, 10 egyházi személy és 5 (festő-)művész adatait tartalmazza.³¹⁴ Fontos adalék, hogy 30 főről tudunk, akiről életrajzírói is megjegyzik, hogy miniszteri kiküldetéssel jártak külföldön. Róluk később külön szólunk. A szintén nagy jelentőségű, sok peregrinust jelentő gimnáziumi, kollégiumi és líceumi tanárok teljes listáját terjedelmi okokból most nem tudjuk közölni, egyelőre álljon itt a 173 legkiválóbb:

Andrássy György gróf (1797-1872), gazdasági szakíró, az MTA igazgatósági tagja és egyik alapítója, Széchenyi reformprogramjának egyik támogatója.

Angyal Dávid (1857-1943), történétíró, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja.

Asbóth Oszkár (1852-1920), nyelvész, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja.

Azary Ákos (1850-1888), orvos, állatorvos, egyetemi tanár.

Ballagi Aladár (1853-1928), történész, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja.

Balogh Jenő (1864-1953), jogász, igazságügyminiszter, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja.

Bánffy Dezső báró (1843-1911), Szolnok-Doboka és Beszterce-Naszód vármegyék főispánja, miniszterelnök.

Baranyai István (1848-1910), földbirtokos, mezőgazdasági szakíró, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) titkára.

Bartholomaeides János László (1787-1862), evangélikus lelkész, a Wittenbergben tanult magyarok listájának egyik korai összeállítója (1817).

Bartsch Samu (1845-1895), zoológus, a nyíregyházi, majd a bajai tanítóképző-intézet igazgatója.

Békessy László (1844-1918), állatorvos, a debreceni gazdasági tanintézet igazgatója.

Berde Áron (1819-1892), jogász, egyetemi tanár, az első jelentős magyar nyelvű meteorológiai és klimatológiai szakkönyv írója, az MTA levelező tagja.

Beregszászi Nagy Pál (1750-1828), nyelvtudós, az erlangeni egyetemen a keleti nyelvek rendkívüli tanára, ill. sárospataki főiskolai tanár és rektor. A göttingeni tudós társaság tagja.

Bethlen András gróf (1847-1898), politikus, Brassó és Szeben vármegye főispánja, földművelésügyi miniszter.

Bethlen Elek gróf (1777-1841), történész, Miksa főherceg hadsegédje, erdélyi guberniumi tanácsos.

³¹⁴ A besorolás alapját adó tevékenységek presztízssorrendje (több odaillő foglalkozás esetén): 1. politikus, 2. egyetemi tanár, 3. tudós, 4. egyházi személy, 5. művész.

Birly István (1824-?), festőművész, a hazai evezősport egyik úttörője, a Budapesti Hajósegylet és a Balatoni Jacht Club egyik alapítója.

Ballagi (Bloch) Mór (1815-1891), teológus, nyelvész, szótáríró, a kecskeméti és a budapesti református teológiai akadémia tanára, az MTA rendes tagja.

Bókay Árpád (1856-1919), belgyógyász, farmakológus, egyetemi tanár. 1919-ig a magyarországi szabadkőműves páholyok nagymestere, az MTA levelező tagja.

Bólyai Farkas (1775-1856), marosvásárhelyi kollégiumi tanár, kiváló matematikus. Gauss göttingeni barátja, az MTA levelező tagja.

Borbás Vince (1844-1905), híres botanikus, szisztematikus, egyetemi tanár.

Bozóky Alajos (1842-1919), királyi tanácsos, a nagyváradi jogakadémia tanára és igazgatója.

Bredeczky Sámuel (1772-1812), evangélikus lelkész, püspök, tanár. Jénai tanulmányai alatt meglátogatta Goethét, Schillert és Herdert Weimarban. Goethével levelezett is.

Budai Ézsaiás (1766-1841), történetíró, református kollégiumi tanár, püspök, klasszika-filológus, Göttingen, Oxford és Hollandia peregrinusa, az MTA tiszteletbeli tagja.

Czakó Kálmán (1843-1895), botanikus, orvos, az Állatorvosi Főiskola tanára 1874-től.

Csanády Gusztáv (1837-1913), gazdasági szakíró, a keszthelyi gazdasági akadémia igazgatója.

Csiky Kálmán (1843-1905), közigazgatási jogász, műegyetemi rendes és egyetemi tanár, költő.

Daruváry Géza (1866-1934), diplomata, politikus, miniszter, a Bethlen kormányban igazságügyi (1922.6.16-1923.6.11), majd külügyminiszter (1922.12.19.-1924.10.7.)

Dianiska András (1840-), zágrábi egyetemi tanár.

Dietz Sándor (1855-), botanikus, földrajztudós, rendkívüli egyetemi tanár.

Dobránszky Péter (1845-1918), közgazdász, egyetemi tanár.

Dobsa Ferenc (1768-?), orvos, a jénai mineralógiai és latin tudós társaság tagja.

Dollinger Gyula (1849-1937), sebész, egyetemi tanár, a hazai ortopédia megalapozója.

Donáth Gyula (1849-1944), ideggyógyász, Bécsben és Innsbruckban tanult, Berlinben Virchow mellett dolgozott.

Emich Gusztáv (1866-1927), a Simonyi-Semadam-kormányban kereskedelemügyi miniszter, 1920-1925: berlini követ.

Eötvös Loránd báró (1848-1919), fizikus, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja és elnöke, 1894-95: vallás- és közoktatásügyi miniszter.

Fabinyi Rudolf (1849-1920), kémikus, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja.

Felméri Lajos (1840-1894), pedagógus, egyetemi tanár. 1879-1880-ban miniszteri megbízásra Angliában tanulmányozta a közoktatásügyet.

Ferencz József (1835-1928), unitárius püspök.

Feszty (Rehrenbeck) Árpád (1856-1914), festőművész.

Fodor József (1843-1901), higiénikus, egyetemi tanár, a Cambridge-i egyetem tiszteletbeli doktora, az Országos Közegészségügyi Egyesület egyik szervezője, az MTA rendes tagja.

Fröhlich Izidor (1853-1931), fizikus, Berlinben Helmholtz és Kirchhoff tanítványa, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja.

Genersich Antal (1842-1918), patológus, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja.

Goldzieher Vilmos (1849-1916), szemész, kórházi főorvos, egyetemi magántanár.

Goldziher Ignác (1850-1921), orientalista, egyetemi tanár, az MTA rendes és igazgatósági tagja, a berlini, szentpétervári, göttingeni, amszterdami és koppenhágai akadémia tagja.

Greguss Ágost (1825-1882), író, esztéta, kritikus, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja.

Győry István (1861-1954), gyógyszerész, a kémiai tudományok kandidátusa, a kertészeti technológia hazai megteremtője.

György Aladár (1844-1906), író, újságíró, kultúrpolitikus.

Gyulai Pál (1826-1909), irodalomtörténész, költő, prózaíró, egyetemi tanár, kritikus, az MTA rendes tagja.

Haan Lajos (1818-1891), történetíró, ev. Lelkész, az MTA levelező tagja, kiadta a Jénában tanult magyarok névsorát.

Haller Béla, zoológus, egyetemi magántanár Heidelbergben.

Hegedűs István (1848-1925), irodalomtörténész, műfordító, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja. Hosszabb ideig a Philológiai Társaság elnöke.

Heinrich Gusztáv (1845-1922), irodalomtörténész, egyetemi tanár, 1903-1904: rektor, az MTA rendes tagja.

Heller Ágost (1843-1902), természettudományi író, tudománytörténész, az MTA rendes tagja.

Báró Herczel Manó (1862-1918), sebész, főorvos, egyetemi magántanár, a feregnyúlványműtétek hazai bevezetője.

Hirschler Ágoston (1861-1911), belgyógyász főorvos, egyetemi magántanár.

Hoitsy Pál (1850-1927), politikus, publicista, csillagász, Berlinben Helmholtz, Du-Bois-Reymond és Kirchhoff tanítványa.

Horváth Zsigmond (1782-1845), író, műfordító, az MTA levelező tagja. Weimarban Goethét, Schillert és Herdert is meglátogatta.

Hunfalvy János (1820-1888), földrajztudós, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja. A Magyar Földrajzi Társaság egyik alapítója.

Hunyady Jenő (1838-1889), matematikus, műegyetemi tanár, az MTA rendes tagja.

Ilosvay Lajos (1851-1936), kémikus, műegyetemi tanár, az MTA rendes tagja, 1901-1903: a Műegyetem rektora, a Természettudományi Társulat titkára majd elnöke, vallás- és közoktatásügyi minisztérium államtitkára (1914-1917).

Irinyi József (1822-1859), ügyvéd, politikus, országgyűlési képviselő, a márciusi fiatalok egyik vezetője.

Juraschek Ferenc (1849-), egyetemi tanár (Innsbruck, Bécs), cs. kir. kormánytanácsos.

Kalchbrenner Károly (1807-1886), evangélikus lelkész, botanikus, az MTA rendes tagja, a New South Wales Linnean Society (Ausztrália) levelező tagja.

Kalecsinszky Sándor (1857-1911), kémikus, az MTA levelező tagja.

Keleti Gusztáv (1834-1902), festőművész és műkritikus, az MTA levelező tagja, az országos mintarajztanoda első igazgatója.

Báró Kemény Gábor (1830-1888), politikus, publicista, földművelés- ipar és kereskedelemügyi miniszter, 1887-től a Magyar Történelmi Társulat elnöke, az MTA levelező tagja.

Kerkapoly Károly (1824-1891), politikus, közgazdász, egyetemi tanár, 1870-1873: pénzügyminiszter, az MTA levelező tagja.

Kherndl Antal (1842-1919), mérnök, műegyetemi tanár, az MTA rendes tagja. A Magyar Mérnök- és Építész Egylet egyik alapítója, titkára.

Kis János (1770-1846), költő, műfordító, evangélikus superintendens, az MTA rendes tagja.³¹⁵

Kármán (Kleinmann) Mór (1843-1915), pedagógus, művelődéspolitikus.

Klupathy Jenő (1861-1931), fizikus, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja.

Kmety Károly (1863-1929), jogász, egyetemi tanár, országgyűlési képviselő.

Koch Antal (1843-1927), geológus, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja, a Földtani Társulat elnöke.

König Gyula (1849-1913), matematikus, műegyetemi tanár, az MTA rendes tagja, a Műegyetemi Lapok indítója.

³¹⁵ Életéről: Szála Erzsébet: Kis János az író és irodalom-szervező. = Uő: Sopron tudomány- és technika-történetéből, 55-64.

Báró Korányi Sándor (1866-1944), belgyógyász, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja. A lyoni, a boroszlói, a szegedi és a pécsi egyetem doktora, az Academia Leopoldina tiszteletbeli tagja.

Körmöczy János (1762-1836), unitárius püspök.

Kőrösi Csoma Sándor (1784-1842), nyelvtudós, a tibeti filológia megalapítója, az MTA levelező tagja.

Krenner József Sándor (1839-1920), mineralógus, műegyetemi tanár, az MTA rendes tagja, Eötvös Loránd nevelője.

Kvacsala János (1862-), a dorpaty egyetem tanára.

Lénárd Fülöp (1862-1947), Nobel-díjas fizikus, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja.

Lengyel Béla (1844-1913), kémikus, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja, Bunsen tanítványa, a Természettudományi Társulat másodtitkára, titkára, alelnöke. Hazánkban az első, aki radioaktív mérésekkel foglalkozott.

Linhart György (1844-1925), botanikus, a magyar növényvédelmi kutatás megalapozója, a magyaróvári gazdasági akadémia növénytanára.

Lörenthey Imre (1867-1917), paleontológus, geológus, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja.

Marczali Henrik (1856-1940), történetíró, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja.

Márton József (1771-1840), a bécsi egyetem rendkívüli tanára, az MTA levelező tagja.

Báró Mednyánszky Dénes (1830-1911), geológus, selmeci bányagróf, országgyűlési képviselő Trencsén vármegye főispánja, az MTA levelező tagja.

Medveczky Frigyes (1855-1914), filozófus, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja. A Magyar Filozófiai Társulat és a Felsőoktatásügyi Egyesület elnöke.

Meltzl Hugó (1846-1908), irodalomtörténész, egyetemi tanár, több német és amerikai tudós társaság tagja.

Mihalik Dániel (1767-1840), evangélikus líceumi tanár, a jénai mineralógiai társaság tagja.

Mokry Benjámin (1774k.-1826), író, több külföldi tudós társaság tagja.

Munkácsy (Lieb, Munkácsi) Mihály (1844-1900), festőművész.

Müller Frigyes György (1828-), királyi tanácsos, evangélikus püspök, a marburgi egyetem tiszteletbeli bölcséleti és a lipcsei egyetem tiszteletbeli theológiai doktora.

Felső-eöri Nagy Ernő (1853-1921), közjogász, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja.

Verseghi Nagy Ferenc (1852-1928), jogász, egyetemi tanár, országgyűlési képviselő, az MTA rendes tagja. 1909-től a Magyar Jogászegylet elnöke.

Tasnádi Nagy Gyula (1849-1924), főlevéltárnok, történész, az MTA levelező tagja, a Magyar Történelmi Társulat titkára és a Századok c. folyóirat szerkesztője.

Nagy Sámuel (? – 1810), orvos, a jénai mineralógiai társaság titkára, majd levelező tagja.

Navratil Ákos (1875-1952), jogász, közgazdasági író, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja.

Némethy Géza (1865-1937), klasszika-filológus, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja. 1902-től az Eötvös Collegium szakvezető tanára.

Neumann Károly (1865-1944), jogász, közgazdász, egyetemi tanár, miniszteri tanácsos, államtitkár.

Lenau (Niembsch) Miklós (1802-1850), orvos, német költő, heidelbergi peregrinus.

Odeschalchi Artúr herceg (1836-1925), történész, politikus, országgyűlési képviselő.

Örley László (1856-1887), zoológus, egyetemi magántanár.

Papp Károly (1873-1963), geológus, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja.

Pázmány Dénes (1848-1936), politikus, publicista, az 1848-ban alsóházi elnök Pázmány fia, országgyűlési képviselő.

Pethő Gyula (1848-1902), geológus, paleontológus, a Természettudományi Társulat másodtitkára, a Természettudományi Közöny segédszerkesztője.

Petz Gedeon (1863-1943), filológus, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja, a Philológiai Közöny szerkesztője, a berlini Gesellschaft für deutsche Philologie rendes tagja.

Plósz Pál (1844-1902), orvos, biokémikus, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja.

Pollák Miksa (1868-1944), rabbi, történettudós.

Pólyák Lajos (1864-), orvosdoktor, főorvos, tüdő-, gége- és orrspecialista, számos magyar és külföldi orvosi társaság tagja.

Prém József (1850-1910), író, műfordító, művészettörténész, az Országos Képzőművészeti Társulat titkára.

Prinz Gyula (1882-1973), geográfus, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja, a Magyar Földrajzi Társaság alelnöke és tiszteletbeli elnöke.

Puky Ákos (1845-1905), orvos, sebész, kórházi főorvos, egyike az elsőknek, akik hazánkban meghonosították Lister antiszeptikus elveit.

Reichenhaller Kálmán (1852-1919), kémikus, Heidelbergben Bunsen tanársegédje.

Repiczky János (1817-1855), történész, könyvtáros, egyetemi magántanár, az MTA rendes tagja.

Rhorer László (1874-1937), orvos, fizikus, röntgenológus, egyetemi tanár.

Richter Aladár (1868-1927), botanikus, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja.

Riedl Frigyes (1856-1921), irodalomtörténész, esszéista, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja.

Riesz Frigyes (1880-1956), matematikus, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja.

Roskovics Ignác (1854-1915), festőművész, az ún. müncheni realizmus jellegzetes képviselője.

Rosty Pál (1830-1874), földrajzi utazó, író, az MTA levelező tagja.

Rózsahegy Aladár (1855-1896), higiénikus, egyetemi tanár.

Rumy Károly György (1780-1874), tanár, író, polihisztor.

Sághy Gyula (1844-1916), jogász, egyetemi tanár, országgyűlési képviselő, udvari tanácsos.

Sárváry Pál (1765-1846), filozófus, matematikus, fizikus, tanár, az MTA levelező tagja.

Schedel (Toldy) Ferenc (1805-1875), irodalomtörténész, kritikus, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja, eredetileg orvos, 1846-tól az Egyetemi Könyvtár igazgatója, 1871-1872: az egyetem rektora.

Schilling Lajos (1854-), történész, a kolozsvári egyetem tanára.

Schlesinger Lajos (1864-1933), matematikus, egyetemi tanár (Bonn, Kolozsvár, Budapest, Gießen), az MTA levelező tagja.

Schmidt Sándor (1855-1904), mineralógus, műegyetemi tanár, az MTA levelező tagja.

Schneller István (1847-1939), pedagógiai író, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja.

Scholtz Ágoston (1844-1916), matematikus, egyetemi tanár.

Schröer Károly Gyula (1825-1900), filológus, a bécsi Polytechnikum tanára.

Schuller Alajos (1845-1920), fizikus, műegyetemi tanár, az MTA rendes tagja. Kirchhoff és Bunsen tanítványa.

Schuller János Károly (1794-1865), gimnáziumi rektor, iskolatanácsos, cs. kir. helytartótanácsos, a bécsi császári akadémia levelező tagja, számos hazai és külföldi tudós társaság tagja.

Schwarz János Mihály (1774-1858), bölcséleti doktor, evangélikus lelkész, a jénai egyetem teológiai karának tiszteletbeli doktora.

Sebesztha Károly (1849-), tanfelügyelő, tanulmányozta a külföldi népiskolákat és tanítóképzőket Németországban és Svájcban.

Simonyi Zsigmond (1853-1919), nyelvtudós, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja, a Magyar Nyelvőr és a Nyelvészeti Füzetek szerkesztője, a Finn Irodalmi Társaság tagja, a Finn-Ugor Társaság levelező tagja.

Staub Móric (1842-1914), paleobotanikus, pedagógus, az MTA levelező tagja, a Magyar Földtani Társulat alapító tagja, a Földtani Közlöny szerkesztője, osztrák és német természettudományi társulatok tagja.

Sir Aurél Stein (1862-1943), Ázsia-kutató, régész, nyelvész, egyetemi tanár, az MTA kültagja.

Steinacker Ödön (1839-?), mérnök, iparkamarai titkár, országgyűlési képviselő.

Steiner Antal (1842-1905), kémikus, a szepesmegyei állami vegykísérleti állomás vezetője, a berlini vegyészeti társaság tagja.

Störk Félix (1851-), jogi doktor, 1882 óta a greifswaldi egyetem tanára.

Szabó Dénes (1856-1918), orvos, egyetemi tanár, a kolozsvári egyetem orvosi kari dékánja és rektora (1904).

Szász Béla (1840-1898), költő, műfordító, kolozsvári egyetemi tanár, dékán és rektor is, az MTA levelező tagja, a Kisfaludy Társaság tagja, az Erdélyi Múzeum Egylet történelmi szakosztályának alelnöke, az Erdélyi Irodalmi Társaság rendes tagja.

Szeberényi Gusztáv (1816-1890), teológiai doktor, evangélikus püspök, a bécsi teológiai fakultás tiszteletbeli teológiai doktora.

Széchenyi Béla gróf (1837-1918), földrajzi és geológiai kutató, az MTA rendes tagja, a főrendiház tagja, koronaőr, a Földrajzi Társulat tiszteletbeli tagja.

Széchenyi Imre gróf (1858-1905), agrárpolitikus, a főrendiház tagja.

Székely Bertalan (1835-1910), festőművész, a Mintarajziskola tanára majd igazgatója.

Szentkirályi Móric (1807-1882), politikus, Pest vármegyei alispán, országgyűlési képviselő, 1867-68: Pest főpolgármestere.

Szentpétery Imre (1878-1950), történész, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja.

Szentpétery Zsigmond (1880-1952), geológus, petrográfus, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja. Két évtizeden át az Erdélyi Nemzeti Múzeum Ásványtárának igazgatója.

Szilágyi Ferenc (1797-1876), tanár, történész, újságíró, Erdély történelmének kutatója.

Szőnyi Pál (1808-1878), pedagógus, tanügyi író, az MTA levelező tagja, Pesten fiúnevelő-intézetet alapított.

Szőts Farkas (1851-1918), református egyházi író, tanár. Alapítója és választmányi tagja a Protestáns Irodalmi Társaságnak.

Takács Lajos (1847 k.-1893), jogi doktor, egyetemi tanár, Budapest főváros képviselőtestületének tagja.

Tarczy Lajos (1807-1881), filozófus és természettudós, az MTA rendes tagja.

Taubner Károly (1809-1860), matematikus, lelkész, az MTA levelező tagja.

Teleki Géza gróf (1843-1913), író, politikus, belügyminiszter, az MTA rendes tagja, 1894-től a Magyar Történelmi Társulat elnöke, a Petőfi Társaság alapító tagja.

Teleki József gróf (1790-1855), Erdély kormányzója, királyi táblabíró, csanádi és szabolcsi főispán, történetíró, az MTA rendes tagja.

Teleki Sámuel gróf (1845-1916), a főrendiház tagja, Afrika-utazó, felfedező, az MTA rendes tagja.

Teleki Sándor gróf (1821-1892), honvéd ezredes, főrendiházi tag, Petőfi barátja.

Teutsch Frigyes (1852-), evangélikus püspök, a Verein für Siebenbürgische Landeskunde elnöke, a jénai egyetem tiszteletbeli teológiai doktora (1904), a königsbergi Gusztáv Adolf Egyesület központi elnöke.

Teutsch György Dániel (1817-1893), evangélikus püspök, az erdélyi és speciális szász történetírás megindítója, a Verein für Siebenbürgische Landeskunde elnöke, országgyűlési képviselő, a jénai és berlini egyetem tiszteletbeli doktora, a Bajor Tudományos Akadémia és a Göttingai Egyháztörténelmi Társaság tagja.

Konkoly-Thege Miklós (1842-1916), csillagász, az MTA rendes tagja, miniszteri tanácsos, országgyűlési képviselő.

Timon Ákos (1850-1925), jogász, miniszteri tanácsos, egyetemi tanár.

Tisza István gróf (1861-1918), politikus, miniszterelnök, az MTA rendes tagja.

Tisza Kálmán gróf (1830-1902), politikus, miniszterelnök, nagybirtokos, az MTA rendes tagja.

Tisza Lajos gróf (1832-1898), Tisza Kálmán öccse, politikus, országgyűlési képviselő, a Fővárosi Közmunkák Tanácsának első alelnöke és vezetője, miniszter.

Tittel Pál (1784-1831), csillagász, egyetemi tanár, római katolikus pap, az MTA rendes tagja.

Udránszky László (1862-1914), orvos, fiziológus, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja.

Vályi Gyula (1855-1913), matematikus, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja.

Vandrák András (1807-1884), tanár, pedagógiai és filozófiai író, az MTA levelező tagja.

Vángel Jenő (1864-1918), zoológus, egyetemi tanár, tanítóképző-intézeti igazgató.

Wéber Samu (1835-1908), evangélikus főesperes, helytörténész, a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság választmányi tagja.

Wenhardt János (1869-?), orvos, egyetemi tanár, kórházigazgató.

Wertheimer Ede (1848-1930), publicista, történész, az MTA rendes tagja, a bécsi Institut für Österreichische Geschichtsforschung tagja.

Závodszy (Széchy) Károly (1848-1906), irodalomtörténész, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja.

Zelenka Pál (1839-1910), evangélikus püspök, egyházi író, a német Gusztáv Adolf Egyesület tagja.

Zemplén Géza (1883-1956), kémikus, műegyetemi tanár, az MTA rendes tagja.

Zemplén Győző (1879-1916), fizikus, műegyetemi tanár, az MTA levelező tagja, számos tudományos egyesület tagja.

Zeyk Miklós (?-1854), kollégiumi tanár, a magyar gyorsírás úttörője.

Zichy János gróf (1868-1944), nagybirtokos, a főrendiház tagja, országgyűlési képviselő, vallás- és közoktatásügyi miniszter, az MTA igazgatósági tagja.

Zichy Jenő gróf (1837-1906), politikus, főszolgabíró, országgyűlési képviselő, Ázsia-kutató, az MTA tiszteletbeli tagja.

Zsilinszky Mihály (1838-1925), tanár, történész, az MTA rendes tagja, több megyében főispán, 1873-tól 1885-ig a Békés vármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat főtársa, országgyűlési képviselő, vallás- és közoktatásügyi államtitkár, 1903-1909: a Magyar Történelmi Társulat alelnöke.

Zsoldos János (1767-1832), Veszprém megye főorvosa.

A listában szereplő, kiemelkedő karriert befutott diákok neve mellett 92 esetben (53,2 %) szerepelt, hogy a Magyar Tudományos Akadémia tagja volt.³¹⁶ Az akadémikusok megoszlása, levelező tagság: 31 fő (33,7 %), rendes tagság: 56 fő (60,9 %), tiszteletbeli tagság: 2 fő (2,2 %), igazgatósági tagság: 2 fő (2,2 %), kültag: 1 fő (Sir Aurél Stein, 1,0 %). Számos egykori német egyetemi hallgató lett tagja valamelyik külföldi tudós társaságnak, illetve szakmai egyesületnek, mint az a 18. században is megfigyelhető volt. A társaságok listájának áttekintése után örömmel állapíthatjuk meg, hogy egykori peregrinusaink élénk összeköttetésben álltak a külfölddel, nem egyszer nyilván diákkori kötődésük nyomán.

Az állami ösztöndíjasok több csoportra oszthatók: 10 fő a Vallási és Közoktatási Minisztérium (VKM) ösztöndíjával jutott el németországi egyetemre, 5 hallgató a Földművelésügyi Minisztérium támogatásával, 1 diák pedig mindkét említett minisztérium jóvoltából. Ezen kívül 14 diákról csak annyit tudunk, hogy állami ösztöndíj igénybe vételével jutott külföldre.³¹⁷ A Vallás- és Közoktatási Minisztérium támogatottjai főként két időszakra esnek:

³¹⁶ Adatok a Magyar Életrajzi Lexikonból.

³¹⁷ Az ösztöndíjakra és minisztériumi kiküldetésre vonatkozó adatokhoz: Szinnyi, i.m., személy szerinti rákeresés.

1. Eötvös József miniszterségére, 2. Trefort Ágoston időszakára. A részletes adatokat a következő táblázat tartalmazza:

9. táblázat

Magyarországi peregrinusok állami ösztöndíjjal német egyetemeken

NÉV	IDŐSZAK	EGYETEM	FAKULTÁS ³¹⁸	KÜLDŐ MINISZTERIUM
Bozóky Alajos	1866-1867	Heidelberg	J	VKM
Genersich Antal	1868-1869	Würzburg	M	VKM
Goldziher Ignác	1868-1870	Berlin, Leipzig	Ph	VKM
Kármán Mór	1869-1873	Leipzig	Ph	VKM
Sebesztká Károly	1870	Hohenheim	Lw	VKM
Gajdos József	1871-1872	Berlin	Ph	VKM
Prém József	1874	München	Ph	VKM
Hamvas Károly	1884	Göttingen	J	VKM
Geréb József	1885-1886	Berlin	Ph	VKM
Meliorisz Béla	1899-1900	Berlin	J	VKM
Hensch Árpád	1871-1872	Hohenheim, Halle	Lw	FM
Koós Gábor	1872-1874	Berlin, Heidelberg, Leipzig	Ph, Cm, Nw (kémia)	FM
Bukuresti János	1873	Halle	Lw	FM
Győry István	1893-1894	Heidelberg, München Technische Hochschule	Nw, Lw	VKM, FM
Moldoványi István	1894	Leipzig	Lw	FM
Rhorer László	1900-1902	Leipzig, Würzburg	M	FM
Lutter János	1868-1869	Göttingen	Nw	n.a.
Plosz Pál	1869-1870	Tübingen	Nw	n.a.
Koch Antal	1870	Bonn	Nw	n.a.
Terner Adolf	1873-1874	Leipzig, Berlin	Ph	n.a.
Puky Ákos	1875	Strassbourg	M	n.a.
Timon Ákos	1875-1876	Berlin, Leipzig	J	n.a.
Klupathy Jenő	1885-1886	Berlin, Würzburg	Nw	n.a.
Koch Ferenc	1884-1886	Erlangen, München	Cm, Nw	n.a.
Kmety Károly	1889	Berlin	J	n.a.
Wenhardt János	1897	Berlin	M	n.a.
Papp Károly	1900	Breslau	Nw	n.a.
Széplaky János	1900-1901	Leipzig Handelshochschule	-	n.a.

³¹⁸ A fakultások rövidítéseinek feloldása:

J=jog; M=orvosi; Ph=bölcsész; Lw=mezőgazdaság; Cm=kémia, vegyészet; Nw=természettudományok.

Végh János	1907-1908	n.a.	n.a.	n.a.
Zemplén Géza	1907	Berlin	Ph	n.a.

n.a.= nincs adat

Néhány esetben ismerjük a kiküldetés pontos célját is. Gajdos Józsefnek például a svájci és német tanítóképző-intézeteket kellett tanulmányoznia. Kármán Mórnak Eötvös utasítására a gyakorlati tanárképzést kellett megfigyelnie. Nem melleleg, ő később tanárképző intézeti tanár lett. Kutatásaink szempontjából talán a legérdekesebb, hogy Lutter Jánosnak már 1868-1869-ben a szemináriumi rendszert kellett Németországban tanulmányoznia, holott annak magyarországi bevezetése még nem volt napirenden. Más esetekben következtethetünk a külföldi tanulmányok céljára a látogatott egyetem és a hallgatott szak alapján, hisz sokszor az adott tudományág hazai oktatásának megalapozásához volt szükség a külhoni tanulmányokra.

Végül szóljunk még más jellegű ösztöndíjakról! Karika Pál 1838-1839-es berlini tanulmányait a nagykörösi egyházkerület támogatta 1000 forinttal, Mohácsy Lajos lipcsei tanulmányait (beiratkozott: 1897.10.20.) a Gusztáv Adolf Egylet 600 márkás ösztöndíja tette lehetővé. Hörk József 1876-1877-ben a tiszai egyházkerület költségén utazta be Németországot –, meglátogatva a nevesebb egyetemeket, pl. Berlint (1877.4.18-1877.7.23.), Reichenhaller Kálmán pedig akadémiai ösztöndíjban részesült, és így jutott el 1874 és 1877 között Heidelbergbe, a Hohenheimi Főiskolára és a Münchener Műszaki Főiskolára.

6. Magyar-német tudományos transzfer: eszmék és hordozóik

6.1. Magyar-német tudományos transzfer 1867-ig

Fontos fejezete vizsgálódásainknak, hogy volt-e tudományos transzfer Magyarország és a birodalmi német területek között a 18. és 19. században. A két ország tudományos közvéleményének egymás iránt mutatott érdeklődését és a tudományos eredmények recepcióját tudományos folyóiratok szakaszos vizsgálatával próbáltuk meg felderíteni. Mivel a modern tudományos folyóiratok megindulása mindkét országban a 18. század végére tehető, ezért ezelőtti időszakot egyelőre nem vizsgáltunk.

Feltáró munkánkat az *Ungarisches Magazin* című pozsonyi folyóirattal kezdtük, ami az első Magyarországon megjelent tudományos periodika.³¹⁹ A kutatást itt erősen megnehezítette, hogy a kötetek végén nincs szerzői regiszter, valamint az a tény, hogy a folyóirat Magyarország történelmével, földrajzával és természettudományaival kívánt foglalkozni. Az 1781-es évfolyamban 1, az 1782-esben 3 db német vonatkozású cikket találtunk. A négy közül három Joseph Conrádhoz³²⁰ fűződött, aki előszeretettel hivatkozik német művekre, ill. a Göttingisches Magazinra. A 4. cikk szerzője, M. F. Fronius³²¹ göttingeni kutatásai alapján közölt cikket a római birodalom barbár népeiről. Az 1783-as és 1784-es évfolyamokban nem volt tetten érhető a nemzetközi tudományos transzfer.

Sorban a második tudományos folyóirat Magyarországon a *Merkur von Ungarn* volt.³²² Két évfolyamot (1786 és 1787) élt meg, ez alatt rendszeresen foglalkozott a magyar oktatás és tudomány külföldi kapcsolataival, köztük a németekkel. A forma kiforratlansága és a folyóirat rövid élete okán azonban egyelőre csak felsejlenek a német-magyar tudományos érintkezés területei. Ezeket három fő csoportba lehetne sorolni: 1. folyóiratok, könyvek olvasása, 2. magyar szerzők műveinek kiadása Németországban, 3. peregrinatio academica (információk az ösztöndíjakról).

Sokkal szélesebb spektrumot fogott át a *Zeitschrift von und für Ungern*.³²³ Schedius Lajos³²⁴ Pesten megjelenő lapja rendszeresen tudósított külföldön megjelent művekről,

³¹⁹ Ungarisches Magazin. Pozsony 1781-1782. Szerk: Windisch Károly Gottlieb (1725-1793).

³²⁰ Conrad József (1756-1788), Sopron város főorvosa. Egyetemi tanulmányait Bécsben végezte. Lásd: Szinnyi.

³²¹ Fronius Mihály Traugott (1761-1812), királyi tanácsos, udvari titkár. Göttingenbe 1781.5.13-án iratkozott be. Lásd: Tar 2004, 116 (Nr.690.).

³²² Merkur von Ungarn oder Literatur-Zeitung für das Königreich Ungarn. Pest 1786-1787. Szerk: Kovachich Márton.

³²³ Zeitschrift von und für Ungern. Pest 1802-1804. Szerk: Schedius Lajos János.

³²⁴ Schedius Lajos János (1768-1847), bölcséleti és jogi doktor, királyi tanácsos, egyetemi tanár. 1788. 11.1.-től két évig Göttingenben tanult. Lásd: Tar 2004, 119. (Nr.732), ill. Szinnyi, keresés név alapján.

külföldi tudományos eseményekről és felfedezésekről. 1802-ből 8 német kötődésű recenziót vagy hírt találtunk. 1803-ból 3, 1804-ből pedig 2 német érdekeltségű hír, ill. recenzió lelhető fel. A tendencia sajnos csökkenő.

Az összehasonlításhoz természetesen a másik oldalt is meg kell nézni. Németországban viszonylag könnyű a helyzetünk, mert már a 18. század végétől sikerül egy állandóan megjelenő megbízható folyóiratot kiválasztanunk. Ez a *Goettingische Gelehrten Anzeigen*,³²⁵ amely Európa egyik legjelentősebb recenziós orgánuma volt 1848 előtt. A folyóirat 1780 és 1789 közötti számai összesen 41 cikket hoztak magyar tudósokról, ill. műveikről.

10. táblázat

Magyar tudósokat érintő cikkek a Göttingische Gelehrte Anzeigenben 1780-1789

ÉV	Cikkek száma	ÉV	Cikkek száma
1780	7	1785	Nincs adat
1781	8	1786	0
1782	5	1787	3
1783	4	1788	4
1784	6	1789	4

Az éves átlag: 4,1 cikk, ha csak a 9 ismert évet nézzük: 4,5 cikk. A tendencia csökkenő.

Egy találmra kiválasztott későbbi évtized még szerényebb eredményt mutat. Az 1830-as években, amikor Magyarországon pezsgett a politikai élet, a magyar tudomány a külföld számára alig volt érdekes. Az ide vonatkozó adatokat a 11. táblázatban láthatjuk.

³²⁵ A *Goettingische Gelehrten Anzeigen* elődje 1739-ben jelent meg először: *Göttingische Zeitungen von gelehrten Sachen*. Kiadó: Albrecht von Halle. 1753-tól 1801-ig *Göttinger Anzeigen von gelehrten Sachen* címmel jelent meg. 1802 óta a Vandenhoeck & Ruprecht kiadó gondozásában: *Göttingische Gelehrte Anzeigen*. Magyarországot érintő cikkeit fennállásának első évszázadából már kigyűjtötte Futaky István és Kirstin Schwamm: *Die Ungarn betreffenden Beiträge in den Göttingischen gelehrten Anzeigen 1739-1839*. Budapest 1987. A szerzők minden olyan cikket, híradást belevettek műyükbe, ami közvetve vagy közvetlenül Magyarországgal vagy magyarokkal foglalkozik. Mi jelen vizsgálatunkban csak a magyarországi szerzők tanulmányaival, recenzióival, ill. műveikről szóló híradásokkal foglalkozunk.

11. táblázat

Magyar tudósokat érintő cikkek a Göttingische Gelehrte Anzeigenben 1830-1839

Év	Cikkek száma	Év	Cikkek száma
1830	1	1835	2
1831	5	1836	1
1832	3	1837	4
1833	1	1838	0
1834	2	1839	0

Feltételezéseink szerint a csekély külföldi recepció összefüggésben van a magyar felsőoktatás, különösen a Pesti Egyetem elmaradott helyzetével, amivel a reformkor több országgyűlése is foglalkozott. Az adatok azt mutatják, ebben az időszakban a magyar tudomány nem tartozott a világ élvonalába. A magyar-német tudományos kapcsolatok, a tudományos eredmények recepciója jelentősen a dualizmus időszakában fog megélni.

6.2. Magyar-német tudományos transzfer a dualizmus korában (1867-1918)

A tudományos transzfer megélni kezdte az összes vezető tudományágat. A folyamatban a különféle egyesületek, ill. szakmai konferenciák játszottak vezető szerepet.³²⁶ A legújabb természettudományos ismereteket a magyar közvéleményhez leginkább a Magyar Királyi Természettudományi Egyesület próbálta meg eljuttatni. A nevezett egyesület 1866-tól Than Károly alelnöksége alatt természettudományos esteket szervezett, majd pedig neves tudósok közreműködésével hozzájárított a legfontosabb természettudományos művek lefordításához és kiadásához.³²⁷

Az első magyar természettudományos folyóirat, a Természettudományi Közlöny, 1869-ben indult, a Természettudományi Egyesülethez kötődött.³²⁸ A magyarországi tudományok németországi kapcsolatait a dualista korszakban először is ennek a folyóiratnak a segítségével vizsgáltuk meg. Két szempontot használtunk: 1. németországi szerzőkre hivatkozások száma, 2. a szerzők németországi egyetemi tanulmányait figyelembe véve.

Tárgyjegyzéke szerint a lap a következő témaköröket öleli fel: állattan, ásvány- és földtan, csillagtan, élettan, gazdaságtan, növénytan, természettan és meteorológia, vegytan és

³²⁶ A folyamat magyar jogi életben is lezajlott. Ebben a Magyar Jogászegyletnek, az ügyvédi kamaráknak és a jogászkonferenciáknak volt nagy szerepe. Vö: Gönczi 2001, 149-153.

³²⁷ A Magyar Királyi Természettudományi Egyesület 1841 óta létezett. Tevékenysége az önkényuralmi időszak után élénkült meg. Erről bővebben: Vámos, i.m. 246-247.

³²⁸ Természettudományi Közlöny. Havi folyóirat közérdekű ismeretek terjesztésére. Kiadja: A.K.M. Természettudományi Társulat. Szerkeszti Szily Kálmán titkár. Pest 1869.

vegyes közlemények. A szerzők között ott találjuk a magyar természettudósok élvonalát, kiegészítve egy-két külföldi nagysággal, pl. Brühl, Büchner, Hankel, Helmholtz, Tyndall. A külföldi kapcsolatokat is érinti Szily Kálmán az 1868 decemberében írt előszóban: a külföldi tudományos eredményeknek Magyarországon gyenge visszhangját is alig hallani.³²⁹ Az általános véleményekkel ellentétben Szily ennek okát nem abban látja, hogy a magyar közönség a természettudományos ismereteket nem kedveli, hanem abban, hogy alig jelentek meg eddig használható magyar nyelvű természettudományos művek, tehát a közönség reakcióját még le sem lehetett mérni.

A Természettudományi Közlöny a helyzet ismeretében kettős célt tűzött ki maga elé: 1. megismertetni a természettudományok legfontosabb eredményeit; 2. széles körben terjeszteni és megkedveltetni a természettudományos ismereteket. A magyar-német tudományos transzfer leginkább az első célkitűzés mentén valósulhatott meg.

Vizsgáljuk meg, milyen mértékben hivatkozik a folyóirat a német természettudósok írásaira, ill. kutatási eredményeire!

Már az első füzet első cikke tartalmaz ide illő utalást: Greguss Gyula: A meteorológia haladásáról c. cikkében európai áttekintést ad a meteorológiai előjelző állomások felállításáról, az előrejelző-rendszerekről, s közben osztrák és porosz példát is hoz.³³⁰ A második tanulmányban, Berecz Antal: A csillagok élete, hivatkozást olvashatunk Alexander Humboldt kimutatásaira.³³¹ A második füzetben Petrovits Gyula német ismertetés alapján recenzálja Hoffmann Károly: Sóoldatok cserebomlása c. értekezését, amely német nyelven a Poggendorff-féle Annalesek 1868. áprilisi számában jelent meg, míg német ismertetése a „*Naturforscher*” 37. számában.³³² Hoffmann Károly, Kirchhoff heidelbergi tanítványa előbb a József Nádor Műegyetem ásvány- és földtan tanára, később a Földtani Intézet osztály-geológusa. Említett értekezésének útja, a befogadókhöz való megérkezése a magyar-német tudományos kölcsönhatás egy szép példája.

A szerkesztők előszeretettel használják forrásmunkának a német „*Naturforscher*”-magazint, ezt alátámasztja, hogy a második füzetben egy, a harmadikban pedig két cikket is a *Naturforscher* 1-1 cikke után közölnek.³³³ Erre a célra ugyancsak kedvelt folyóirat az „*Unsere Zeit*”, amelyre szintén többször történik utalás.³³⁴ Az apróbb közlemények között idéznek

³²⁹ Természettudományi Közlöny (1), 1.sz. 2.

³³⁰ Természettudományi Közlöny (1), 1. sz. 5-21.

³³¹ Természettudományi Közlöny (1), 1. sz. 53.

³³² Természettudományi Közlöny (1), 1. sz. 71-73.

³³³ Természettudományi Közlöny (1), 2. sz. 83-85.; 3.sz. 126-129; 130-133.

³³⁴ Természettudományi Közlöny (1), 4. sz. 170-176.

ezen túlmenően a „*Jahrbuch der Erfindungen*”-ből, az „*Aus der Natur*”-ból és a „*Mittheilungen der geographischen Gesellschaft*”-ből.³³⁵

Nem maradhatnak ki a kortárs német tudósok eredményei sem: A harmadik füzetben „*A perpetuum mobile*” cím alatt kivonatot olvashatunk Helmholtz „*Ueber die Wechselwirkung der Naturkräfte*” című előadásából, a negyedik füzetben „*A nitroglycerin, (dynamit)*” c. közlemény Scheele, a glycerin feltalálójának kísérleteivel kezdődik. A 8. számban Szily Kálmán: *A Holtz-féle villanygépről* c. előadásából közölnek kivonatot.³³⁶ Ugyancsak közlik K. Vogt előadását, ami a német orvosok és természetvizsgálók innsbrucki gyűlésén hangzott el: „*Az újabb vizsgálatok eredményei az őstörténelem körében*” címmel.³³⁷ Szerepel egy cikk „*Newton és Pascal*” címmel, amit Wilhelm Gottlieb Hankel összeállítása nyomán a „*Zeitschrift für Mathematik und Physik*”-ből vettek át.³³⁸ Az „*Apróbb közlemények*” között megemlékeznek Alexander Humboldt születésének 100. évfordulójáról és az ezzel kapcsolatos berlini ünnepekről. Itt számolnak be a német természetvizsgálók és orvosok társulatának 1869. évi innsbrucki kongresszusáról, melyről kiemelik a nagy előadásokat, Helmholtzét, Karl Vogtét, Julius Robert Mayerét, Virchowét és a bécsi Leidesdorfét.³³⁹

Év vége felé közeledve a 9. számban megemlékeznek az 1868. évben elhalt tudósokról, köztük a németekről is, ezt a gyakorlatot az elkövetkezendő 2 évben is megtartották.

A második évfolyamban három cikk származott német szerzőtől:

- Ditz, Heinrich: *Nézetek és kilátások* („*Die ungarische Landwirtschaft*” c. művének utolsó fejezete)³⁴⁰

- E. Hecker: *Az alvás és az álom*.³⁴¹

- Karl Vogt előadásai Pesten.³⁴²

Ezen kívül megállapítható, hogy folyamatos a reflektálás és átvétel a német tudományos eredményekkel kapcsolatban. Példa erre Ábel Károly: *A színek elemzése (Spectral analysis)* c. tanulmánya, amelyben a szerző Bunsenre és Kirchhoffra támaszkodik.³⁴³

³³⁵ Természettudományi Közlöny (1), 3. és 4. sz.

³³⁶ Természettudományi Közlöny (1), 8. sz. 359-363. – Holtz berlini fizikus után.

³³⁷ Természettudományi Közlöny (1), 8. sz. 364-369.

³³⁸ Természettudományi Közlöny (1), 8. sz. 377-383.

³³⁹ Természettudományi Közlöny (1), 8. sz. 386-388.

³⁴⁰ Természettudományi Közlöny (2), 1. sz. 1-11.

³⁴¹ Természettudományi Közlöny (2), 334-344.

³⁴² Természettudományi Közlöny (2), 29-37; 70-79; 163-174.

³⁴³ Természettudományi Közlöny (2), 311-333.

A harmadik évfolyam füzeteiben közlik Rudolf Virchow előadását, amit a német természetvizsgálók és orvosok rostocki vándorgyűlésén mondott.³⁴⁴ Magyar egyetemtörténeti és tudománytörténeti szempontból is nagyon érdekes Than Károly értekezése az egyetem új vegytani intézetéről, ami az akadémia 1871. június 19-én tartott ülésén hangzott el, és a Természettudományi Közlöny is közölte. Than a következőket írta a német mintákról: „*Liebigne korszakot alkotó kezdeményezése óta, melylyel Giessenben a szó mai értelmében vett első vegyészeti tanintézetet megalapította, Németországban számos, valóban nagy bőkezűséggel kiállított vegytani intézet keletkezett. Csak a nevezetesebbekre szorítkozva, elég legyen felemlíteni azon vegyészeti tanintézeteket, melyek Boroszló, Halle, Göttinga, Wiesbaden, Karlsruhe, Stuttgart, Heidelberg, München, Greifswald, Zürich, Bonn, Berlin, Lipcse és Bécsben nagyjából az illető egyetemeken létesítettek.*”(…) „*Mint Bunsen egykori tanítványa, az újabb vegytani intézetek közül a heidelbergi egyetemét legjobban ismertem. A többiek tanulmányozása végett, már régebbi idő óta, e célra szentelt utazásokat tettem Európa nevezetesebb városaiban. Németországban éppen az itteni intézet előmunkálatai közben létesítettek a legnagyobb és legjelentősebb intézetek. Értem a lipcsei, bonni és berlini egyetemek laboratóriumait. Az első Kolbe, a két utóbbi Hofmann berlini vegyészettanár nagyszerű felfogása szerint vitetett ki. Ezen mintaintézetek tanulmányozása végett, részint magánosan, részint az építész társaságában többször kiutaztam a nevezett városokba és a helybeli intézet kivételénél iparkodtam az ott szerzett tapasztalatokat lehetőleg értékesíteni.*”³⁴⁵

A német tudósok recenzálását megvizsgáltuk a *Mathematikai és Fizikai Lapok*-ban is.³⁴⁶ A nevezett szakfolyóirat 1891-ben indult, de első teljes évfolyamának az 1892-es tekinthető, amihez az előző év derekán megjelent első két füzetet is hozzászámoljuk. Eleinte „*Budapesti Matematikusok és Fizikusok*” adták ki, később már a Matematikai és Fizikai Társulat. Az első füzet előszavát Eötvös Loránd írta, aki – mint tudjuk - maga is tanult németországi egyetemen.³⁴⁷ Az előszó szerint az új folyóirattal a budapesti matematikusok és fizikusok tudományos ismeretterjesztő cikkek útján szeretnék a szaktudósok és tanárok ismereteit gyarapítani, hogy azok le ne maradjanak a tudományos haladásban.³⁴⁸

³⁴⁴ Rudolf Virchow: A természettudományok feladatai Németország új nemzeti életében. = Természettudományi Közlöny (3), 431-444.

³⁴⁵ Természettudományi Közlöny (3), 425-427.

³⁴⁶ Vizsgálat alapja: Matematikai és Fizikai Lapok. A Matematikai és Fizikai Társulat megbízásából. Szerkesztik: Bartoniek Géza és Rados Gusztáv. Budapest, 1-4. évf. 1892-1895.

³⁴⁷ Eötvös Loránd németországi tanulmányai: 1867.10.21-től kémia Heidelbergben, 1868/69 nyári szemeszterében fizika és matematika Königsbergben. Forrás: Szögi 2001, 306; 376.

³⁴⁸ Matematikai és Fizikai Lapok (1). 1. füzet, 1.

Az előszóból következik, hogy a szerkesztők nemcsak magyar tudósok, tanárok és matematika- ill. fizikakedvelők írásait közölték, hanem a kor vezető tudósainak műveit is ismertették a folyóirat egyik fejezetében.

12. táblázat

Német szerzők recenzióinak száma az első négy évfolyamban (*Mathematikai és Fizikai Lapok*)

év	összes recenzió (db)	német recenzió (db)	idézett tudós
1891/92	16	9 (56,25 %)	P. Bachmann, F.W. Bessel, C.F. Gauss, S. Günther, H. Helmholtz, H. Hess, I. Kant, F. Lindemann, A. Winkelmann
1893	9	3 (33,33 %)	C. Neumann, F. Neumann, v. Beber
1894	10	2 (20 %)	Bunsen, C. F. Gauss
1895	12	6 (50 %)	Gauss, H. K. Kayser, Ch. F. Klein, L. Koenigsberger, Lambert, A. Winkelmann
ÖSSZESEN	47	20	-
ÁTLAG	11,75	5 (42,55 %)	-

A táblázat alapján látható, hogy a recenzált művek közül nem hiányozhattak a korszak legnevesebb német szerzőinek művei. A német eredetű recenziók aránya vizsgált időszakunkban évente 20 és 56% között mozgott, de átlagban meghaladta a 40%-ot. Egyértelműnek tűnik, hogy a magyar matematikusok és fizikusok elitje olvasta németországi kollégáik műveit és megpróbált a tudományos eredményekkel lépést tartani.

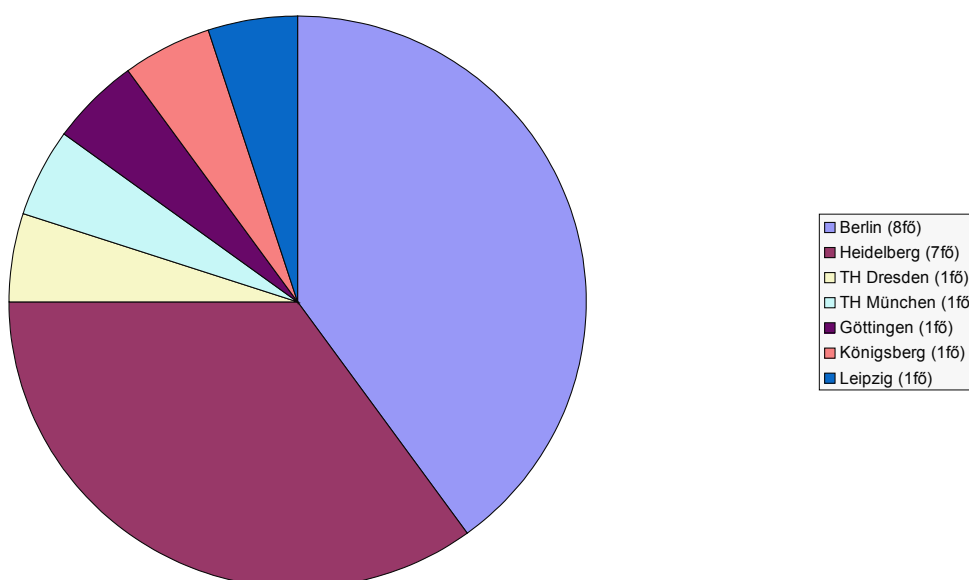
A magyar-német tudományos kapcsolatok azonban ebben az időben sem merültek ki pusztán az írott szó általi kapcsolatban. A *Mathematikai és Fizikai Lapok* szerzőgárdájának jelentős része végzett tanulmányokat német egyetemeken, alkalmasint személyes kapcsolatba is kerülve tudományáguk nagyjaival. Az 1891-92-es évfolyam 42 szerzője közül 11 fő tanult németországi egyetemen is, ez 26 %-os aránynak felel meg. Az önálló ismertetések szerzői közül ez 8 főt jelent a 22-ből, ami 36 %. A következő évben 53 szerző írt a lapba, ebből 14 tanult Németországban (26 %), önálló dolgozattal 17 szerző jelentkezett, közülük 5 fő tanult

Németországban, ami 29 %-os arányt ad. Az adatsort közvetlenül innen folytatni nem érdemes, mert a következő évek szerzői 80-90 %-ban az előző évfolyamokkal azonosak, a Németországban tanultak hasonló mértékű reprezentációjával. A célállomások közül gyakorisága révén kiemelkedik Berlin és Heidelberg, míg más egyetem vagy műszaki főiskola csak elvétve fordul elő.

1. diagram

A „*Mathematikai és Fizikai Lapok*” szerzői német egyetemeken

A felkeresett egyetemek megoszlása

Az egyetemi karokat tekintve vezet természetesen a filozófiai kar: 9 fő, bár heten már egyenesen a természettudományi karra iratkoztak be, azzal a zárójeles megjegyzéssel, hogy fizikát és/vagy matematikát tanultak. Kivétel ez alól Eötvös Loránd és Schuller Alajos. Mindegyikük kémiát tanulni érkezett a Heidelbergi Egyetemre, 1867-ben, ill. 1870-ben. A nevezett folyóirat egyetlen olyan szerzője, aki nem tudományegyetemen szerezte meg idevágó tudását: Spiegl Zsigmond, aki a Drezdai és Müncheneri Műszaki Főiskolára járt. Végül álljon itt azon neves matematikusok és fizikusok neve, akik az adatokat szolgáltatták a fenti elemzéshez: Demeczky Mihály, Eötvös Loránd, Fröhlich Izidor, Gruber Nándor, Harkányi Béla, Heller Ágost, König Gyula, Mialovich Mór, Réthy Mór, Schmidt Ágost, Schuller Alajos, Spiegl Zsigmond, Szily Kálmán és Vályi Gyula.

A folytatásban a bővülő szakmai folyóirat-kínálatból említsük meg az 1897-ben indított *Magyar Kémiai Folyóiratot*, amely nagyon gondosan tárgyalta a külföldi kémiai szakirodalmat.³⁴⁹ A Magyar Kémikusok Egyesületének alapítására csak 1907-ben került sor.³⁵⁰ Komoly magyar vonatkozása volt ugyanakkor a berlini Német Kémiai Társaságnak, ami ekkor már 40 éve létezett (alapítás: 1867). A társaság külső tagokat is felvett. 1868-ban Than Károly és Balló Mátyás más tagnak mondhatta magát, őket további 10 fő követte 1881-ig. A hamarosan 5000 főre duzzadó, világszerte nagy népszerűségnek örvendő társulat tagjainak a 19. században 1 %-a, a 20. században néha „csak”³⁵¹ 0,5 %-a volt magyar.³⁵² Érdekes változáson ment át a magyar tagság társadalmi összetétele: amíg az 1870-es, 1880-as években főleg egyetemi tanárok és tudósok váltak taggá, addig a 20. században az arányok a gyárosok és gyárigazgatók irányába mozdult el.³⁵³ Ez utóbbi is lehet tudományos transzfer jele, csak ez már nem az eszmék terjesztése, hanem a gyakorlat.

6.3. A németországi egyetemjárás szerepe politikusaink karrierjében

A magyar-német tudományos transzfer eddigi állomásainak ismeretében nem meglepő, hogy számos politikusunk végzett tanulmányokat rövidebb-hosszabb ideig valamely németországi egyetemen.³⁵⁴ A dualista időszak 19 magyar kormányának tagjai közül 3 miniszterelnök és további 15 miniszter tartozott ebbe a körbe.³⁵⁵ Ha a kormányok számát a Németországban tanult politikusok számával elosztjuk, majdnem 1 egészes átlagot (0,95) kapunk. Ennél nagyobb az arány, ha azt nézzük, hogy egy-egy miniszter több kabinetnek is tagja volt. Ez alapján 34 miniszterről beszélhetünk 19 kormányban, ami 1,8 fős átlag. Tehát kormányonként a legtöbb esetben legalább két német földön tanult miniszterrel számolhatunk. (Ez persze a valóságban 0 és 4 fő közötti ingadozást jelent.). A kormánytagok által frekvenciált egyetemek között első helyen találjuk Berlint (9 beiratkozás), amit a többi messze lemaradva követ: Lipcse 3, Halle, Mezőgazdasági Főiskola Hohenheim, Heidelberg: 2-2, Gießen, Königsberg és Strassburg: 1-1 beiratkozás.

³⁴⁹ Részletes tárgyalására ezen munka keretében nem volt módunk. Vö. Vámos, i.m. 256.

³⁵⁰ Vámos, i.m. 249.

³⁵¹ Kiemelés tőlem, Tar.

³⁵² Vámos, i.m. 249-250.

³⁵³ Vámos, i.m. 251.

³⁵⁴ A vizsgált politikusok körét lásd: Bölöny József – Hubai László: Magyarország kormányai 1848-2004. Budapest 2004.

³⁵⁵ Életrajzi adatok szerint (Magyarország miniszterelnökei. 67.) Lukács László miniszterelnök is tanult német egyetemen, de ennek nyomát Szögi László adatbázisa nem tartalmazza – valószínűleg nem történt konkrét beiratkozás.

Berlin tehát nemcsak a természettudósok, de a politikusok körében is a legnépszerűbb német universitas volt, igaz nem a filozófiai kara révén: A legtöbb itt tanult miniszter a jogi karra iratkozott be és egészítette ki már többnyire Magyarországon megszerzett műveltségét.³⁵⁶ Némileg ellenpélda lehet Tisza István, aki jogi tanulmányait egyenesen Berlinben kezdte, Heidelbergben folytatta, és Budapesten fejezte be. A körülmények szerencsés összejátszása révén életre szóló élményt szerzett azáltal, hogy éppen ott-tartózkodása alatt zajlott az 1878-as berlini kongresszus.³⁵⁷ A látogatott karok összesített rangsora: 1. jog: tíz, 2. filozófia: hét, 3. mezőgazdaság: három, 4.-5. kémia: és természettudományok: egy-egy beiratkozás. (Láng Lajos, a Széll- és 1. Khuen-Héderváry-kormány tagja 2 karon is tanult ugyanazon az egyetememen.)

13. táblázat

A dualizmus kori kormánytagok németországi tanulmányai (összefoglaló táblázat)

kormány	miniszter	posztja	látogatott egyetem	kar ³⁵⁸	idő
Andrássy Gyula kormány	Kerkapoly Károly	pénzügyminiszter	Halle	Ph	1847.5.4.
	Tisza Lajos	közmunka és közlekedésügy	Berlin	Ph	1850.10.19- 1851.4.1.
Lónyay Menyhért kormány	Kerkapoly Károly	pénzügyminiszter	Halle	Ph	1847.5.4.
	Tisza Lajos	közmunka- és közlekedésügy	Berlin	Ph	1850.10.19- 1851.4.1.
Szlávy Gyula kormány	Kerkapoly Károly	pénzügyminiszter	Halle	Ph	1847.5.4.
	Tisza Lajos	közmunka és közlekedésügy	Berlin	Ph	1850.10.19- 1851.4.1.
	Ifj. Zichy József gróf	földművelés- ipar- és kereskedelemügy, később közmunka- és közlekedésügy	Gießen	J	1861.
Bittó István kormány	Ifj. Zichy József gróf	közmunka- és közlekedésügy	Gießen	J	1861.

³⁵⁶ A jog és államtudományok hallgatásának népszerűsége a kiegyezés után nőtt meg ugrásszerűen. A képzés szempontjából a négy legfontosabb egyetem Berlin, Lipcse, München és Heidelberg voltak. Vö: Szögi 2001, 38-41.

³⁵⁷ Magyarország miniszterelnökei, 57.

³⁵⁸ Ph = filozófiai kar; J = jogi kar; Lw = mezőgazdasági főiskola. A későbbiekben előforduló rövidítések: Th = teológia; Nw = természettudományok; Fw = erdészet; Ma = matematika; Ca = kameralisztika; Cm = vegyészet; In = mérnöki tudományok; Ar = Architektur: építészet.

Wenckheim Béla kormány	Tisza Kálmán	belügyminiszter	Berlin	Ph	1850.10.19.- 1851.4.1.
Tisza Kálmán kormány	Tisza Kálmán	miniszterelnök, belügyminiszter, pénzügyminiszter, király személye körüli miniszter	Berlin	Ph	1850.10.19.- 1851.4.1.
	Kemény Gábor	földművelés-, ipar- és kereskedelmügy, majd közmunka- és közlekedésügy	Berlin	Ph	1853.4.30.- 1854.7.12.
	Teleki Géza	belügyminiszter (1889-1890.)	Hohenheim	Lw	1863.11.13.
Szapáry Gyula kormány	Bethlen András gróf	földművelésügy	Leipzig	J	1869.10.25.- 1871.3.30.
Wekerle Sándor első kormány	Bethlen András gróf	földművelésügy	Leipzig	J	1869.10.25.- 1871.3.30.
	Tisza Lajos	király személye körüli miniszter	Berlin	Ph	1850.10.19.- 1851.4.1.
	Eötvös Loránd	vallás- és közoktatásügy	Heidelberg, Königsberg	Chemie, Physik, Mathematik	1867.10.21.; 1868/69 S
Bánffy Dezső kormány	Bánffy Dezső	miniszterelnök, király személye körüli miniszter	Berlin,	Ph	1862.10.12.-
			Leipzig	Ph	1863.3.14., 1863.4.15.- 1863.7.31.
Széll Kálmán kormány	Láng Lajos	kereskedelmügy	Berlin	J	1868.10.3.-
			Berlin	Ph	1869.8.14.; 1873.10.14.- 1875.1.22.
Khuen-Héderváry Károly első kormány	Láng Lajos	kereskedelmügy	Berlin	J	1868.10.3.-
			Berlin	Ph	1869.8.14.; 1873.10.14.- 1875.1.22.
Tisza István első kormány	Tisza István	miniszterelnök, belügyminiszter, király személye körüli miniszter	Berlin	J	1877.10.25.-
			Heidelberg	J	1878.8.1. 1879.11.15.
Fejérváry Géza kormány	-				
Wekerle Sándor második kormány	Zichy Aladár	király személye körüli miniszter	Strassburg	J	1882.11.2.
Khuen-Héderváry Károly második	Beöthy	kereskedelmügy	Berlin	J	1883.10.24.-
	László				1884.3.12.
	Zichy János	vallás- és	Berlin	J	1887.10.17.-

kormány		közoktatásügy			1888.8.9.
Lukács László kormány	Balogh Jenő	igazságügy	Berlin	J	1885.10.13.- 1886.2.27.
	Beöthy László	kereskedelemlügy	Berlin	J	1883.10.24.- 1884.3.12.
	Zichy János	vallás- és közoktatásügy	Berlin	J	1887.10.17.- 1888.8.9.
Tisza István második kormány	Tisza István	miniszterelnök	Berlin Heidelberg	J J	1877.10.25.- 1878.8.1. 1879.11.15.
	Balogh Jenő	igazságügy	Berlin	J	1885.10.13.- 1886.2.27.
	Beöthy László	kereskedelemlügy	Berlin	J	1883.10.24.- 1884.3.12.
	Harkányi János	kereskedelemlügy	Halle Hohenheim	Lw Lw	1877.11.6. 1876/77 S- 1877.8.16.
Esterházy Móric kormány	Zichy Aladár	király személye körül miniszter; tárca nélküli miniszter	Strassburg	J	1882.11.2.
Wekerle Sándor harmadik kormány	Ugron Gábor	belügyminiszter	Leipzig	J	1897.10.18.
	Zichy Aladár	király személye körül miniszter	Strassburg	J	1882.11.2.
	Zichy János	vallás- és közoktatásügy	Berlin	J	1887.10.17.- 1888.8.9.

6.4. A dualizmus kori országgyűlések tagjainak németországi tanulmányai

A kormánytagok után tágítsuk a kört az országgyűlés tagjainak németországi tanulmányaival! Mivel terjedelmi okokból nincs lehetőségünk a dualizmus kori diéták összes tagjainak a fenti szempont alapján történő megvizsgálására, egyelőre három országgyűlést választottunk ki az 1865 és 1918 közötti időszakból. Kezdeni fogjuk az elsővel: az 1865-1868-as országgyűlés képviselőházával, folytatni fogjuk egy közbűlsővel, az 1897-1901-essel és harmadiknak a kor utolsó választott népképviselőjét, az 1910-1915-öst nézzük meg.

Az 1865. dec.10-re összehívott országgyűlés képviselőházi névsorában 275 tag szerepel.³⁵⁹ Közülük bizonyítottan 18 fő tanult valamelyik német egyetemen. További 5 fő

³⁵⁹ Az 1865. évi dec. hó 10-re összehívott országgyűlés képviselőháza tagjainak betűsoros név- és lakjegyzéke. Összeállította és kiadja: Bojthor Endre. Az erdélyi képviselők névjegyzékével bővített második kiadás. Pest 1866.

tanulmányai kérdésesek. A német egyetemen is tanultak részesedése az összesből tehát 6,5 %. Ez a 18 fő összesen 20 egyetemi karra iratkozott be, 10 fő tanult bölcsészetet, 6 fő jogot, 2 fő teológiát és 1-1 fő mezőgazdaságtant és erdészetet. Könnyen belátható, hogy az érintett képviselők túlnyomó többsége csak egy egyetem egy karán tanult hosszabb-rövidebb ideig, csak két képviselő tanult két egyetemen is: gróf Széchenyi Béla Berlinben és Bonnban, Trauschenfels Emil pedig Tübingenben és Würzburgban is végzett tanulmányokat.

A felkeresett egyetemek rangsorát Berlin vezeti a beiratkozások felével, összesen 10-zel, messze lemaradva következik a többi egyetem vagy főiskola: Bonn és Halle 2-2 tanulóval, Gießen, Göttingen, Hohenheim, Tharandt, Tübingen és Würzburg 1-1 diákkal. Megjegyzendő még, hogy 1865 előtt Berlinben a későbbi országgyűlési képviselők szinte kizárólag bölcsészetet tanultak. Ez a tény, illetve az, hogy Berlin volt körükben a legnépszerűbb egyetem, nagyjából megfelel a korszak tendenciáinak, igaz a magyarországi peregrinusok teljes körében Berlin népszerűsége nem ennyire kiemelkedő, sőt a legnépszerűbb egyetem körükben nem is Berlin, hanem Jéna.³⁶⁰

Az 1897-ben mandátumát kezdő országgyűlés merőben más képet mutat mint az 1865-ös és nemcsak politikai okokból.³⁶¹ A főrendiház 363 tagjának 10,47 %-a, azaz 38 fő tanult német egyetemen, a képviselőház esetén ez az arány 7,8 %, ami 32 főt jelent. Mindegyik adat magasabb, mint az 1865-ös! Átalakulás történt a látogatott karok összetételében is. A legnépszerűbb kar a jogi lett, különösen nagy előnnyel vezet a többi kar előtt a képviselőház tagjainak körében! A filozófiai kar „veszített pozícióiból” a főrendiház tagjainál, de még mindig a második legnépszerűbb, meglepő módon azonban 3. helyen következik a mezőgazdaság. A képviselőház német egyetemen járt tagjai közül ugyan ennél kevesebben tanultak mezőgazdaságtant, de az érintett 7 ember a 2. helyre sorolta ezt a szakot. Egyre marginálisabb a teológia hallgatása, míg vezető politikusaink közül egyelőre csak néhányan orientálódtak olyan új szakok felé, mint a mérnöki- és természettudományok.

14. táblázat

Az országgyűlés német egyetemen tanult tagjai által hallgatott tudományágak (Az 1897-1901-es országgyűlés alapján)

FŐRENDIHÁZ	KÉPVISELŐHÁZ
------------	--------------

³⁶⁰ Vö. Szógi 2001, 33. és 39. Az egyetemek abszolút népszerűségi sorrendje 1849 és 1867 között a magyarországi peregrinusok körében: 1. Jéna (241 fő), 2. Berlin (214 fő), 3. Halle (118 fő), 4. Tübingen (101 fő), 5. Lipcse (70 fő), 6. Hohenheim (64 fő). (részlet)

³⁶¹ Sturm Albert: Országgyűlési almanach 1897-1901. Budapest, 1897.

HELYEZÉS	KAR, SZAK	HALLGATÓ K SZÁMA	%	KAR, SZAK	HALLGATÓ K SZÁMA	%
1.	J	22	38,6	J	23	50,0
2.	Ph	13	22,8	Lw	7	15,2
3.	Lw	12	21,1	Ph	5	10,9
4.	Th	4	7,0	Ca	3	6,5
5.	Nw	2	3,5	In	3	6,5
6.	Ca	2	3,5	Th	3	6,5
7.	Cm	1	1,75	Fw	1	2,2
8.	In	1	1,75	Ma	1	2,2
Összesen	-----	57	100	-----	46	100

Egy másik fontos tendencia is kitűnik a táblázatból: egy-egy diák több karra, általában több egyetemre is beiratkozott. Az 1865-ös országgyűléssel ellentétben a látogatott karok száma már jelentősen felülmúlja a peregrinusok számát, egy diákra 1,4 (képviselőház), illetve 1,5 (főrendiház) kar (szak) jut. Ténylegesen a diákok 31 %-a iratkozott be egynél több karra, az esetek többségében különböző egyetemen. Gyakori jelenség, hogy meglehetősen különböző karokat kombináltak egymással, ezt jórészt a közben kikristályosodó egyéni ambíciók határozhatták meg³⁶². Az esetek felében azonban a jog tagja a kombinációknak. Ha az országgyűlés egészét nézzük, akkor 70 diákból 7 tanult legalább két német egyetemen jogot (tehát jogot kombinált joggal), míg további 5 esetben tagja volt a kombinációnak a jog: Lw+J, Ph+J, Ph+Ca+J, Lw+Ca+J. Itt is kitűnik tehát a jogi tanulmányoknak nagy kedveltsége, presztízsértéke. Teljes képet a diákok, később politikusok, egyetemi tanulmányairól, benne a németországi tanulmányok szerepéről csak akkor kaphatnánk, ha adatsorunk mellé tennénk a magyarországi vagy más országbeli tanulmányaik adatait, amiből kiderülne, hogy ki alapozta már meg jogi végzettségét otthon, ill. ki tanult jogot csak külföldön. A kiegyezés után szinte kötelező lett a joghallgatók számára egy-két szemesztert Németországban eltölteni.³⁶³ A következő táblázat a képviselők által meglátogatott egyetemokről ad felvilágosítást.

15. táblázat

Az országgyűlés tagjai által felkeresett német egyetemek (Az 1897-1901-es országgyűlés alapján)³⁶⁴

³⁶²A világozi származású Bohus István például 5 különböző helyszínen 3 különböző dolgot tanult 1852 és 1856 között: először mérnöki tudományokat a drezdai műegyetemen, aztán kameralisztikát Heidelbergben majd mezőgazdaságtant Jénában, Bonnban és a poppelsdorfi akadémián.

³⁶³Szögi 2001, 39.

³⁶⁴Rövidítések: LH = Landwirtschaftliche Hochschule: mezőgazdasági főiskola; TH = Technische Hochschule: műszaki főiskola; FA = Forstliche Akademie: erdészeti akadémia; KHdbK = Königliche Hochschule der bildenden Künste: királyi képzőművészeti főiskola.

Helyezés	FŐRENDIHÁZ			KÉPVISELŐHÁZ		
	Egyetem	Hallgatók száma	%	Egyetem	Hallgatók száma	%
1.	Berlin	20	36,4	Berlin	16	36,4
2.	Leipzig	8	14,5	Heidelberg	5	11,4
3.	Bonn	5	9,1	Hohenheim, LH	5	11,4
4.	Heidelberg	5	9,1	Leipzig	5	11,4
5.	Hohenheim, LH	5	9,1	Halle	2	4,6
6.	Jena	3	5,5	Aachen, TH	1	2,3
7.	Tharandt, FA	2	3,6	Göttingen	1	2,3
8.	Dresden	1	1,8	Jena	1	2,3
9.	Gießen	1	1,8	Karlsruhe TH	1	2,3
10.	Halle	1	1,8	München	1	2,3
11.	Königsberg	1	1,8	München TH	1	2,3
12.	München,TH	1	1,8	München, KHdbK	1	2,3
13.	Poppelsdorf, LA	1	1,8	Strassburg	1	2,3
14.	Strassburg	1	1,8	Tharandt, FA	1	2,3
15.	-	-	-	Tübingen	1	2,3
16.	-	-	-	Würzburg	1	2,3
Összesen	-	55	100	-	44	100

A táblázat jól mutatja, hogy a későbbi politikusok főleg a berlini egyetemet preferálták (36 beiratkozás). Jól szerepelt még Lipcse (13 beiratkozás), Heidelberg (10 beiratkozás) és a hohenheimi főiskola (10 beiratkozás). Berlin és Lipcse kiemelt helye megegyezik az időszak fő tendenciáival a magyar peregrinusok körében,³⁶⁵sajátos azonban Bonn, Heidelberg és Hohenheim magas látogatottsága. Bonn fiatal egyeteme a jogászokat vonzotta, Hohenheim a 19. század első felétől 1890-ig a magyar agrárhallgatók kedvelt úti célja volt.³⁶⁶ Heidelberg pedig egyaránt népszerű volt a jogászok és a természettudósok körében is.³⁶⁷

A dualizmus korának utolsó választott parlamentje 1910-ben kezdte meg működését. Az országgyűlés tagjai között mind a főrendiházban mind a képviselőházban szép számmal talá-

³⁶⁵ Szögi 2001, 34.

³⁶⁶ Szögi 2001, 39.-40.

³⁶⁷ Vö. a Matematikai és Fizikai Lapok szerzőgárdájának tanulmányaival!

lunk olyanokat, akik németországi egyetemre is jártak. Az 1897-es parlament elemzésekor megállapított tendenciák szinte mindegyike érvényes erre a diétára is: 1. Egyre nagyobb a német egyetemeken járt képviselők aránya. 2. A főrendiház tagjai közül most is többen jutottak el német egyetemekre, mint a képviselőház tagjai közül. 3. Egyre jelentősebb a jogász-hallgatók fölénye, különösen a képviselőház tagjai között. 4. A legnépszerűbb egyetem továbbra is a berlini, míg Lipcse, Bonn és Heidelberg lemaradása jelentős.

Nézzük meg mindezt a számszerű adatokkal! A 369 fős főrendiházból 51 fő, azaz 13,82 % tanult valamely német egyetemen. A képviselőház esetén ez adat: 43 fő 413-ból, ami 10,4 %. Az országgyűlés egészére: 94 fő 782-ből, ami majdnem pontosan 12 %. A 94 vizsgált politikus összesen 128 karra ill. szakra iratkozott be, ez kilenc különböző kart/szakot jelent, melyek közül a legkedveltebb a jogi kar volt 69 beiratkozással. Ez majdnem eléri az 54%-ot! Megjegyzendő, hogy a jogi kar népszerűsége abszolút értékben és arányaiban is nagyobb volt a képviselőház tagjainak körében. Második helyen továbbra is az általános képzést adó filozófiai kar áll, 21 beiratkozással (16,4%). Ez a fakultás a főrendek között volt népszerűbb, csakúgy mint a mezőgazdasági, amit összesen 19 fő választott, de ezen belül 13 diák a későbbi főrendiházi tagok közül.³⁶⁸ A teológiát egyre kevesebben választották: 9 fő az összesből, ami 7%, érdekes módon többen (6 fő) a képviselők, és kevesebben (3 fő) a főrendek közül, ahol pedig a hazai egyházi vezetők is ott ültek. Az előbb felsorolt „klasszikus” tudományokon kívül hallgattak még néhányan a leendő politikusok közül természettudományokat (5 fő), kameralisztikát (2 fő), Eötvös Loránd már konkrétan vegyészetet is, valamint találunk egy építész- és egy festőművész-hallgatót is. Az előbbit Jakabffy Ferenc (Berlini Műszaki Főiskola: 1871.10.23.-1873. 7.15.), az utóbbit Benczur Gyula (Müncheni Képzőművészeti Akadémia: 1861.4.27.-tól) jelentette.

³⁶⁸ A magyar nagybirtokos arisztokrácia inkább külföldre iratkozott be agrártudományokat tanulni, mint valamely hazai gazdasági akadémiára, s mint tudjuk ők születésük alapján tagjai a főrendiháznak. Vö: Szögi, i.m. 40.

16. táblázat

**Az országgyűlés német egyetemen tanult tagjai által hallgatott tudományágak
(az 1910-1915-ös országgyűlés alapján)**

HELYEZÉS	FŐRENDIHÁZ			KÉPVISELŐHÁZ		
	KAR, SZAK	HALLGATÓ K SZÁMA	%	KAR, SZAK	HALLGATÓ K SZÁMA	%
1.	J	30	44,8	J	39	63,9
2.	Ph	14	20,9	Ph	7	11,5
3.	Lw	13	19,4	Th	6	9,8
4.	Nw	4	6,0	Lw	6	9,8
5.	Th	3	4,5	Ar	1	1,6
6.	Ca	1	1,5	Ca	1	1,6
7.	Cm	1	1,5	Nw	1	1,6
8.	Ma	1	1,5	-	-	-
Összesen	-	67	100	-	61	100

Az egyetemek presztízsrangsorát továbbra is Berlin vezeti: a beiratkozások több mint 40 %-a ide szőtt. A berlini egyetem fölénye még meggyözőbb, mint a 10 évvel korábbi országgyűlés esetében: 4 %-kal nagyobb. Ezt a népszerűséget a többi felsőfokú tanintézet nem tudja megközelíteni sem, látogatottságban erősen lemaradva következik a lipcei (16 fő), a heidelbergi (8 fő), a hallei (8 fő) universitas és a hohenheimi főiskola (7 fő). Lipcse, Heidelberg és Hohenheim népszerűségének okairól már szölkünk. Újdonság a hallei egyetem jó szereplése a 19. század vége felé: az agrárképzés fogja adni ennek az egyetemnek legújabb vonzerejét.³⁶⁹

Ha mindezt összehasonlítjuk az összes magyarországi peregrinusra vonatkozó rangsorral, akkor Berlin, Lipcse és Halle kitüntetett helyzete megfelel a fő tendenciáknak, bár az, hogy Berlin látogatottsága háromszorosa a lipcei egyetemének 1890 előtt még nem fedi a többség választását.³⁷⁰ Heidelberg látogatottsága 1867 és 1890 között az összes magyar diák körében a 6. helyen volt, később azonban jelentősen visszaesett. Leendő politikusaink körében népszerűsége azonban megmaradt, csakúgy mint a bonni egyetemé, amely 1890 előtt és után is csak 20-21. az összesített rangsorban. Látszik, hogy a politika-csinálók ebben az időszakban főleg humán és azon belül is jogi végzettségre törekedtek, hisz alig találunk köztük olyat, akik a műszaki vagy kereskedelmi felsőoktatásban vett volna részt. Társadalmi méretekben már az utóbbi tanintézetek is több tanulót vonzottak mint némely régebbi egyetem, pl. Jéna, Marburg, Göttingen.

³⁶⁹ Szögi, i.m. 40.

³⁷⁰ Szögi, i.m. 34.

17. táblázat
Az országgyűlés tagjai által felkeresett német egyetemek
(Az 1910-1915-ös országgyűlés alapján)

Helyezés	FŐRENDIHÁZ			KÉPVISELŐHÁZ		
	Egyetem	Hallgatók száma	%	Egyetem	Hallgatók száma	%
1.	Berlin	24	36,4	Berlin	27	46,6
2.	Leipzig	10	15,2	Leipzig	6	10,3
3.	Bonn	5	7,6	Heidelberg	5	8,6
4.	Hohenheim	5	7,6	Halle	4	6,9
5.	Halle	4	6,1	München	3	5,2
6.	Strassburg	4	6,1	Göttingen	2	3,4
7.	Heidelberg	3	4,5	Hohenheim	2	3,4
8.	Tharandt	3	4,5	Jena	2	3,4
9.	Göttingen	2	3,0	Berlin TH	1	1,7
10.	Gießen	1	1,5	Bonn	1	1,7
11.	Jena	1	1,5	Marburg	1	1,7
12.	Königsberg	1	1,5	Poppelsdorf	1	1,7
13.	München TH	1	1,5	Strassburg	1	1,7
14.	München KHdbK	1	1,5	Tübingen	1	1,7
15.	Poppelsdorf	1	1,5	Würzburg	1	1,7
Összesen	---	66	100	---	58	100

Eddigi vizsgálataink alapján beláthatjuk, hogy a dualizmuskori magyar parlamentek általában számos magasan művelt képviselőt tudtak felmutatni. Közülük jelentős számban és arányban voltak azok, akik valamelyik németországi egyetemen tanultak. Legnagyobb arányban mindig a főrendiház tagjai jutottak el német egyetemekre, a képviselőház tagjai ettől kicsit elmaradtak, de ahogy előrehaladunk a Monarchia történetében a vizsgált csoport aránya mindig nőtt. Kirajzolódott, hogy a legkedveltebb egyetem a berlini volt, illetve a politikai élet leendő szereplői nem feltétlenül követték a többség peregrinációs trendjét. Úti céljaik között Berlinen kívül még néhány patinás egyetem: Lipcse, Heidelberg, Halle, Tübingen és pár gazdasági akadémia szerepelt.

Felvetődik a kérdés, hogy mennyire lehet reprezentatív néhány száz képviselő külföldi egyetemi tanulmányainak elemzése. Vizsgálatunkat sajnos alapjában korlátozta, hogy nem az összes dualista parlamentet, hanem csak egy részét vizsgáltuk mintaként. Ennél is fontosabb

azonban, hogy az országgyűlések társadalmi összetétele még a népképviselési választások után sem tükrözte az ország társadalmi összetételét.³⁷¹ Az 1848-as választások után a képviselők 74%-a volt birtokos nemes, a képviselők közül csak ketten voltak egykori telkes jobbágyok. A későbbiekben az egykori nemességen belül is az arisztokrácia javára módosultak az arányok.³⁷² Az 1860-as, 70-es években átlag kb. 10-11% volt az arisztokraták aránya, ez később 14-15%-ra emelkedett, az 1910-es pótválasztásokon 15,7%-ot adott. Mindez természetesen még csak a képviselőház. Eközben létezett a főrendiház is, ahol 1886-ig minden arisztokrata születése jogán megjelenhetett. Az 1885-ös VII. törvénycikk bevezette a vagyoni cenzust és, illetve bizonyos tisztségek viselőinek, valamint a király által korlátozott számban kinevezett személyeknek is biztosították a főrendiházi tagságot. A reform után a felsőház tagjainak 70-80%-a volt arisztokrata.³⁷³

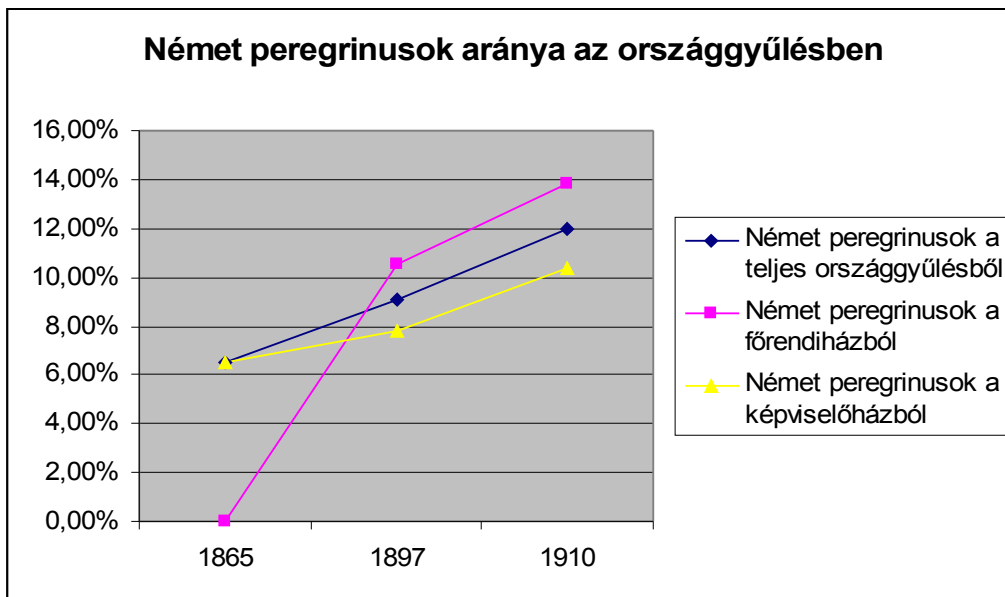
Mivel a főrendiház tagjainak aránya a németországi peregrinációban nagyobb volt, hajlunk affelé, hogy megállapítsuk: politikusaink egyetemjárási szokásait az arisztokrácia tanulási szokásai erőteljesen befolyásolták, az így kapott kép a teljes társadalomra nem lehet igaz, de jól jellemzi a magyar politikai elit prioritásait.

2. diagram

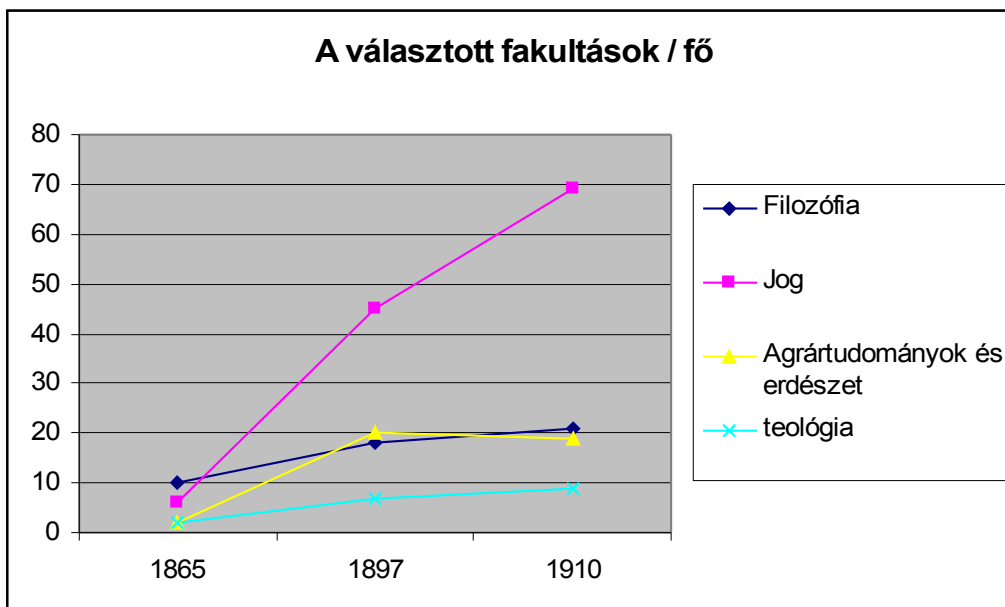
³⁷¹ Népképviselésről beszélni persze csak korlátozott értelemben lehet, hisz mindössze a lakosság 6-7%-a rendelkezett szavazati joggal. Lásd: Gerő András: Az elsőpró kisebbség. Népképviselés a Monarchia Magyarországon. Budapest 1988, 16. vmint: Gerő András: Mamelukok és Zoltánok. Népképviselők a Monarchia Magyarországon. = Uő: Magyar polgárosodás. Budapest 1993, 177-242. itt: 177.

³⁷² Gerő 1993, 178.

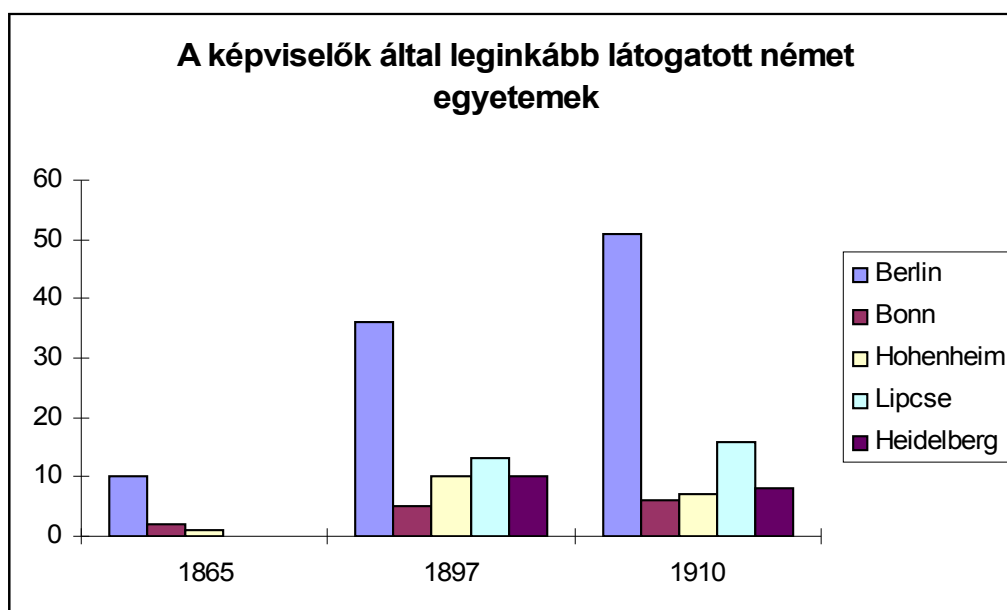
³⁷³ Gerő 1993, 179.

3. diagram

4. diagram

6.5. Németországi egyetemjárás a protestáns egyházak tisztségviselői körében

6.5.1. Evangélikus püspökök Németországban

A 18. században a rendelkezésünkre álló adatok alapján a teológusok adták a németországi magyar peregrinusok körülbelül kétharmadát.³⁷⁴ Bár ezirányú adatunk csak a diákok alig több, mint 30%-ról van, úgy véljük, a fő tendenciának megfelel, hogy 1694 és 1789 között német egyetemre elsősorban teológiát hallgatni mentek ifjaink. Az 1789-től 1919-ig terjedő időszakról sokkal több adat áll rendelkezésre. Ezek alapján elmondható, hogy az időszakban a teológus hallgatók vannak a legtöbben (31,8%),³⁷⁵ s bár arányuk egyre csökken a 20. század felé haladva, nem kerülhetjük meg a teológus-hallgatók karrierjének vizsgálatát.

Elemzésünket a „csúcson” kezdjük: az evangélikus és református superintendensek németországi egyetemi tanulmányait tekintjük át először. Mivel németországi peregrinusaink között a jelölt felekezeti hallgatók legnagyobb része evangélikus volt,³⁷⁶ következzen az evangélikus püspökök sora.

72 evangélikus püspök volt hivatalban 1694 és 1919 között, következtetéseink az életrajzi adataikon alapulnak.³⁷⁷ A 72 neves egyházi személyből 54 fő tanult egy-két szemesztert valamely német egyetemen. Ez igen magas, 75%-os aránynak felel meg. Az országon belüli

³⁷⁴ Tar 2004, 31.

³⁷⁵ Szögi 2001, 38.

³⁷⁶ Tar 2004, 34.; Szögi 2001, 44.

³⁷⁷ Adatbázisul használtuk: Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. javított és bővített kiadás. Szerkesztette: Dr. Ladányi Sándor. Budapest 1977.

négy egyházkerület plussz Erdély összevetéséből kitűnik, hogy a németországi peregrináció hagyománya Erdélyben volt leginkább élő, de egészen kimagasló a felvidéken is a bányai, ill. tiszai egyházkerületben is. Meghatározó lehetett ennek alakulásában a hazai evangélikus lakosság földrajzi elhelyezkedése, ill. az itteni iskolák valamint az itt élő polgárok jó német kapcsolatai.

18. táblázat

Evangélikus püspökök német egyetemeken

Egyházkerület	Püspökök száma	Németországban tanult	Arány (%)
Bányai	19	14	73,7
Dunántúli	14	9	64,3
Dunáninnyi	9	6	66,7
Tiszai	14	11	78,6
Erdélyi	16	14	87,5
Összesen	72	54	75,0

Az 54 püspök-peregrinus 71 beiratkozást tud felmutatni valamely felsőbb német tanintézetben. Ez 1,31-es egy főre jutó aránynak felel meg: átlagban minden 3. diák két egyetemre iratkozott be. A hallgatott kart nem vizsgáltuk, mivel a teológiát mint szakirányt a magyarországi előtanulmányok és a későbbi egyházi tisztség alapján evidenciának vettük. A korszak elején nagyon népszerű a wittenbergi egyetem, 1750 és 1848 között Jéna válik első számú célponttá, később Halle, Berlin, Tübingen és Lipcse egyeteme is előtérbe kerül. A wittenbergi, hallei és jénai egyetem voltak a legnépszerűbb egyetemek a 18. századi magyar peregrinus hallgatók körében is. Wittenberg 1816-os bezárása után természetesen más egyetemnek kellett helyébe lépnie, így jöhetett számításba a frissen alapított berlini universitas, amelynek népszerűsége az evangélikus teológusok körében mégsem lett kiemelkedően nagy. A diákság 1850 után inkább megoszlott sok kisebb, helyenként persze jelentős lutheránus tradíciókkal bíró egyetem között. Ilyen volt pl. a göttingeni, a heidelbergi, a rostocki, greifswaldi, erlangeni, stb.

19. táblázat

Az evangélikus püspökök által felkeresett egyetemek

Helyezés	Egyetem	Beiratkozások száma	Arány (%)
1.-2.	Jéna	20	28,2

	Wittenberg	20	28,2
3.	Halle	7	9,86
4.-5.	Berlin	5	7,0
	Leipzig	5	7,0
6.	Tübingen	4	5,6
7.-8.	Altdorf	2	2,8
	Göttingen	2	2,8
9.-14.	Erlangen	1	1,4
	Greifswald	1	1,4
	Heidelberg	1	1,4
	Helmstedt	1	1,4
	Päd. Regium Halle	1	1,4
	Rostock	1	1,4
Összesen	-	71	100

6.5.2. Református püspökök Németországban

Vizsgált időszakunkban a németországi peregrinusok 6-7%-a volt kálvinista vallású.³⁷⁸ Bár számarányuk meg sem közelíti a lutheránusokét, érdemes megvizsgálni tanulmányaikat, hisz ugyanaz vezette őket külföldre, mint a többi protestáns peregrinust: a legfőbb képzést adó tanintézet, a saját egyetem magyarországi hiánya, illetve az akarat és elhivatottság ennek ellenére a lehető legszélesebb szaktudás megszerzése.

A protestáns lexikon Erdéllyel együtt összesen 87 református püspökről tesz említést 1694 és 1919 között.³⁷⁹ Közülük 33 fő tanult valamelyik német egyetemen is, ez több, mint az egyharmad: 37,9 %, de majdnem pontosan fele az evangélikus püspökök közötti aránynak. Átlag feletti az erdélyi és a tiszáninneri egyházkerület püspökeinek reprezentációja: 44, ill. 41,7%. Az átlagtól csak kicsit tér el a dunamelléki és a tiszántúli egyházkerület eredménye 35,7; 36,4%, negatív irányban lóg ki a sorból a dunántúli egyházkerület: 28,6%..

20. táblázat

Református püspökök német egyetemeken

Egyházkerület	Püspökök száma	Németországban tanult	Arány (%)
Dunamelléki	14	5	35,7
Dunántúli	14	4	28,6
Tiszáninneri	12	5	41,7
Tiszántúli	22	8	36,4

³⁷⁸ Tar 2004, 34., Szögi 2001, 44.

³⁷⁹ Zoványi, i.m.

Erdélyi	25	11	44,0
Összesen	87	33	37,9

A 33 Németországban is tanult református püspök 39 beiratkozást tud felmutatni, ami 1,2 –es egy főre jutó átlagnak felel meg. Nagyon ritka volt, ha egy református teológiát hallgató diák több német egyetemre is beiratkozott. A felkeresett egyetemek rangsorában az élen holtverseny van: ugyanannyian (9-9 fő) iratkoztak be az Odera menti Frankfurt mint Göttingen egyetemére. Oderafrankfurt mindig is nagyon népszerű volt a magyar diákok körében, 1766-ig ott van az öt legnépszerűbb német egyetem között, mindegyik protestáns felekezet kedveli.³⁸⁰ Népszerűségét a magyar határhoz való közelsége is magyarázhatja, de csak 1811-ig lehetett célba venni, mert ekkor Breslauba helyezték. A göttingeni egyetemről már többször szóltunk: modern szellemisége jelenthetett itt is nagy vonzerőt. Kedvelt volt még a reformátusok körében a marburgi egyetem (6 beiratkozás), a 19. században pedig azzá vált Berlin. A többi egyetem reprezentációja esetünkben nagyon csekély, evangélikus és református karakterű egyetemek is vannak köztük (ill. egy gimnázium is), a beiratkozásakor nem volt probléma a diák felekezeti hovatartozása. Érdekes adalék még, hogy kronológikusan nézve Marburg és Göttingen egyaránt közepesen népszerű kb. 1850-ig, de ezután későbbi ref. püspök beiratkozását Göttingenben nem találjuk, Marburgban még igen, de mindez eltörpül ekkor Berlin vonzereje mellett.

21. táblázat

Az református püspökök által felkeresett egyetemek

Helyezés	Egyetem	Beiratkozások száma	Arány (%)
1.-2.	Frankfurt/Oder	9	23,1
	Göttingen	9	23,1
3.-4.	Berlin	6	15,4
	Marburg	6	15,4
5.-6.	Heidelberg	2	5,1
	Jena	2	5,1
7.-11.	Gymnasium Illustre	1	2,6
	Bremen		
	Erlangen	1	2,6
	Halle	1	2,6
	Leipzig	1	2,6
	Tübingen	1	2,6
Összesen	-	39	100

³⁸⁰ Tar 2004, 25.

Az evangélikus és a református püspökök németországi tanulmányait összehasonlítva két fő különbségre lehetünk figyelmesek: 1. a részvételi arány, 2. a választott egyetemek különbözősége.

1. Az 1694 és 1919 közötti evangélikus püspökök részvétele a németországi peregrinációban körülbelül kétszer nagyobb, mint református társaiké. Nagysága az evangélikus oldalon majdnem megfelel az evangélikusok arányának a peregrinus-társadalmon belül (az egész időszakra: 70-80%), a református oldalon viszont sokkal nagyobb a református diákság arányához képest. Mindez jelzi, hogy mindkét egyházban nagy igyekezettel választottak olyan személyt püspöknek, aki teológiai képzését külföldön fejezte be. A református egyházban érthető módon kevesebb emberből tudtak csak választani, de szinte erőn felül törekedtek a minőségi választásra. Fontos különbség, hogy evangélikus részről Németország volt a legnagyobb peregrinációs célország, ezért nagyobb az itt tanult diákok reprezentációja a püspökök között, míg a reformátusok szép számmal látogatták Svájc, Németalföld és Anglia egyetemeit is.
2. Mindkét felekezet tagjai járnak előszeretettel olyan egyetemre, melynek saját egyházukon belül nagy tradíciója volt. Az evangélikusoknál ilyen volt Wittenberg és Jéna, a reformátusoknál Marburg és Heidelberg. Ezen körön túl főleg a vallásilag toleráns, modern szellemiségű, korszerű módszerekkel dolgozó, az adott korban relatíve újnak számító egyetemek jöttek még szóba főként, pl: Halle, Göttingen és Berlin. További befolyásoló tényezők lehetnek az ösztöndíj-lehetőségek (adott középiskolának adott német egyetemre),³⁸¹ az egyházi kapcsolatok és a főúri támogatók igényei (kiutazás valamely arisztokrata gyermek nevelőjeként).

Végül adódik még egy kérdés: Miért nem választottak csak olyan püspököt, aki külföldön, esetleg csak olyat, aki egy meghatározott országban végzett egy-két szemesztert?

A helyzet az, hogy, mint már a korábbi fejezetekben utaltunk rá: nem mindig lehetett külföldre jutni. Háborúk, adminisztratív nehézségek, anyagi problémák jöhettek közbe. Tehetségük folytán sokan kiérdemelték volna a külföldi tanulmányok lehetőségét, de a fent

³⁸¹ Lásd pl. a marosvásárhelyi református kollégium diákjainak marburgi stipendiumát. Ehhez: Bak Borbála: Ungarische Studenten an der Universität Marburg (1780-1865) = Universitas Budensis 1395-1995. (Hrsg. László Szögi – Júlia Varga), Budapest 1997. 337-360. vagy: Koncz József: A marburgi (Hessen) magyar stipendium vázlatos története és mostani állása = Protestáns Közlöny 1898. 2.sz. 14-15., 3.sz. 22-24.

említett okok miatt itthon kellett maradniuk. Nem ritka – különösen nem a 18. században – az olyan püspök, aki legfőbb műveltségét valamelyik hazai kollégiumban szerezte, pl. Debrecenben, Sárospatakon, Kolozsvárt, Pápán vagy Pozsonyban. Az 1820-as, 30-as években pedig, amikor az Ausztrián kívüli tanulmányokat tiltották,³⁸² több későbbi püspök is a Bécsi Egyetem protestáns teológiai intézetében töltött el néhány félévet.

³⁸² 1819 és 1827 között korlátozták a külföldi egyetemjárást. Ez alatt egyidőben évente 31-40 diák iratkozott be a bécsi protestáns teológiai fakultásra. Vö: Szögi 2001, 28.

6.5.3. Protestáns egyházi tisztviselők németországi tanulmányai (19. század)

Folytatva a németországi peregrinusok karrierjének bemutatását rátérnénk az egyházi tisztviselők tanulmányainak szélesebb körű vizsgálatára. Logikusan a református és az evangélikus egyház tisztviselőit vennénk sorra egy hármast mintavétel alapján. Adatbázisul Magyarország tiszti cím- és névtárát használtuk, 1863-ból, 1887-ből és 1914-ből.³⁸³

Elsőnek nézzük a református egyház tisztviselőit!³⁸⁴ A három vizsgált időszakban Erdéllyel együtt összesen 151 egyházi személy karrierjét tekintettük át. Ebből 33 fő járt valamelyik németországi egyetemre, ami 21,85 %-os aránynak felel meg. Egyszerűsítve azt is mondhatjuk, hogy az egyházkerületek tisztikarában minden 5. ember tanult német egyetemen. Egyházkerületenként átlagban 2-3 emberről van szó. A leginkább frekvenciát kapott egyetem ezúttal is Berlin a beiratkozások 46%-val. Népszerűsége a korszak közepén a legnagyobb. Második helyen két egyetem is található: Göttingen és Heidelberg 5-5 beiratkozással (12,2%). Göttingen modern szellemisége, Heidelberg pedig református peregrinus tradíciói miatt kerülhetett ilyen kitüntetett helyre. A reformátusok körében évszázadok óta népszerű Marburg 4 beiratkozást (9,8%) tud felmutatni, és itt van a sorban még néhány régi nagy egyetem 1-2 diákkal: Lipcse, Halle, Jéna és Strassburg.

22. táblázat

A református egyház tisztviselői által látogatott egyetemek (az 1863-as, 1887-es és 1914-es adatok alapján)

Helyezés	Egyetem	Beiratkozások száma	Aránya (%)
1.	Berlin	19	46,3
2.	Göttingen	5	12,2
3.	Heidelberg	5	12,2
4.	Marburg	4	9,8
5.	Halle	3	7,3
6.	Leipzig	3	7,3
7.	Jéna	1	2,4
8.	Strassburg	1	2,4
Összesen	-	41	100

³⁸³ Felhasználtuk: Magyarország Tiszti Névtára, 1863. Pest 1863; Magyarország Tiszti Cím- és Névtára 1887. Budapest 1887; Magyarország Tiszti Cím- és Névtára 1914. Budapest 1914.

³⁸⁴ A tiszti cím- és névtárak alapján ide tartozik pl. a püspök, a főgondnok(ok), az egyházkerületi főjegyző(k), a világi és egyházi aljegyző(k), a főiskolai gondnok(ok), a számvevő(k), a püspöki titkár(ok), az érettségi vizsgaelnök(ök).

Mivel a protestáns egyházaknál egyházi és világi tisztségviselők is vannak, az egyetemi tanulmányok tárgya meglehetősen változatos. Természetesen a csak egyházi szolgálatot ellátó tisztségviselők főleg teológiát tanultak, a világiak hallgattak inkább jogot, míg a filozófiai fakultásokon mindenki megfordulhatott. Teológia szempontjából Marburg, Halle, Berlin, Göttingen és Heidelberg egyeteme volt kiemelt úti cél.

23. táblázat

A református egyház tisztségviselői által hallgatott tudományágak (az 1863-as, 1887-es és 1914-es adatok alapján)

Helyezés	Kar/Szak	Beiratkozások száma	Aránya (%)
1.	Th	19	46,3
2.	Ph	13	31,7
3.	J	8	19,5
4.	Ca	1	2,4
Összesen	-	41	100

Az evangélikus egyház hazai tisztikarának elemzése sok tekintetben más eredményeket hozott. Egyértelmű azonban a németországi peregrináció jelentősége: a megvizsgált 176 személyből 59 fő tanult valamelyik német egyetemen, ami 33,5 %-os eredménynek felel meg. Ez az eredmény tehát felülmúlja a református egyház hasonló kimutatását, megjegyzendő azonban, hogy a külföldi egyetemjárás országonkénti elemzése később árnyalhatja ezt a képet.³⁸⁵ Az evangélikus egyház tisztségviselőinek részvétele a németországi peregrinációban egyre növekvő mértékű: 1863-ban 21,2 %-os, 1887-ben 34,4 %-os, 1914-ben 38 %-os. Jó kerekítéssel minden harmadik evangélikus előjáró tanult német egyetemen (is). Történik mindez akkor, amikor a teológushallgatók aránya a németországi peregrinusok között lassan, de biztosan csökken.³⁸⁶

A meglátogatott karok listája némileg eltér a reformátusoknál megállapított listától. Az evangélikusok sokkal inkább hallgattak teológiát külföldön, mint más tárgyakat. Ha eltekin-tünk az általában jogvégzett világi tisztségviselőktől (világi felügyelők, jegyzők, gondnokok), akkor 1-2 bölcsészhallgató mellett csak teológusokról beszélhetünk. Ezzel szoros összefü-gésben van a felkeresett egyetemek rangsora. Lutheránus teológiát lutheránus karakterű egye-temen lehetett tanulni. Ezáltal előtérbe kerül (különösen a reformátusok preferenciáihoz

³⁸⁵ A református egyházhoz tartozók körében hagyományosan erős a németalföldi és svájci peregrináció is, míg az evangélikusok a balti és skandináv egyetemekre is előszeretettel jártak.

³⁸⁶ Szögi 2001, 38.

képest) a jénai, hallei, lipcsei és tübingeni egyetem. Kicsit háttérbe szorul, de szintén népszerű marad a berlini universitas.³⁸⁷

24. táblázat

Az evangélikus egyház tisztségviselői által látogatott egyetemek (az 1863-as, 1887-es és 1914-es adatok alapján)

Helyezés	Egyetem	Beiratkozás	Arány (%)
1.	Jena	22	25,3
2.	Berlin	17	19,2
3.	Halle	14	16,1
4.	Leipzig	11	12,6
5.	Tübingen	9	10,3
6.	Heidelberg	5	5,7
7.	Greifswald	3	3,4
8.	München	2	2,3
9.	Breslau	1	1,1
10.	Göttingen	1	1,1
11.	Rostock	1	1,1
12.	Wittenberg	1	1,1
Összesen:	-	87	100

³⁸⁷ A teológus hallgatók magas aránya Jénában és Halléban, kisebb ám még jelentős részesedése Tübingenben, és Lipszében megfelel a 19. századi magyar diákság általános preferenciáinak. Berlin teológus reprezentációja magasabb az átlagnál, ami esetünkben talán a teológiát ellensúlyozó más karok/szakok hiányával magyarázható. Vö: Szögi 2001, 38.

25. táblázat

**Az evangélikus egyház tisztségviselői által hallgatott tudományágak
(az 1863-as, 1887-es és 1914-es adatok alapján)**

Helyezés	Kar/Szak	Beiratkozások száma	Aránya (%)
1.	Th	74	82,2
2.	J	9	10,0
3.	Ph	7	7,8
Összesen	-	90	100

6.6. A tiszteletbeli doktorok és a nemzetközi kapcsolatok

A nemzetközi kapcsolatok fényében érdemes vizsgálatunkat kiterjeszteni az egyetemek tiszteletbeli doktorainak csoportjára. Egyrészt meg kell néznünk ki részesült ebben a kitüntetésben a Pesti Egyetemen, másrészt célszerű lenne felderíteni, magyar tudósok és egyéb közéleti személyiségek mekkora köre jutott el valamely német egyetemen/főiskolán hasonló elismerésig. Az első célkitűzést könnyen teljesíthetjük, a másik már komoly nehézségekbe ütközik a szóba jöhető intézmények nagy száma és a rendelkezésre álló forrásanyag korlátai miatt.³⁸⁸

1847-től vizsgált időszakunk végéig, 1919-ig 124 díszdoktori oklevelet adott ki az egyetem, ebből 77 elismerés magyarországi személyt érintett, míg 47 kitüntetésnek külföldi címzettje volt. Itt kell megjegyeznünk, hogy ebben az időszakban hatan, 2 külhoni és négy magyar állampolgár kétszer is részesült ilyen elismerésben, ráadásul nem feltétlenül különböző tudományágban. Ez a hat fős csoport kimutatásunkban értelemszerűen díszdoktori címeik számának megfelelően többször szerepel.³⁸⁹

A 77 magyar díszdoktor közül 9 fő tanult bizonyítottan Németországban: Hunfalvy János, Greguss Ágost, Kerkapoly Károly, Majláth György, Lónyay Menyhért, Szily Kálmán, Széchenyi Béla, Szilády Áron és Tisza István. Ők az összes külföldön tanult díszdoktor 11,7 %-át teszik ki. Adatbázisunkban nem szerepel, de életrajzi adatok alapján ugyancsak tanult német egyetemen további két tudós: Than Károly (kétszer lett díszdoktor) és Semsey Andor.³⁹⁰

³⁸⁸ Az Eötvös Loránd Tudományegyetem díszdoktorainak névsorát lásd: Szögi László (szerk.): Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635-2002. Budapest 2003, 411-418.

³⁸⁹ A szóban forgó hat díszdoktor: József főherceg, Franz Xaver Kraus a freiburgi egyetem tanára, Samassa József egri érsek, Szmrecsányi Lajos szepesi püspök, Apponyi Albert politikus és Than Károly egyetemi tanár.

³⁹⁰ Szinnyei adatai szerint Than Károly 1858-59-ben ösztöndíjjal Bunsen tanítványa volt Heidelbergben. Semsey Andor pedig gazdasági tanulmányait a hohenheimi főiskolán fejezte be 1850 körül. – Adataikat statisztikai összesítésünkönél nem vettük figyelembe.

Német egyetemet látogató díszdoktoraink 8 különböző egyetemen tanultak: Berlin, Bonn, Göttingen, Halle, Heidelberg, Jéna, München és Tübingen. Közülük az eddig megismert tendenciáknak megfelelően Berlin emelkedik ki négy beiratkozással. Az egykori peregrinusok közt jogot és filozófiát tanulót egyformán találunk (5-5 beiratkozás), míg a teológia és a természettudományok kissé háttérbe vannak szorulva: teológia: 3 beiratkozás, természettudományok: 1 beiratkozás. Ez a teológia kivételével tükröződik abban is, hogy melyik tudományterülethez köthető a díszdoktori cím: bölcsészettudományok: 5 fő, jogtudomány: 3 fő, államtudományok: 1 fő.

1847-től kezdődően évtizedekig csak magyar állampolgárok kaptak díszdoktori címet. Wilhelm Wundt, lipcsei egyetemi tanár volt az első külföldi tudós a részesült ebben a megtiszteltetésben. Ő a 37. a kitüntetettek időrendi sorában, címét 1895/96-ban kapta. Az elkövetkezendő két évtizedben még 13 német kiválóság kapott díszdoktori címet. Ebből a 14 emberből 13 dolgozott egyetemi tanárként valamelyik német egyetemen, közülük hatan Berlinben, ami ismét hangsúlyozza a berlini egyetem meghatározó hatását a magyar tudományos elitre. A 14 fő részaránya az összes külföldi kitüntetettből: 29,8%, ami az egyik legnagyobb.

26. táblázat

Német származású egyetemi tanár-díszdoktorok munkahelye

Rangsor	Egyetem	Fő
1.	Berlin	6
2.-3.	Freiburg	2
	Leipzig	2
4-6.	Halle	1
	Heidelberg	1
	Paderborn	1
Összesen	-	13

A doktorátusok szakirányában dominált a jogtudomány, ha a kánonjogot és az államtudományokat is ide számítjuk. A korszak elején (1895/96) a bölcsészettudomány, a kánonjog, a jogtudomány és az orvostudomány területén találunk német kitüntetettet. 1901/1902-ben következik az egyetlen hittudományi elismerés, míg 1911/12-ben és 1914/15-ben a két újabb orvostudományi és végül egy államtudományi. A német érdekeltségű tiszteletbeli doktorátusok szakonként megoszlása. Jog- és államtudományok összesen: 6 (jogtudomány: 3, kánonjog: 2, államtudomány:1), bölcsészettudomány: 4, orvostudomány: 3, hittudomány: 1.

A magyar tudósok németországi orientációja a dualizmus korában már nem hat újdonságként. Hangsúlyoznunk kell emellett a magyar tudományos műhelyek (Pesti Egyetem, Műegyetem, Kolozsvári Egyetem, vidéki akadémiák) presztízsét is, hisz a kitüntetettek jelentős része nem ment külföldre tanulni, ill. nem tudományos teljesítményéért, hanem társadalmi vagy egyházi pozíciójáért került a díszdoktorok közé. A magyar díszdoktorok listájánál tanulságosabb a külföldieké, amely mintegy intézményesítette a tudományos kapcsolatokat. Ezek a kapcsolatok korántsem korlátozódtak Németországra, a külföldi díszdoktorok között szép számmal találunk osztrák, olasz, francia, angol kitüntetetteket, sőt szentpétervári vagy helsinki tanár is részesült ebben az elismerésben. Elgondolkodtató azonban, hogy a német és nem-német díszdoktorok aránya 1:2 -höz, azaz a német irány nagyon erős. Külön rangot ad a német díszdoktorok csoportjának annak minőségi összetétele: több világviszonylatban is kiemelkedő teljesítményt nyújtó német tudóst is a pesti egyetem díszdoktorai között köszöntöttünk, pl. Robert Bunsent, Theodor Mommsent és Rudolf Virchowot.

6.7. Magyarországi díszdoktorok német egyetemeken

Németországban a Német-Római Császárság idejében nem volt lehetséges a tiszteletbeli doktori cím adományozása, mivel a császári alapító-okiratok szigorúan szabályozták a promóciók menetét. A Német-Római Császárság bukása (1806) után lehetővé vált az újfajta doktori cím (promotio honris causa) bevezetése. Ezzel a címmel azokat szokták megtisztelni, akik tudományos teljesítményükkel vagy az egyetemért, ill. az államért és a társadalomért nyújtott szolgálataikkal ezt kiérdemelték. A címnek az elnyeréséhez nem volt szükséges jelentkezni, disszertációt írni, annál inkább szükség volt jó ajánlásokra.³⁹¹

A nagy német egyetemek, Berlin, Lipcse, Jéna, Wittenberg, Göttingen, München és Heidelberg viszonylatában kísérletet tettünk a magyar származású díszdoktorok kiderítésére, de egyelőre csekély eredményre jutottunk. Berlinben és Münchenben az átnézendő levéltári anyag mennyisége miatt kellett erről lemondanunk. Lipcsében csak az 1946 utáni díszdoktorok névsora került kiadásra, Jénában pedig a díszdoktorok listáját nemrég kezdték el teljes arckép-csarnokkal együtt kiadni.³⁹² Ez utóbbi helyen az orvosi kar kezdte a tiszteletbeli doktori címek adományozását 1808-ban, amit a jogi és teológiai kar 1809-ben követett. Az orvosi és természettudományi területen végzett kiemelkedő tudományos és társadalmi

³⁹¹ Joachim Hartung - Andreas Wipf (Hrsg.): Die Ehrendoktoren der Friedrich-Schiller-Universität in den Bereichen Naturwissenschaften und Medizin. Weimar 2004, 9.

³⁹² Legutóbb: K.Dicke (Hrsg.): Die Ehrendoktoren der Friedrich-Schiller-Universität in den Geisteswissenschaften. Weimar 2006.

munkájáért 1919-ig 86 személy részesült a kitüntető címben (van, aki többször is), de magyarországi születésű nem volt közöttük.³⁹³

Magyarok tiszteletbeli promóciójával. Göttingenben csak egy-két kivételes esetben találkoztunk. Az ismert esetek a következőek: 1817-ben Budai Ézsaiás, debreceni főiskolai tanár, a reformáció 300. évfordulójának alkalmából rendezett göttingeni ünnepek során nyerte el a tiszteletbeli doktori címet.³⁹⁴ Hasonló ünnepek zajlottak az ágostai hitvallás átadásának 300. évfordulója alkalmából 1830-ban.³⁹⁵ Ekkor tiszteletbeli doktori címet kapott Joseph von Szathmary, Paulus Bilnitsa,³⁹⁶ Franz von Toth³⁹⁷ és Jacob Glatz.³⁹⁸

A Heidelbergi Ruprecht-Karls-Universität az előzőekkel ellentétben rendelkezik a teljes tiszteletbeli doktori listával. Az 1811 óta³⁹⁹ adományozott tiszteletbeli doktori címben 1919-ig csupán két magyarországi származású személy részesült: a jogi karon 1886. augusztus 5-én báró Joseph Bedeus von Scharberg Nagyszebenből,⁴⁰⁰ az orvostudományi karon a későbbi Nobel-díjas fizikus, Fülöp Lénárd (Lenard Philipp),⁴⁰¹ akkor kiel lakos, 1903 augusztus 8-án.⁴⁰²

Szinnyei: Magyar Írók élete, valamint a Magyar életrajzi lexikon sem bővelkedik tiszteletbeli doktori címekre tett utalásokban.⁴⁰³ Az ide vonatkozó adatok átnézése után további nyolc „Ehrendoktorat”-ról tudunk beszámolni, ami összesen 6 személyre oszlik:

- Müller Frigyes György, egykori lipcsei (1846) és berlini (1848-1849) peregrinus 1883-ban tiszteletbeli bölcsészdoktori címet kapott Marburgban, 1897-ben pedig tiszteletbeli teológiai doktori címet Lipcsében.

³⁹³ Hartung-Wipf, i.m. 20-105.

³⁹⁴ „Selige Tage im Musensitz Göttingen”: Stadt und Universität in ungarischen Berichten aus dem 18. und 19. Jahrhundert. Göttingen 1991, 114.

³⁹⁵ Futaky István – Kristin Schwamm: Die Ungarn betreffenden Beiträge in den Göttingischen Gelehrten Anzeigen, 1739-1839. Budapest 1987, 204.

³⁹⁶ Evangélikus püspök, a Dunáninneni Egyházkerület superintendense.

³⁹⁷ A Dunántúli Egyházkerület református püspöke.

³⁹⁸ Glatz Jakab evangélikus lelkész volt, a bécsi protestáns teológiai intézet egyik alapítója. 1796.4.15-én a jénai egyetem teológiai karára iratkozott be. Lásd: Szögi 2001, 328. Nr. 6010.

³⁹⁹ 1811 a társadalomtudományi karra vonatkozik. A többi karon 1886 óta.

⁴⁰⁰ Ehrendoktoren der Juristischen Fakultät. Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg, Universitätsarchiv. (Manuskript) Megjegyzés: Bedeus József, scharbergi báró, erdélyi udvari tanácsos, a nagyszebeni földhitelintézet igazgatója volt.

⁴⁰¹ Lénárd Fülöp 1883. 10.20-tól egy éven át fizikát tanult Heidelbergben, majd 1884.10.29.-től 1885.8.13.-ig természettudományokat Berlinben. Lásd: Szögi 2001, 105, (Nr.888.) és 313, (Nr.5604.). Több időszakban is tanított Heidelbergben: 1896-1898 majd. 1907-1931. Nobel-díját 1905-ben kapta. Lásd: Magyar életrajzi lexikon, elektronikus dokumentum. Főszerkesztő: Kenyeres Ágnes. Budapest 2003. Eredeti kiadás: Magyar életrajzi lexikon. Szerkesztők: Kenyeres Ágnes, Botnyik Sándor. Budapest 1967-1994.

⁴⁰² Ehrendoktoren der Medizinischen Fakultät. Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg, Universitätsarchiv. (Manuskript)

⁴⁰³ Magyar életrajzi lexikon, elektronikus dokumentum. Főszerkesztő: Kenyeres Ágnes. Budapest 2003. Eredeti kiadás: Magyar életrajzi lexikon. Szerkesztők: Kenyeres Ágnes, Botnyik Sándor. Budapest 1967-1994; Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Elektronikus dokumentum, Budapest 2000. (Eredeti kiadás: Budapest 1891-1914, 1-14. kötet).

- Schwarz János Mihály egykori jénai peregrinust, eperjesi lelkészt a jénai egyetem 1850-ben a teológiai kar tiszteletbeli doktorává avatta, és arany érdemkereszttel tüntette ki.
- Teutsch Frigyes, evangélikus püspök, Berlin, Heidelberg és Lipcse egykori diákja 1899-ben a jénai egyetemen a teológia tiszteletbeli doktora lett.
- Teutsch György Dániel, az előbbi édesapja, szintén evangélikus püspök, karrierje során a berlini és a jénai egyetem díszdoktori címét kapta meg.
- Tóth Ferenc, református püspök, egykori göttingeni diák, 1830-ban a göttingeni egyetemtől tiszteletbeli teológiai doktori oklevelet kapott.
- Vandrák Andrást, egykori jénai diákot 1858-ban a jénai egyetem 25 éves jubileuma alkalmából a bölcsélet doktorává avatta fel.

Átfogó képet sajnos a fenti pár példa alapján egyelőre nem kaphatunk, de eredményeink alapján arra joggal gondolhatunk, hogy magyar tudomány és közélet nagyjai rendelkeztek olyan nemzetközi tekintéllyel, hogy tiszteletbeli doktori címek adományozásakor nevük szóba került a nagy tradíciókkal rendelkező német egyetemeken, és nem egyszer a díjazottak közé is bekerültek. Erre természetesen ott volt nagyobb esély, ahol a kitüntetettnek személyes kötődése is volt, főként korábbi tanulmányai vagy tanári működése alapján.⁴⁰⁴

⁴⁰⁴ Budai Ézsaiás 1792. május 5-én iratkozott be a göttingeni egyetemre (Nr.159), a filozófiai karra, történelmet tanulni. Lásd: Szögi 2001, 227, Nr. 3662.

7. A német egyetemi rendszer adaptációja Magyarországon a 19. században

7.1. Magyarország és a német egyetemi modell a 19. század első felében

Az előző fejezet végén betekintést nyerhettünk a budapesti egyetem díszdoktorainak névsorába és megállapíthattuk a díszdoktori promóciókban megmutatkozó erős német kötődést. Nem árt ezek után a „kulisszák mögé” nézni és megvizsgálni a háttérben húzódó strukturális hasonlóságokat. Vajon hogyan viszonyult a magyar politikai elit, a kormányzat és az egyetem (1872 után az egyetemek: pesti, kolozsvári és műegyetem) a nyugat-európai felsőoktatási újításokhoz?

Először is vissza kell utalnunk a humboldti egyetemi modellre (Berlin), melynek négy általánosan elfogadott jellemzője volt: 1. állami fenntartás laza ellenőrzéssel párosulva; 2. a tudományok egysége; 3. tanítási és tanulási szabadság; 4. az oktatás és kutatás szoros kapcsolata.⁴⁰⁵

Ha az állami ellenőrzést nézzük, az létezik, és 1777-től 1867-ig sokkal szorosabb a Humboldt által kívánatosnak tartott szintnél. Bécs a magyar felsőoktatás igazgatását egyenesen királyi felségjognak tekintette. Látható ez például abban, hogy 1819-ben visszaállították a kari igazgatói tisztséget, ami a porosz kormánybiztosi poszttal rokonítható. Csak évek múltán vetődhetett fel az önkényes, felülről vezérelt vezetési módszer lazítása: 1827. január 30-án az alsótábla ülésén a rendek feliratot fogalmaztak meg a magyar egyetem függetlensége ügyében.⁴⁰⁶ Bár az uralkodó kiküldte ismét a rendszeres bizottságokat, a bizottsági munkálatok nem értek törvényt. A képviselők meg voltak győződve arról, hogy a Pesti Egyetem Európa egyik leggazdagabb univerzitása lenne, ha bevételeit nem fordítaná a bécsi udvar más célokra. Az 1832-1836-os országgyűlés utolsó napjaiban felszólaló Klauzál Gábor a Pesti Egyetemet gazdagság szempontjából az oxfordival és a göttingenivel hasonlította össze.⁴⁰⁷ 1844. október 4-én a főrendek vitáztak a felsőoktatási törvénykezés jogáról, ill. az egyetem állapotáról. Mivel egy küszöbön álló uralkodói rendezésre számítottak, nem küldtek éles hangú feliratot Bécsbe.⁴⁰⁸ Az uralkodó pedig 1848-ig még többször kijelentette, hogy az oktatás megreformálása az ő feladata. A reform azonban késett,

⁴⁰⁵ Pl. Rüdiger vom Bruch: *Langsamer Abschied von Humboldt? Etappen deutscher Universitätsgeschichte 1810-1945.* = Mitchell G. Ash: *Mythos Humboldt. Vergangenheit und Zukunft der deutschen Universitäten.* Wien 1999, 29-57. Itt: 35-36; Tóth Tamás, i.m. 75-85.

⁴⁰⁶ Az 1825-1827-es országgyűlésre lásd: *Magyar ország gyűlésének jegyzőkönyve 1825-1827/ 4. kötet, 213-214.*

⁴⁰⁷ Kossuth Lajos: *Országgyűlési Tudósítások V. Budapest, 1961. 682-687.*

⁴⁰⁸ Az 1843-1844-es országgyűlés főrendiházának felsőoktatási vitájára lásd: *Főrendiházi napló 1843/1844, 6. kötet, 332-338.*

pedig nagyon esedékes lett volna. Az oktatás színvonala a legtöbb tanszéken siralmas volt: elavult irodalomból, gyengén felszerelt laboratóriumokban, rossz tanári fizetések mellett folyt a tanítás és tanulás. Ilyen politikai előzmények és egyetemi állapotok mellett magától értetődően nem beszélhetünk tanítási és tanulási szabadságról, kutatás és oktatás intenzív összefonódásáról, ill. a tudományok egységéről. Ezek után nem csoda a nemzetek közötti tudományos transzfer visszaesése sem 1848 előtt, mint azt az előző fejezetben láthattuk.

Nyitra megye követe 1827-ben kérte, hogy vizsgálják meg az egyetem gazdasági helyzetét és a professzorok fizetését. Javasolta a tanárok fizetésének javítását, a tanszékek szaporítását és a könyvtár gyarapítását, a múzeum és a természeti kabinet bővítését és a csillagvizsgáló tökéletesítését. Ezzel csupa olyan dolgot sorolt fel, ami egy humboldti típusú egyetemnek elengedhetetlen része. Hasonló a helyzet az 1843-44-es országgyűlésen is, ahol a felszólalók elismerték, hogy a Pesti Egyetemről teljesen hiányzik az iparirány; a kémia és a mechanika pedig igen gyenge lábakon állnak.

Eltelik tehát közel negyven év a Berliini Egyetem alapítása óta, de akár említhetjük azt a hatvan évet is, ami a göttingeni egyetem felfutásától mérhető 1848-ig, és bár Magyarországon ismerik a berlini egyetemi modellt, retorikailag egyelőre nem erre hivatkoznak (marad Halle, Göttingen és Oxford), konkrét lépések az egyetem fejlesztése irányába nem történnek, miközben a fejlesztések szükségességét mindenki elismeri

7.2. A német (porosz) egyetemi modell meghonosodása Magyarországon

7.2.1. A Pesti Egyetem

1848-ban végre eljöhett volna a reformok időszaka a Pesti Egyetemen, a történelem azonban nem adta meg az újítások bevezetéséhez szükséges időt. A magyar vallás- és közoktatásügyi minisztériumba 17 olyan beadvány érkezett, amely a felsőoktatással is foglalkozott.⁴⁰⁹ Ezeket is felhasználva készítette el Eötvös József miniszter "A magyar egyetem alapszabályai" című írást, ami nyomtatásban is megjelent.⁴¹⁰

⁴⁰⁹ Néhány figyelemre méltó újszerű javaslat: Petzelt József „Mérnöki és szerkesztési tudományok” karának felállítását javasolta, a bölcsészeti kar tantestülete a karon belül két különálló osztály, a matematikai és a filozófiai létrehozását tervezte, a jogi kar beadványa részletesen kifejtette az egyetemi tanszabadság értelmezését és egyben összehasonlította a magyar és német egyetemek oktatási rendszerét. Vö: Sinkovics István (Szerk.): Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635-1985, Budapest 1985, 158-160. Az átdolgozott kiadásban: Szögi László (Szerk.): Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635-2002. Budapest 2003, 154-158.

⁴¹⁰ Uo.

Ebben Eötvös a Pesti Egyetemet állami tanintézetnek nevezte, de ez kevésbé irányult az állami befolyás erősítésére, inkább az egyházi gyengítésére. A tervezet kimondta az egyetemi karok egyenjogúságát és növelte volna a karok önállóságát, ami a bölcsészkar tekintélyét emelte volna. A kari igazgatói tisztséget nem szüntette volna meg, de ezeket is, csakúgy, mint a rektori tisztséget évenkénti választás útján a tanárok közül töltötte volna be. Eötvös elképzelései szerint bevezetésre került volna a tanítási és tanulási szabadság, ez utóbbi olyan mértékben, hogy a karoknak csak tájékoztatni kellett volna a diákokat a tanulmányok célszerű sorrendjéről. Az oktatás tartalmi kérdéseivel a liberális szabályzat keveset foglalkozott, tervbe vette viszont tanárképezde felállítását külön-külön humán és reál tagozattal. A miniszter gondolt a tudományos kutatáshoz elengedhetetlen tárgyi feltételek javítására is: 1848 2. félévére és 1849-re is konkrét összeget különített el a minisztérium szűkös költségvetéséből az egyetem fejlesztésére. Az már a szomorú valóság, hogy a reformok bevezetésére a szabadságharc miatt nem kerülhetett sor.

Az abszolutizmus másfél évtizede nem sok újítást hozott, ha az egyetem igazgatását tekintjük.⁴¹¹ 1849-ben Leo Thun a bécsi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium felügyelete alá helyezte a Pesti Egyetemet. Az egyetemi tanács egyelőre kinevezett tagokból állt, a kari igazgatói állásokat megszüntették, de a dékánok és a rektor választását 1860-ig nem engedélyezték. 1867-ben aztán végre a magyar Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium lett az egyetem főhatósága, a felsőoktatási döntéseket pedig ismét az országgyűlés hozhatta (volna) meg. A gazdasági irányításért 1883 után miniszteri biztos felelt.

Második szempontunk volt a tudományok egysége. Ez az 1840-es években már nem valósult meg teljesen, mert az Ipartanoda megindulásával világossá vált, hogy a kereskedelmi és gazdasági tudományok nem kerülnek be a Pesti Egyetem tanrendjébe, mint az európai egyetemek túlnyomó többségében sem. Az ötvenes években ehhez rokon események figyelhetőek meg, midőn egyes tudományok oktatását leválasztják az egyetemről. Kikerül belőle például az állatgyógyászati intézet vagy megszűnik a hozzá addig lazán kapcsolódó Institutum Geometricum. Megszerveződik viszont a teljes jogú bölcsészkar, ami nem előkészítő, mindenki által kötelezően elvégezendő fakultás többé, hanem elvileg a tanári pálya feltétele. Ugyan a Pesti Egyetemen nincs minden tudomány képviselve, de az universitas rendelkezik a négy klasszikus karral, és 1872-ig nincs riválisa határainkon belül.⁴¹²

⁴¹¹ Az abszolutizmus időszakára: Sashegyi Oszkár: Iratok a magyar felsőoktatás történetéből 1849-1867. (= Felsőoktatástörténeti Kiadványok 3.), Budapest 1974.

⁴¹² Ekkor jön létre a József Nádor Műegyetem és a Kolozsvári Egyetem.

A tanítási és tanulási szabadságot még Eötvös miniszter tervezete előtt a pesti egyetemi ifjúság 1848 március 17-i petíciója is követelte, az 1848: 19. tc pedig ki is mondta. Érdekes módon a szabadságharc bukása után az osztrák művelődési kormányzat is támogatta ezt az elvet, Leo Thun Franz Exner prágai filozófus professzor hatására hirdette meg a tanszabadságot, benne a szabad tanárválasztást, a tankönyvi kötöttségek eltörlését és az oktatás ill. kutatás összekapcsolását.⁴¹³ Később, 1855-ben a Thun-kormányzat módosította elképzeléseit, és a jogi karon elrendelte a tanterv és az államvizsga-szabályzat meghatározását, az orvosi karon pedig az egyetemi tanulmányok irányítására ellenőrző szerv létrehozását.⁴¹⁴ A teljes tanszabadság végül 1867-ben állt vissza.

7.2.2. A tudományos kutatás és feltételei

A német egyetemi modell átvételére leginkább az oktatás és kutatás szoros kapcsolata utalhatna. A kutatások ösztönzése és a hozzájuk kapcsolódó épületek létesítése a kiegyezés után kapott nagy lendületet. Eötvös József, a régi-új miniszter, a természettudományi oktatást és kutatást kívánta első sorban megjavítani. 1869-ben elkezdték építeni a Chemiai Intézetet a Fűvészkertben. Első vezetője Than Károly lett, akinek heidelbergi tapasztalatairól már beszéltünk.⁴¹⁵

Ugyancsak 1869-ben intézett a miniszter felhívást az egyetem többi tanszékéhez abban az ügyben, hogy milyen bővítésre, fejlesztésre volna szükségük. Ekkor Jedlik Ányos a természettani intézet számára új épületet kért. Erre hamarosan el is készültek a tervek.⁴¹⁶

Eötvös utódja, Pauler Tivadar felajánlotta a természettani valamint az állattani és ásványtani intézetek vezetőinek, hogy menjenek el egy hónapos európai tanulmányútra a legjobb egyetemekre, tervezzék meg az új, majdan felépítendő intézetek berendezését és rendeljék meg a szükséges felszerelést. Így került sor pl. Jedlik körútjára is.

A természettudományok támogatása ebben még messze nem merült ki. 1873 februárjában Trefort Ágoston a következőképpen fogalmazta meg a felsőoktatási kormányzat céljait a képviselőház költségvetési vitájában. A legfontosabb a Pesti Egyetem, abban is az orvosi és természettudományos képzés fejlesztése. Új épületet ígért a bölcsészeti és jogi karnak az Egyetem téren, ezen kívül egy új épületet a meglévő mellé a Szerb utcába, új

⁴¹³ Sashegyi, i.m. 20.

⁴¹⁴ Sashegyi, i.m. 38.

⁴¹⁵ Kovács László (Szerk.): Fejezetek a magyar fizika elmúlt 100 esztendejéből (1891-1991). Budapest 1992, 7. ill. Vámos, i.m. 227.

⁴¹⁶ Eötvös és Pauler miniszterségére lásd: Kovács, i.m. 8.

épületet a természettudományok számára a régi Fűvészkert telkén, az orvosi kar új klinikái részére pedig kilátásba helyezte a telkek megvételét az Üllői úton. Megemlítette az új egyetemi könyvtári épület szükségességét is, amely 1876-ban készült el. Ekkor már kész volt az egyetem újabb Szerb utcai épülete, 1876 és 1888 között felépítésre kerültek az egyetemi klinikák, 1886-ban pedig átadták az új természettudományi tanszékeket.

Összességében a század negyedik negyede eddig példátlanul nagy mértékű fejlesztéseket hozott a Pesti Egyetemen. A kutatás és a gyakorlati ismeretszerzés tárgyi feltételei lényegesen javultak, de vajon javultak-e az oktatás és tanulás keretei illetve módszerei?

7.2.3. A szemináriumi rendszer

Az orvosi kar egyes foglalkozásain és bizonyos természettudományi tárgyak oktatása során a hallgatók aktív közreműködését igénylő gyakorlati rendszer már régebb óta meghonosodott. A többi kar tanárai a 19. század első felében nem tanúsítottak érdeklődést az újabb oktatási forma iránt.⁴¹⁷

A bölcsészkaron először Marczali Henrik vetette fel újabb oktatási forma szükségességét - 1877-ben, berlini tartózkodása idején. Marczali megfogalmazta, hogy az egyetemi tanárképzés fő feladatai: a hallgatók ismereteinek körét minden irányban szélesíteni, magasabb szempontokat kijelölni, ill. beavatni őket a történeti munkásság módszerébe és kifejteni bennük az öntevékenység szellemét.⁴¹⁸ A kar professzorai is a tudós-tanárképzés mellett fogaltak állást, és az 1880-as évek elején papírra vetették kifogásaikat a hagyományos oktatási és tanulási módszerekkel szemben.

Medveczky Frigyes, bölcsészdoktor, az országos közoktatási tanács és a középiskolai tanárvizsgáló bizottság tagja, nyíltan pálcát tört a tradicionális vizsgák felett, és kiállt a németországi egyetemeken már régóta gyakorolt forma, a szeminárium mellett.⁴¹⁹ Ahhoz, hogy az egyetem öntevékenységre, önálló vizsgálódásra tudjon felkészíteni szükség van a tudományos együttgondolkodás intézményeire. Az ex-cathedra-tanítás és az előadásokon elhangzottak visszakerdezése már kevés, helyette a tanárok és diákok gyakorlati eszmecseréjére van szükség. Erre pedig leginkább a szemináriumi forma lenne megfelelő.

⁴¹⁷ Sinkovics, i.m. 206.

⁴¹⁸ Szögi László: 100 éves a pesti egyetemi történeti szeminárium. In: Felsőoktatási Szemle (37) 1988, 7.- 8. sz. 475-481, itt: 476.

⁴¹⁹ Medveczky Frigyes: A szemináriumok feladata az egyetemen. Budapest, 1883.

Nagyon sajnálatosnak tartja, hogy a Pesti Egyetemen még nincs egyetlen szeminárium sem, (1883-at írunk!), pedig a fejlődés nem állhat meg a természettudományi képzés modernizálásánál. Elismeri, hogy gondoskodni kellene előzőleg a szemináriumok tárgyi és szellemi feltételeiről is, pl: megfelelő helyiségek, kézikönyvtárak, szakkönyvtárak, taneszközök, stb, éppen ezért van nagy felelőssége az államnak a rendszer beindításában. Medveczky javasolja, hogy a tanári állások betöltésénél részesítsék majd előnyben a szeminaristákat.

A kor másik vezető tudósa és művelődéspolitikusa, Eötvös Loránd 1887-ben, mikor már 15 éve volt a tanári pályán, a tanszabadságot kárhoytatta a diákok tudásszintjének csökkenésében.⁴²⁰ A tudósneveléshez nem tartja járhatónak ezt a liberális vívmányt, és kimondva is a német rendszer szolgálai másolása ellen van. Nyílt levelében felveti a kötött tanrend bevezetését a bölcsészkaron is, ill. javasolja gyakorlatok tartását a megszerzett tudás ellenőrzésére.⁴²¹ Javaslatairól tudja, hogy azok nem újak, hisz szerepelnek az orvosi és jogi karok újabb vizsgaszabályzatában, ugyanakkor nem szól arról, hogy a gyakorlatok kérésével már nyitott kapukat dönget, hisz időközben mindez valósággá vált.

1878-ban a bölcsészkar tíz fontos területen kérte szeminárium felállítását. 1885-ben Trefort miniszter négy szeminárium létrehozását javasolta, ezekből végül is hármat állítanak fel 1886-ban: a történelmit, a klasszika-filológiát és a modern-filológiát.⁴²² A szeminárium egyszerre lett egy intézmény az egyetem keretén belül és egy új oktatási forma. Nem továbbképző intézményként funkcionált, hanem a jelentkezőknek lehetőséget adott az átlagosnál magasabb színvonalú ismeretek elsajátítására plusszmunka vállalása árán. A szeminárium tagjai jogosultak lettek a dolgozó-helyiség és a gyűjtemények használatára (pl. könyvtár), azaz otthonra leltek az egyetemen.

A szeminárium élén a vezető tanárok által választott, a minisztérium által megerősített igazgató állt. Általában a III. és IV. éves bölcsészhallgatók, ritkán a II. évesek léphettek be, akik egyben a tanárképző intézet növendékei is voltak. Persze a bölcsészkar hallgatóinak csak kisebbik része lehetett tag, a jogi karon, ahol pedig csak a 90-es években vezették be az első szemináriumokat, csak a hallgatók töredéke részesedhetett szemináriumi oktatásban.⁴²³

Leszögezhető azonban, hogy a század végére sikerült meghonosítani a szemináriumi rendszert Magyarországon, és ezzel elkerült hozzánk is a német egyetemi modell egy alkotóeleme. A szemináriumok fontos szerepet kaptak a leendő tanárok felkészítésében, ám

⁴²⁰ Eötvös Loránd: Néhány szó az egyetemi tanítás kérdéséhez. Nyílt levél Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. = Eötvös Loránd a tudós és a művelődéspolitikus írásaiból. Budapest 1964, 179.-193.

⁴²¹ Eötvös L, i.m. 187.-188.

⁴²² A szemináriumok jellemzésére: Szögi, i.m. 476-477.

⁴²³ Sinkovics, i.m. 207.

maga tanárképzés nem az egyetemmel szerves kapcsolatban álló intézmény keretében valósult meg (német példa), hanem az egyetemmel ugyan kapcsolatban álló, de jogilag független tanárképző intézet keretében (francia példa). 1862 óta létezett az egyetemtől független tanárvizsgáló bizottság és 1870-től a Gymnasiumi Tanárképezde, amely 1873-ban Középfiskolai Tanárképezdévé alakult át.⁴²⁴

7.2.4. A Kolozsvári Egyetem

Az előzőekben láthattuk, hogyan és milyen lépésekben jutott el a német egyetemi modell Magyarország vezető egyetemére, a pestire. De 1872 óta már három egyeteme volt az országnak, mert megalapították, vagy, ha úgy tetszik, újra indították a kolozsvárit, ill. egyetemi rangra emelték a József Nádor Polytechnikumot.⁴²⁵

A Kolozsvári Egyetemet állami akarat hozta létre. Az előkészítőmunka évekig tartott. 1868-ban Eötvös József felszólította a kolozsvári jogakadémiát és az orvos-sebészeti intézetet, hogy tegyenek javaslatot egy új egyetembe való beolvadásuk és egyetemi karokká alakulásuk módjaira vonatkozólag. Egyidejűleg tárgyalások indultak az Erdélyi Múzeum Egyesülettel, hogy annak értékes gyűjteményét bocsássák az egyetemi oktatás rendelkezésére. A megfelelő szerződés 1872-ben született meg erről.

Az egyetem felállítását az 1872:19. és 20. tc. mondta ki, és úgy rendelkezett, hogy külön törvény meghozataláig a Pesti Egyetem szabályzata érvényes rá. A Kolozsvári Egyetem négy karral alakult meg, de ez a négy kar lényegesen különbözött a klasszikus négy kartól. A jogi és orvosi kar mellől ugyanis hiányzott a teológiai, volt azonban külön bölcsészeti és természettudományi kar.⁴²⁶ A karok belső ügyeikben függetlenek, önállóak és egyenjogúak voltak, élükön az évente választott dékán állt, felettük pedig az egyetemi tanács, ill. a rektor rendelkezett az irányítás jogkörével. A tanárokat a király nevezte ki az illető kar meghallgatásával, a vallás- és közoktatásügyi miniszter előterjesztésére. Az egyetem felszerelésének és működésének költségeit az állam állta.⁴²⁷

⁴²⁴ Sinkovics, i.m. 205.

⁴²⁵ A kolozsvári egyetem történetéhez: Márky Sándor: A Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem története 1872-1922. Szeged 1922. vagy Márky Sándor - Pisztory Mór - Szabó Dénes - Finály Henrik - Kanitz Ágost - Szamosi János: A Kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudomány-egyetem. = A Felső Oktatásügy Magyarországon. Budapest 1896. vagy: Bisztray Gyula - Szabó T. Attila - Tamás Lajos: Erdély magyar egyeteme. Kolozsvár 1941.

⁴²⁶ A természettudományi kar ebben az időben csak Tübingenben volt önálló.

⁴²⁷ Vö. Bisztray, i.m. 153.-154.

A tudományok egysége nagyjából biztosított volt, miközben hiányzott a hittudományi kar, a modern korban elfoglalt jelentőségének megfelelően külön karként találjuk itt a természettudományokat.⁴²⁸

A német modell harmadik pillére a tanítási és tanulási szabadság itt is érvényesült. A jog- és államtudományi kar első ülésén erőteljesen kiálltak ezen elv mellett, amikor is leszögezték, hogy a Pesti Egyetem szabályai csak akkor alkalmazandók, amennyiben nem ütköznek a tanszabadság elvével. A hallgatóság elé semmi akadályt nem gördítenek a tárgyak megválasztásának kérdésében. "tekintettel mindazonáltal az államvizsgák rendszerére s a tanulmányozás helyes egymásutánjának igényére, ajánlatképpen megjelölni a tárgyakat és az órák számát, melyekhez az államvizsgára bocsátás feltételkép kötve van, valamint a rendet, melyben az egyes szakok sikeres tanulmányozása várható."⁴²⁹

A kolozsvári bölcsészkar első huszonnégyszáz évéről írt összefoglalójában Finály Henrik is kimondja, hogy a Kolozsvári Egyetem a német egyetemi mintát követi. Véleménye szerint ez azért lehetséges, mert a német egyetem áll legközelebb az egyetem eszményi tökélyéhez, ezért is vált mintává, és mint írja, még ma is a német tudományosság a legfőbb tanítómesterünk.⁴³⁰

Ezek gondolatok elméletben szépen hangzanak, de hogy sikerült mindezt megvalósítani, tehetjük fel a kérdést. Hisz nem minden a tanszabadság és az állam szerepvállalása, modern módszerekkel, modern tartalmakat kellene tanítani. Erre pedig kezdetben kevés esély kínálkozott. Az egyetem több régi, szegényesen berendezett épületben került elhelyezésre. A jogi kar a katolikus líceum 2. emeletét lakta, ahonnan csak 1895-ben költözhetett egy jobb, tágasabb helyre.⁴³¹ Az orvosi kar klinikáit a Karolina-kórházban kellett volna elhelyezni, de ehhez nemcsak a kórház melletti házakat bérelték, hanem máshova is telepítettek ki osztályokat. A kórház elégtelensége már a sebészeti tanintézet idején fennállt. A legelemibb higiéniai igényeknek sem felelt meg!⁴³²

Jellemző adalék, hogy két orvos is azért ment külföldi tanulmányútra, mert a kórház felszerelése olyan szegényes, hogy egyetemi működésük alatt tudományos tevékenységet nem tudnának folytatni, és lemaradnának a külföldi tudományos haladástól. Fejlesztésekre csak az 1880-as években került sor újabb tanszékek felállításával, ill. új vegytani intézet építésével.

⁴²⁸ Vö. Bisztray, i.m. 154.

⁴²⁹ Felső Oktatásügy, 272.

⁴³⁰ Felső Oktatásügy, 356.

⁴³¹ Felső Oktatásügy, 286.-287.

⁴³² Felső Oktatásügy, 297.-298.

1888-ban adták az új bonctani intézetet, 1891-ben pedig az élettani és közegészségtani épületet.⁴³³

Kezdetben hasonlóan mostoha körülmények között tanultak a természettudományokat hallgató diákok, akik egyébiránt általában orvos- és gyógyszerész-hallgatók, ill. középiskolai tanárjelöltek voltak. Árulkodó jelenség, hogy a vegytan tanára csak a második évben kezdhetette meg előadásait, mert először nem volt semmiféle felszerelés, így inkább külföldön készült. Ugyancsak sokat elmond, hogy az első időben csak a fizikai és zoológiai tanszéknek volt külön tanterme, a többi tárgyat az egyetem központi termeiben oktatták.⁴³⁴

Az új központi épület csak 1895-re készült el, és tulajdonképpen csak a 20. század elején, az újjraalapítás után mintegy harminc évvel mondhatjuk el biztosan, hogy a Kolozsvári Egyetem a nemzeti művelődés és kultúra komoly tényezője lett.⁴³⁵

Bár időközben többször felmerült speciálkollégiumok és gyakorlatok indításának kérdése, ezek mindig a gyenge felszereltség kérdésén feneklettek meg. Ebben a helyzetben gyakorlati képzést a bölcsész- és természettudományi intézet hallgatóinak a tanárképző intézet keretében próbáltak adni. A nevezett intézetet már az egyetem létesítésekor felállították.⁴³⁶

Maga a tanárképzés csak az 1872/1873-as tanév nyári félévében indult meg, de még ez is csak rendkívüli státuszban, hisz elvileg egy évet már hallgatnia kellett volna annak, aki ide beiratkozott. A diákok közül azonban csak a töredék jelentkezett az intézetbe, 1873-ban 13 hallgató, 1873/74-ben 16 hallgató.⁴³⁷ Tanáraik magyar viszonylatban elismert oktatóknak számítottak, öten közülök az Akadémia rendes vagy levelező tagjai voltak, többen tanultak külföldön, mint például az első igazgató, Szamosi János, aki a klasszika-filológia tanszék vezetője is volt.⁴³⁸

A tanárképezdében gyakorlati foglalkozásokat tartottak a résztvevőknek, amivel megpróbálták az egyetemi előadásokat kiegészíteni. A tanári pályára való felkészítés azonban komoly csorbát szenvedett azon a ponton, hogy 1917-ig nem létezett gyakorlóiskola.

⁴³³ Felső Oktatásügy, 332.-336.

⁴³⁴ Felső Oktatásügy, 391.-395.

⁴³⁵ Bisztray, i. m. 154.

⁴³⁶ Kékes-Szabó Mihály / Pukánszky Béla: Tanárképzés a kolozsvári-szegedi Ferenc József Tudományegyetemen (1872-1934). (= A tantervelmélet forrásai 20.). Budapest 1998, 9.

⁴³⁷ Kékes-Szabó, i.m. 9.

⁴³⁸ Szamosi János először Bécsben tanult, majd 1871-ben Németországban folytatott tanulmányokat Pauler Tivadar miniszter támogatásával a filozófiai szemináriumok és a német oktatásügy megismerésének érdekében. Vö. Kékes-Szabó, i.m. 11. (Szöginél nem szerepel.)

7.2.5. A német modell meghonosodásának tapasztalatai

Az úgynevezett német (bár pontosabb lenne, hogy porosz) egyetemi modell eszmei kialakulása a 18. század végére, a 19. század első évtizedére tehető. Megvalósítása, teljes körű bevezetése Németországban is egy évszázados program lett. A 19. század első felében Magyarországon megjelent az igény az új típusú egyetemre, de az udvar konzervatív politikája, ill. a főrendek politikai megosztottsága miatt a reformok elmaradtak. Tisztázatlan, hogy az anyagi lehetőségek elégségesek lettek volna-e a Pesti Egyetem korszerű felszerelésére, ami elengedhetetlen feltétele lett volna a német modell átvételének.

A nevezett modell bevezetésére sor kerülhetett volna 1848-ban, de a szabadságharc és következményei nem adták meg erre a lehetőséget. Az abszolutizmus korában aztán lassanként beszivárgott az újítások egy-két eleme, pl. a tanszabadság, de a modell teljes körű bevezetésére csak a kiegyezés után nyílt reális lehetőség. Ez ekkor hatalmas lendülettel meg is indult, előbb Budapesten, majd nem sokkal később Kolozsvárott. Mivel a Pesti Egyetem fejlesztése az 1870-es 80-as években gőzerővel zajlott, csak kevésbé gyorsan és kisebb keretekben haladhatott ez időben a Kolozsvári Egyetem nyugati mintájú kiépítése.

A fejlesztések jellege a két magyar egyetemen megegyezett a berlini tendenciákkal, ami jelzi a kor igényeinek követését. Az 1867 utáni négy évtizedben a magyar felsőoktatás nagy részt ledolgozta időbeli elmaradását a berlini fejlesztésekhez képest.

A német minta persze nem minden tekintetben vált be a gyakorlatban. Eötvös Loránd vagy Medveczky Figyes írásaiból láthattuk, hogy a magyar diákok nem tanultak olyan lelkiismeretesen, mint német társaik, ezért szigorítani kellett a tanszabadságon, ill. szükségessé vált a szemináriumok bevezetése, hisz csak ez garantálhatta, a biztos, gyakorlatban is hasznosítható tudást. Kolozsvárott, ahol az egyetem anyagi ellátottsága és tárgyi felszereltsége szemináriumok indítását nem tette lehetővé, a középiskolai tanárképző keretében próbálták meg az elméleti felkészültséget gyakorlati ismeretekkel kiegészíteni, de úgy, mint Pesten, itt is csak a hallgatók csekély része vett részt gyakorlati oktatásban.

Egyetemeink tudományos szintje a 19. század végére emelkedett európai szintre. Nagy lemaradást kellett behozni, ha a reformkori kritikákra gondolunk. Ez a folyamat könnyebben ment Pesten, mint Kolozsvárott, az oktatásügyi kormányzat az anyagi eszközök szűkösségére hivatkozva mindig is fenntartotta a különbséget a Pesti és Kolozsvári Egyetem között az előbbi javára. A tudományos felemelkedésben sokat segítettek azok a tudósok, akik külföldön tanultak és naprakészek voltak a tudomány egyetemes eredményeiből. Az egykori peregrinusok legjobbjai egyetemi professzorként később szakemberek generációit nevelték

fel. Kapcsolataik révén tanítványaik is bekapcsolódhattak az európai szellemi vérkeringésbe, munkásságukkal pedig jelentősen hozzájárultak a hazai gazdaság és kultúra felemelkedéséhez.⁴³⁹ Erre csak egy példa a Röntgen-sugarak magyarországi demonstrálása két hónappal azok felfedezése után, 1896 januárjában, Eötvös Loránd kezének a Pesti Egyetem egyik laboratóriumában készült röntgenfelvétele segítségével.⁴⁴⁰

7.3. A magyar és németországi műszaki felsőoktatás kapcsolatai

Az első modern mérnökképző iskolának a párizsi „*école polytechnique*” számít, amelynek mintájára Ausztria saját műszaki iskolát kívánt létesíteni.⁴⁴¹ A javaslattevő, Gerstner, prágai egyetemi tanár, a német universitasok tanszabadságát kívánta a technikai intézetekre is alkalmazni. A javaslat ezen pontját a Habsburg-kormányzat nem fogadta el, de ennek ellenére 1806-ban Prágában, 1815-ben pedig Bécsben megnyílt a polytechnikum.⁴⁴² A bécsi polytechnikai intézetnek lényeges befolyása volt Németország műszaki intézeteinek kialakítására, melyek sorát a berlini műszaki intézet nyitotta meg 1820-ban.⁴⁴³ A továbbiakban mégsem ez, hanem az 1825-ben megnyílt Karlsruhe-i Műszaki Főiskola szolgált modellül a többi hasonló intézmény számára.⁴⁴⁴

1832-ben a karlsruhe-i iskolát átalakították,⁴⁴⁵ ezt követően magába foglalt 2 év matematikai kurzust mint előkészítőt, valamint hat műszaki szakiskolát, melyek voltak: mérnöki iskola, építőiskola, erdészeti iskola, felsőbb ipariskola, kereskedelmi iskola és mezőgazdasági iskola. Ennek nyomán Németország összes műszaki felsőfokú iskoláját a karlsruhe-i polytechnikum mintájára rendezték be, sőt 1855-ben a zürichi Eidgenössische Technische Hochschule is ezt a beosztást követte.⁴⁴⁶

Magyarországon műegyetem létesítésének kérdése a reformkorban merült fel komolyan, ám az ötlet szorgalmazóinak az 1840-es években be kellett érniük az Ipartanoda felállításával. 1857-ben lépett életbe a rendelet az Ipartanoda polytechnikummá alakításáról, 1871-ben pedig ebből megalakult a József-műegyetem. A szervezeti szabályzat szerint az egyetemnek öt

⁴³⁹ Vö. Vámos, i.m. 243.

⁴⁴⁰ Kovács, i.m. 61.

⁴⁴¹ Szögi László: A közép-európai egyetemek a XVII-XIX. Században és a magyar egyetemjárás. = Világosság (XL) 1999. 8-9. sz. 53-65. Itt: 60.

⁴⁴² Zelovich Kornél: A M. Kir. József Műegyetem és a hazai technikai felsőoktatás története. Budapest 1922, 76-77.

⁴⁴³ További német polytechnikumok, ill. felsőbb ipariskolák: Karlsruhe: 1825, München: 1827, Drezda: 1828, Stuttgart: 1829, Hannover: 1831, Darmstadt: 1836. Lásd: Zelovich, i.m. 77, ill. Szögi 2001, 21-22.

⁴⁴⁴ Zelovich, i.m. 77.

⁴⁴⁵ A karlsruhe-i intézet 1865-ben nyerte el végül a műszaki főiskola, „Technische Hochschule” rangot, a többi intézet pedig az 1870-es években. Vö: Szögi 1999, 60.

⁴⁴⁶ Zelovich, i.m. 78.

szakosztálya létesült: építészeti, gépészeti, mérnöki, vegyészeti és egyetemes szakosztály. Látható, hogy az egyetem belső szervezete némileg eltért a karlsruhe-i mintától: kimaradt az erdészeti, mezőgazdasági és kereskedelmi szakirány, bekerültek viszont más, addigra komoly eredményeket felmutató műszaki tudományágak, mint pl. a gépészet és vegyészet. Külön kell szólnunk az egyetemes osztályról, melyben a szakosztályokra, ill. gazdasági, műipari és kereskedelmi pályára készülők hivatásukhoz kívánt magasabb képzést nyerhettek.⁴⁴⁷

1898-ban komolyan felmerült a hazai műszaki oktatás extenzív fejlesztése: a kereskedelem-ügyi miniszter a műegyetem kereskedelmi és mezőgazdasági osztályokkal való kibővítését javasolta, valamint az elméleti matematika-oktatás kisebb mértékű csökkentését.⁴⁴⁸ A műegyetem rektorának válasza vizsgálódásunk szempontjából rendkívül tanulságos.⁴⁴⁹ Az intézmény vezetője örömet fejez ki, amiért olvasata szerint a kereskedelem-ügyi miniszter sem támogatja az intézmény heterogén kiterjesztését. Udvariasan megköszöni néhány fiatal technikus külföldi tanulmányútjának miniszteri támogatását, majd részletesen leírja, hogy a műegyetem miért nem szeretné az elmélet és gyakorlat fennálló arányát megbontani az oktatásban. Hivatkozik német és francia példákra, ahol szigorúan tudományos alapú a nevelés. A budapesti műegyetem irányvonalát látszanak igazolni a német ipar korabeli sikerei, melyek a német műegyetemi oktatás helyességét szolgálnak bizonyítani. A rektori átirat szerint a német műegyetemi rendszer hatása immár az angolokat is arra indította, hogy átszervezzék, szigorúan tudományos alapra helyezték műszaki oktatásukat. Végző konklúzióként megállapítja, hogy a hazai tanulmányi rendszernek a némethez kell hasonlítani. Logikus lépés, hogy levelének második felében az egyetemi tanács nevében nyilatkozó rektor ugyancsak a német műegyetemekre hivatkozva indokolja, miért nem lehet csökkenteni a matematika-oktatást.

A 19. század végén a műegyetem méltó elhelyezésének kapcsán került elő ismét a német párhuzam, ezúttal a képviselőházban. Néhány képviselő konkrétan utalt a német műszaki felsőoktatás eredményeire:

„Németország azt a páratlan felvirágzást, melyet ipari és kereskedelmi téren felmutat, műegyetemi szakoktatásának berendezésével készítette elő.”⁴⁵⁰

„Ma azok a nemzetek járnak elől s azoknak népei boldogulnak, kik a gazdasági fejlődés tekintetében elől járnak. El van ismervé, hogy Németország azt a nagy gazdasági föllendülést,

⁴⁴⁷ Zelovich, i.m. 150-151.

⁴⁴⁸ Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Levéltára, 18.folio, VKM: 68018/1898.

⁴⁴⁹ Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Levéltára, 18.folio, 554/1898.

⁴⁵⁰ Részlet Kammerer Ernő képviselőházi beszédéből. Idézi: Zelovich, i.m. 221. Forrás: Az 1901-06. képviselőház naplója. VII.k.

amelynek mindnyájan tanúi vagyunk, előkészítette technikai tanításának igen alapos s igen széleskörű ápolása által.”⁴⁵¹

A német műszaki felsőoktatás természetesen nem járt mindig az amerikaitól eltérő utat, így fordulhatott elő, hogy a német minta másolása útján Amerikából indult, ott már kipróbált, majd a németek által átvett tanítási módszerek kerültek Magyarországra. Konkrét példa erre a laboratóriumi oktatás a gépészmérnökök képzésében. A kísérleti vizsgálódás első lépéseként több német főiskolán anyagvizsgáló intézetet létesítettek (München: 1868, Berlin: 1871, Stuttgart: 1879), majd géplaboratóriumok (München: 1875, Stuttgart: 1886, Darmstadt: 1895, Berlin: 1896) következtek, később pedig elektrotechnikai intézetek (Darmstadt: 1883, Berlin: 1884, Drezda: 1886, München: 1888.) alakultak.⁴⁵² Géplaboratórium a 20. század elején végül Budán, az egyetem új helyén is létesült, persze szerényebb keretekben mint pl. Berlinben.

A szervezeti és technikai újítások átvételét több esetben műegyetemi tanárok vagy volt diákok németországi tanulmányútja előzte meg, erről majd a következő alfejezetben szólunk. Ezen a kissé közvetett módon túl közvetlen kapcsolatot is tartott a budapesti műegyetem nyugat-európai „társaival”: többször fordult levélben a műszaki főiskolákhoz. 1899-ben például információkat kért a németországi műszaki főiskolákon tanuló magyar diákok számáról.⁴⁵³ A kérésnek eleget tett a berlini, a hannoveri és a braunschweigi főiskola, bár statisztikáikból csak az Osztrák-Magyar Monarchia diákjainak együttes száma derült ki.⁴⁵⁴ Az egyetem belső szervezésének alakításához jelenthetett segítséget egy másik eset: 1905-ben a József-műegyetem rektori hivatala tájékoztatást kért egyes német nyelvű polytechnikumoktól a kisegítő személyzetük nagyságáról. Válaszolt a gráci, a bécsi, a zürichi és a berlini műegyetem.⁴⁵⁵ Természetesen a dolog a másik irányból is működött: 1906-ban például a cötheni városi polytechnikum rektora tájékoztatást kért a diákoknak a budapesti műegyetemen működő egyesületeiről. A műegyetem rektorának rövid válaszából kiderül, hogy a diákok szervezett politikai és sportélete nem volt olyan mértékű az egyetemen, mint a németországi főiskolákon.

A huszadik század tizes éveinek elején a tanárok és diákok tanulmányi kirándulások útján is ápták a magyar-német kapcsolatokat. Ezekről a kirándulásokról a költségek elszámolásáról szóló dokumentumokból tudunk.⁴⁵⁶ 1910-ből megemlíthetjük a Tandor Ottó tanár

⁴⁵¹ Részlet Hieronymi Károly felszólalásából. Idézi: Zelovich, i.m. 221. Forrás: Az 1901-06. képviselőház naplója. VII.k.

⁴⁵² Zelovich, i.m. 226-227.

⁴⁵³ Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Levéltára, 1899. 46. tétel.

⁴⁵⁴ Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Levéltára, 1899. 46. tétel, 365/1899.sz.; 998/1899.sz.; 2045/1899.sz.; 2046/1899.sz.;

⁴⁵⁵ Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Levéltára, 1905. 8. tétel, 1327/1905.sz.

⁴⁵⁶ Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Levéltára, 1910. 40. tétel, 1292/910.sz. és 1204/1910.sz.

és Willinger Aladár adjunktus által június 25. és július 11. között vezetett, illetve a Bánki Donát tanár és Melczer Tibor adjunktus által vezetett kirándulást. 1913-ból egy hamburgi kirándulásról van adatunk.⁴⁵⁷ A kölcsönös érdeklődésre utal, hogy ebben az időben német delegáció is érkezett Magyarországra: a drezdai műegyetem hallgatóinak és tanárainak csoportját 1912. április 28-án a József-műegyetemnek kellett fogadnia, illetve programjukról 3 napon át kellett gondoskodnia.⁴⁵⁸

1914-ben sor került a műegyetem közgazdasági osztályának felállítására, mely lépéssel a József-műegyetem a technikai és közgazdasági tudományok egyetemévé fejlődött.⁴⁵⁹ Magyarország ezen a téren megelőzte Németországot. Az ugyancsak ekkor szerveződő második, ill. harmadik hazai műegyetem kérdésében azonban ismét csak a német példákra utalhattak a tervezők. A döntő érvek újabb műegyetem szervezésére a következők voltak: a József-műegyetem túlzásfoltossága, az egyetlen technikai főiskola elégtelensége 21 millió lakosra, az országban található hagyományos egyetemek (ekkor már Budapest, Kolozsvár, Pozsony, Debrecen) és az egyetlen műegyetem aránytalan viszonya. Zelovich Kornél, az új műegyetemek megálmodója a németországi és ausztriai oktatási helyzettel, az ottani műszaki főiskolákkal hasonlította össze a magyar állapotokat.⁴⁶⁰

Az intézményi fejlődésen túl a német műszaki felsőoktatásnak a magyarra gyakorolt hatását több más folyamaton is lemérhetjük. Szóba jöhet a műegyetem díszdoktorainak névsora, a műegyetemi tanárok külföldi kitüntetése vagy akadémiai tagsága, a külföldön végzetek diplomák honosíttatása, valamint a műegyetemi hallgatók és tanárok külföldi tanulmányútjainak elemzése.

A műegyetemi díszdoktorátus az egyetem alapításához képest későn, 1909-ben, került bevezetésre, minthogy a magasabb képzettséget jelölő műszaki doktrátus is csak 1901-ben.⁴⁶¹ Mind az első átfogó egyetemtörténet, mind pedig az 1917/1918-as egyetemi program tartalmazza azon 8 személy nevét, aki 1909-től kiérdemelte a tiszteletbeli doktori címet.⁴⁶² Nemzetközi kapcsolatok vizsgálatára nem alkalmas a lista, mert József főherceget kivéve csak magyar kiválóságok szerepelnek rajta: Schulek Frigyes, Kherndl Antal, Bláthy Ottó, Forster Gyula, Lóczy Lajos, Szily Kálmán és Tolnay Lajos.

A következő lépés lehet az egyetem oktatóinak külföldi elismertségét vizsgálni.

⁴⁵⁷ Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Levéltára, 1913. 5. tétel, 1850/1913.sz.

⁴⁵⁸ Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Levéltára, 1912. 47. tétel.

⁴⁵⁹ Zelovich, i.m. 257.

⁴⁶⁰ Zelovich, i.m. 314-316, ill: Uő: Előterjesztés a mérnöki tudományok második és harmadik egyeteme tárgyában. Budapest 1918.

⁴⁶¹ Zelovich, i.m. 175.

⁴⁶² A Magyar Királyi József-Műegyetem Programja az 1917/1918. Tanévre. Budapest 1917, 121.

Az egyetem személyzeti listáját is tartalmazó előadás-jegyzékekből⁴⁶³ kiderül, a tanárok közül hányan rendelkeztek külföldi jelen esetünkben németországi akadémiai, egyesületi tagsággal, díszdoktori címmel vagy egyéb kitüntetéssel. Általában elmondhatjuk, hogy a polytechnikummá válás, 1857, és 1919 között minden évben tanított 2-3 olyan tudós is a József-műegyetemen, akinek tudományos működését külföldön a fent jelzett módon ismerték el. Jegyzékük a tanítás időrendi sorrendjében a következő:

- Nendtvich Károly Miksa: a jénai mineralogiai társaság tagja, a pfalzi gyógyszerészeti és műszaki társaság tagja.
- Adolf Schmidl: a müncheni, augsburgi, regensburgi történelmi egyesületek tagja
- Bielek Miksa: a német mérnöki egylet, a „Hütte” berlini egylet rendes tagja
- Wágner László, a bajorországi királyi gazdasági egyesület tiszteletbeli tagja, a wiesbadeni „Verein für Nassauische Land- und Forstwirthe” rendes tagja
- Dr. Fodor József, a német közegészségügyi társulat (Frankfurt/Main) rendes, a német közegészségügyi egyesület (Berlin) tiszteletbeli tagja
- Dr. Forbát Imre, Gotha város volt vízvezetéki mérnöke, Magdeburg város csatornázási irodájának volt főnöke, Frankfurt am Main város csatorna-, víz-, kikötő- és hidépítészeti felügyelőségének volt helyettes főnöke, több német folyóirat állandó munkatársa
- Dr. Sigmond Elek, az „Internationale Mitteilungen für Bodenkunde” munkatársa
- Dr. Zemplén Géza, a „Deutsche Chemische Gesellschaft” rendes tagja
- Dr. Mandello Gyula, az „Internationale Vereinigung für vergleichende Rechtswissenschaft und Volkswirtschaftslehre” tagja, a „Verein für Socialpolitik” és a „Deutsche Gesellschaft für Sociologie” tagja.
- Dr. Istvánffi Gyula, a berlini „Deutsche Botanische Gesellschaft” és a regensburgi Königliche Bayerische Botanische Gesellschaft tagja
- Dr. Bodola Lajos, az „Internationale Erdmessung” állandó bizottságának tagja
- Dr. Goldzieher Károly, meghívott előadó, a „Mathematisch-Statistische Vereinigung” és a „Deutscher Verein für Versicherungswirtschaft” tagja.

⁴⁶³ Felhasználásra került: Ordnung der Vorlesungen am K.K. Josephs-Polytechnikum in Ofen im Studienjahre 1857/8. Ofen 1857; A Királyi József-műegyetemen Budán az 1867/68 tanévben tartandó előadások rendje. Buda 1867; A Királyi József-Műegyetem programja az 1877/8. tanévre. Budapest 1877; A Királyi József-műegyetem programja az 1887/8-k tanévre. Budapest 1887; A Magyar Királyi József-Műegyetem programja az 1897/98-ik tanévre. Budapest 1897; A Magyar Királyi József Műegyetem programja az 1907/1908-ik tanévre. Budapest 1907; A Magyar Királyi József-Műegyetem Programja az 1917/1918. tanévre. Budapest 1917.

A peregrinációs kutatásokból tudjuk, melyik németországi egyetemet/főiskolát, milyen mértékben kerestek fel magyarországi diákok. Némileg árnyalhatja és ki is egészítheti az így kapott képet, hogy a műszaki tudományokat részben vagy egészben külföldön tanuló diákok hol szerezték azon okleveleiket, melyeket aztán a budapesti műegyetemen honosítottak. A József-műegyetem előadásjegyzéke, ill. programja 1897/98-ig folyamatosan közölte az aktuális honosításokat, majd a nevezett évben egy összefoglaló jegyzéket közölt az addig honosított oklevelekről.⁴⁶⁴

A felsorolásból kiderül, hogy a honosított oklevelek 15,1 %-a származott részben vagy egészben Németországból. A mérnöki végzettségűek között 254 honosítás szerepelt. Ebből 35 volt németországi eredetű.

27. táblázat

A József-műegyetemen 1868 és 1897 között honosított, részben vagy egészben Németországban szerzett mérnöki oklevelek megoszlása műszaki főiskola szerint

FŐISKOLA	OKLEVELEK SZÁMA	ARÁNYA (%)
München	21	61,7
Budapest és München	4	München és más város összesen: 23,5
Bécs, Budapest, München	2	
Baden, Bécs, München	1	
Bécs és München	1	
Karlsruhe	2	Egyéb összesen: 17,6
Aachen	1	
Drezda, Bécs, Budapest	1	
Berlin	1	
Stuttgart	1	
Összesen	35	100

A táblázat egyértelműen mutatja, hogy a legtöbben Münchenben vagy részben Münchenben szerzett oklevelüket honosították, amiből ennek a műszaki főiskolának a nagy népszerűségére következtethetünk.⁴⁶⁵ A többi németországi célállomást ehhez képest elenyészően

⁴⁶⁴ A Magyar Királyi József-Műegyetem programja az 1897/98-ik tanévre. Budapest 1897, 91-98, 108, 119-120.: Összefoglaló jegyzék azokról a diákokról, akik 1868. júliustól 1897. júniusig a József műegyetemen végeztek, vagy külföldi oklevelet honosítottak.

⁴⁶⁵ Következtetésünket igazolja Szögi László kutatása, mely szerint a kiegyezés utáni évtizedekben messze kiemelkedett a magyarországi mérnökhallgatók peregrinációjában a müncheni műszaki főiskola, ahová 30 év alatt 440-en jelentkeztek, miközben a többi műszaki tanintézetben 30 és 80 között mozgott a magyar mérnökhallgatók száma. Vö: Szögi 2001, 39.

kevesen keresték fel, ők együtt a honosítások alig egyötödét adják. A mérnökök egyéb kedvelt iránya volt Zürich, Bécs és Prága, kevésbé kedvelt, de előfordult: Grác és Lemberg.⁴⁶⁶

30 év alatt 17 építész nyújtott be honosítási kérelmet, közülük 8 fő (47 %) végzett Németországban, 2 fő Stuttgartban, 6 fő Münchenben. A többiek megoszlása: Zürich: 3 fő, Bécs: 6 fő.⁴⁶⁷ A gépészmérnökök esetében 33 oklevelet honosítottak, közülük csak 3 származott Németországból, pontosabban 1-1 Karlsruhe-ból, Münchenből és Drezdából. A többi oklevél szinte 50-50%-ban oszlott meg Zürich és Bécs között, míg egy diák Prágában végzett.⁴⁶⁸ Végül egy megjegyzés: a honosított vegyészmérnöki oklevelekről nincs kimutatás.

Az adatsorok összesítése alapján kiderül, hogy bár a műszaki peregrináció egyik fő iránya a németországi volt, 15,1 %-os honosítási aránnyal, de nem biztos, hogy a korszakban ez volt a legjelentősebb. A pontos arányok kiderítése további kutatásokat igényel a többi kedvelt műszaki főiskola és egyetem, pl. Zürich, Bécs, Prága és Grác bevonásával.

28. táblázat

A részben vagy egészben Németországban szerzett műszaki oklevelek honosítása

FŐISKOLA	OKLEVELEK SZÁMA	ARÁNY (%)
München	28	60,9
München és más város	8	17,4
Stuttgart	3	6,5
Karlsruhe	3	6,5
Egyéb	4	8,7
Összesen	46	100

A Műegyetem németországi kapcsolatainak ötödik formájaként említettük a műegyetemi diákok és tanárok külföldi tanulmányútjait. A magyar oktatási kormányzat részéről a dualizmus idején folyamatosan megvolt a szándék arra, hogy minél több egyetemi hallgatónak és tanárnak tegyék lehetővé a külföldi graduális részképzést, a posztgraduális tanulmányokat vagy a komplex tanulmányutakat, melyek egyetemi tanulmányok mellett ipari üzemek, közintézmények, szakintézetek látogatását is magába foglalták. Természetesen a műegyetem diákjai és tanárai is beletartoztak ebbe a körbe. Tanulságos megvizsgálni, hogy hova vezettek, meddig tartottak és mit foglaltak magába a műegyetemisták külföldi tanulmányútjai. Ez ügyben a műszaki tudományok fejlődésének egyik rendkívül fontos időszakát tettük tüzetesebb vizsgálat tárgyává, az 1899-től 1914-ig tartó időszakot. A

⁴⁶⁶ Uo: 91-98.

⁴⁶⁷ Uo: 108.

⁴⁶⁸ Uo: 119-120.

műegyetem levéltárában őrzött dokumentumok alapján az alábbi táblázatot készítettük – a teljesség igénye és lehetősége nélkül - az állami pénzen tanulmányi céllal külföldre utazókról.

29. táblázat

Műegyetemi diákok és tanárok külföldi tanulmányútjai 1899-1914⁴⁶⁹

ÉV	NÉV	ÚTI CÉL(OK)	KIKÜLDETÉS CÉLJA
1899	Réthy Oszkár, okl. gépészmérnök	Ausztria, Németország, Svájc	Főbb elektromos erőátviteli központok, gyárak, ill. főiskolák felkeresése ⁴⁷⁰
1900	Lázár Pál, egy. tanár	Észak-Amerika	tanulmányút ⁴⁷¹
1900	Nagy Dezső, egy. tanár	Párizs	Anyagvizsgáló kongresszus
1900	Rejtő Sándor, egy. tanár	Párizs	Anyagvizsgáló kongresszus
1900	Rados Gusztáv, egy. tanár	Párizs	Matematikai kongresszus
1900	Sebathiel Richárd, okl. mérnök	München, Stuttgart, Karlsruhe, Zürich, Berlin	Hídépítéstani tanulmányok, nevezetesebb építmények megtekintése ⁴⁷²
1900	Papp Károly, tanársegéd	München, Zürich	Geo-palaeontológiai ismeretek bővítése
1901-1902	Karkovány Ákos, tanársegéd	Bécs, Prága, számos németországi város/főiskola, Párizs, Anglia	Gyárak, gépészeti tanszékek, technikai intézetek, kísérleti állomások megtekintése ⁴⁷³
1902	Kendi Finály István, okl. mérnök	Németország	Vízvezetékek, csatornarendszerek, kikötők tanulmányozása ⁴⁷⁴
1907-1908	Róka Kálmán, okl. vegyészmérnök,	Berlini műszaki főiskola	Cukorgyártás tanulmányozása ⁴⁷⁵

⁴⁶⁹ Az alább következő levéltári hivatkozások a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Levéltárának anyagára vonatkoznak.

⁴⁷⁰ 1899. 35. tétel, 1746/1899.sz.

⁴⁷¹ Lázár Pál, Nagy Dezső, Rejtő Sándor és Rados Gusztáv kiküldetésének felterjesztése: 1899. 35. tétel, 1009/1899. sz.

⁴⁷² Sebathiel Richárd és Papp Károly ösztöndíjára: 1899. 35. tétel, 57049/1899.sz., ill. 46967/1899.sz.; Sebathiel Richárd jelentése és a kapcsolódó anyagok: 1900. 1. tétel, 34695/1900. sz.; 962/1900. sz., 1901. 11. tétel, 1778./1900. sz.; 663/1901. sz.; 21511/1901. sz.

⁴⁷³ Karkovány Ákos jelentése: 1902. 2. tétel, 906/1901. sz.; 934/1902. sz. (VKM: 41418/1902; 1073/1902.)

⁴⁷⁴ Kendi Finály István külföldi tanulmányúti jelentése: 1903. 24. tétel, 31090/1903. sz.

⁴⁷⁵ Róka Kálmán beszámolója és Léderer Sándor folyamodványa ösztöndíja meghosszabításáért: 1908. tételszám nélkül, 787./1908. sz.

	tanársegéd		
1908	Léderer Sándor, okl. vegyésszmérnök	Karlsruhe	Petrolkémiai kutatások
1908- 1909	Jánosi Béla, okl. gépésszmérnök	Olaszország, Németország, Anglia	Nagy áramfejlesztő telepek, ipartelepek és elektromos gyárak megtekintése, munkásjóléti intézmények, üzleti élet, angol nyelv ⁴⁷⁶
1909	Szathmáry László	Berlini műszaki főiskola	A festő vegyületek tanulmányozása ⁴⁷⁷
1910	Dr. Bresztovszky Béla, magántanár	Berlin, Stockholm, London, Manchester, Zürich, Párizs, Freiberg	Kísérleti intézetek tanulmányozása (max. 45 nap) ⁴⁷⁸
1911	Karkoványi Ákos, egyetemi tanár	Németország, Anglia	Gazdasági gépkiállítás, ill. szélmotor kísérleti állomás megtekintése ⁴⁷⁹
1911	Dr. Wittmann Ferenc, egy. tanár	Németország, Párizs, London	Egyes főiskolai laboratoriumok és vezeték nélküli telegráf-állomások felkeresése ⁴⁸⁰
1912	Fabinyi József, műegyetemi hallgató	Aacheni műegyetem	Munka a főiskola elektrokémiai laboratoriumában ⁴⁸¹
1913	Czakó Adolf, egyetemi tanár	Lipcse	Nemzetközi építőipari kiállítás ⁴⁸²
1913	Karkovány Ákos, egyetemi tanár	Drezdai műegyetem	A szélmotortelep kísérleti berendezéseinek tanulmányozása ⁴⁸³
1913	Hermann Miksa, egyetemi tanár	Németország, Svájc, Anglia	Gépgyárak, géptelepek tanulmányozása ⁴⁸⁴

⁴⁷⁶ Jánosi Béla jelentése: 1910. 20. tétel, 528/1910. sz.

⁴⁷⁷ Szathmáry László ösztöndíjának dokumentumai: 1910. 20. tétel, 918/1909. sz.; 1022/1909. sz.

⁴⁷⁸ A kereskedelemügyi miniszter engedélye: 1910. 20. tétel, 16246/1910. sz.

⁴⁷⁹ Karkovány Ákos ügyéhez: 1911. 3. tétel, 72/1911. sz.; 738/1911. sz.; 44103/1911. sz.

⁴⁸⁰ 1911. 3. tétel, 918/1911. sz.

⁴⁸¹ 1912. 9. tétel, 67887/910. sz.

⁴⁸² 1912. 28. tétel, 1299/1912. sz.

⁴⁸³ 1913. 5. tétel, 1630/1913. sz.

⁴⁸⁴ 1913. 5. tétel, 163/1913. sz.

A táblázat alapján is jól látszik, hogy a műegyetemi diákok és tanárok orientációjának egyik központi területe volt Németország. Sokan sokféle céllal utaztak külföldre. Az utak közt rövid, egy-egy feladatra koncentráló tanulmányutat éppúgy találunk, mint hosszabb, több szemesztert átölelő tanulmányokat. Az egy adott helyszínre irányuló utak jelentős részének valamelyik németországi műszaki főiskola a célja, a több országot érintő tanulmányutaknak pedig nemcsak hogy része Németország, hanem egyenesen túlsúlyos része: több város, ill. műszaki főiskola felkeresése tartozik bele. A konkrét célok közt mindegyik fő műszaki tudomány képviselteti magát, az építészet, a vegyészet, a gépészet, de közülük is kiemelkedik a kor rohamléptekkel fejlődő ipar- és tudományága, az elektrotechnika.

Az egyetemi személyzet és diákság több ösztöndíj-lehetőségre is pályázhatott. A leggyakrabban a vallás- és közoktatásügyi minisztérium utazási ösztöndíjára támaszkodhattak, de több esetben hirdetett a kereskedelem-ügyi miniszter is ösztöndíjat.⁴⁸⁵ A század első évtizedében „indul be” néhány a műszaki kutatásban érdekelt nagyvállalat ösztöndíj-programja is, pl. a Ganz-műveké,⁴⁸⁶ a Kőolajfinomító Gyáré,⁴⁸⁷ ill. a Magyar Cukoripari Részvénytársaságé.⁴⁸⁸

Az ösztöndíjak elnyeréséhez gondosan kidolgozott út vezetett. A jelentkező először az egyetem tanácsától kérte, hogy terjesszék fel az illetékes minisztériumhoz ösztöndíjra, hacsak nem maga a tanács volt jogosult dönteni. (Ez utóbbi a magánvállalatok ösztöndíja esetén fordult elő). Az egyetemi tanács nevében a rektor tett felterjesztést az illetékes miniszternek, mellékelve általában valamelyik műegyetemi tanár támogató nyilatkozatát. A minisztérium a felterjesztés, a kutatási terv és a támogató nyilatkozatok alapján döntött az ösztöndíj odaítéléséről, feltételeiről és kifizetésének módjáról. Általános gyakorlat volt, hogy hosszabb ösztöndíjak esetén a támogatást két részletben utalták ki, először csak felét, az első félév után pedig, ha a díjazott jelentését jónak találták, a másik felét. A minisztérium elvárta, hogy az ösztöndíjas jelentést készítsen bizonyos időközönként, ill. a kiküldetés végén is, utazásáról, munkájáról.

Természetesen ezek a jelentések azonnal véleményezésre lettek kiadva egy-egy műegyetemi tanárnak, így kaphatott a felsőbb hatóság pontos képet pénzének ésszerű elköltéséről. Ha nem merült fel tartalmi vagy technikai jellegű probléma, a minisztérium tudomásul vette a jelentést és azt visszaküldte az egyetemnek. Végül pedig következzen annak a bizonyítéka, hogy a külföldi tanulmányoknak a nemzet javát kellett szolgálniuk. 1910-ben a

⁴⁸⁵ Vö. Vámos, i.m. 223.

⁴⁸⁶ Lásd: 1907. 9. tétel; pl. Jánosi Béla részesült benne.

⁴⁸⁷ Lásd: 787/1908. sz., pl. Léderer Sándor részesült benne.

⁴⁸⁸ Lásd: Uo., pl. Róka Kálmán részesült benne.

kereskedelelem-ügyi miniszter leiratában olvasható, hogy az ösztöndíj elnyerésének feltételei közé tartozik a külföldi tanulmányok eredményének magyarországi kamatoztatása. Konkrétan Schuller Aladár és Rosinger Artur kiküldetése kapcsán fogalmazta meg a minisztérium, hogy nevezetteknek tanulmányútjuk után, de legkésőbb az azt követő naptári év végéig vissza kell térniük Magyarországra és tanulmányaik eredményeit a hazai ipar javára kell gyümölcsöztetniük.⁴⁸⁹

7.4. A Pesti Egyetem orvostudományi karának németországi kapcsolatai

A diákmobilitásnak a Pesti Egyetem orvostudományi karán is megvolt a lehetősége. Ellentétben a Műegyetemmel, nemcsak állami ösztöndíjakat vehettek igénybe a diákok, hanem több magánalapítvány is segítette külföldre jutásukat. Ezek egy része az orvosi kar kezelése alatt állt, mint például a Schordann-féle alapítványok.⁴⁹⁰ Schordann Zsigmondnak, a Pesti Egyetem nyugalmazott élettanárának 1861-ben kelt végrendelete vagyonának 49 %-át rendelte orvoskari alapítványokra fordítani. Ebből a legnagyobb részt, az egész hagyaték 28 %-át az utaztató alap tette ki. Ezen alap kamataiból 1000 Ft-nyi összeg juthatott olyan szegény sorsú orvosdoktoroknak, kik legalább 5 félévet a pesti egyetemen végeztek és itt lettek orvossá avatva. A segélyt elnyert illetők kötelesek voltak egy félévet Bécsben, egy másik félévet Berlinben vagy Párizsban tölteni és ott az orvosi intézeteket látogatni.

Az alapítványi támogatás elnyerésének egyéb feltételei.⁴⁹¹ A pályázat kiírásáról az orvosi kar dékánjának kellett gondoskodnia. A kiküldetés eredményéről minden félév végén az orvoskari dékánhoz ill. a tantestülethez kellett jelentést tenni. A rossz vagyoni helyzet és a pesti orvoskari tanulmányok mellett feltétel volt a kitűnő előmenetel valamelyik szakmából, a kifogástalan magaviselet, ill. az, hogy a kérelmező az orvostudományok általa kijelölt ágával már foglalkozott és irodalmi munkássága is volt belőle.

Az ösztöndíjat két egyenlő részben adták ki. Az első részletet elutazás előtt Budapesten, a második részletet a második félév elején, amennyiben a hallgató az 1. félév után igazolta, hogy a követelményeknek megfelelt. Bizonyos feltételek mellett az ösztöndíj hosszabbítható volt a 2. és 3. évre, sőt a tantestület beleegyezésével más egyetemet is lehetett választani.⁴⁹²

Az ösztöndíjat 1863/64 és 1895/96 között 41-en élvezték, évente egy vagy két fő. Egész tanévre 1000 Ft járt, félévre arányosan 500 Ft. Ha összevetjük az ösztöndíjasok névsorát a

⁴⁸⁹ 1910. 20. tétel, 233/1909. sz.

⁴⁹⁰ Dr. Högyes Endre: Emlékkönyv a Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem orvosi karának múltjáról és jelenéről. Budapest 1896, 826.

⁴⁹¹ Högyes, i.m. 830.

⁴⁹² Högyes, i.m. 831.

német egyetemeken tanult magyar diákok névsorával, csak csekély eredményre jutunk. A 41 főből 6 található meg adatbázisunkban.⁴⁹³ Ebből Azary Ákos 1879.-ben Münchenben tanult, a Schordann-ösztöndíjat csak egy évvel később nyerte el.⁴⁹⁴ Rózsahegyi Aladár szintén nem az ösztöndíja (1882/83), hanem az azt megelőző müncheni tanulmányai (1880) miatt szerepel összeállításunkban. Ketten Strassburgban tanultak: Udránszky László még 1887/88-as ösztöndíja előtt: 1886-tól, míg Hirschler Ágoston már ösztöndíjjal, 1885. október 28-i beiratkozással. A végére azért marad egy berlini ösztöndíjas is: Buday Kálmán, aki 1895. 4.27-től 1895.7.23-ig tanult a német fővárosban.

Az orvosi kar kezelésében volt még a Wagner János-féle utaztató alapítvány, míg az orvosi kart illetve, de nem az orvosi kar kezelése alatt állt a Bene Ferenc-féle utaztató alapítvány, a Rózsa József-féle utaztató ösztöndíj, valamint a Kovács Sebestyén Endre féle utaztató ösztöndíj. Mindegyik fent felsorolt alapítvány a diákok külföldi tanulmányainak elősegítését szolgálta, de a kedvezményezettek igen kis százaléka tanult tovább németországi egyetemen, ami más európai orvostudományi centrumok vonzerejére utalhat. A néhai Bene Ferenc orvostudományi igazgató által végrendeletileg létrehozott alapítvány támogatói között találunk 4 főt, akik Németországban (is) tanultak. Bolyó Károly orvosdoktor az 1864/65-ös félévben tanult Berlinben, Plihal Ferenc 1868/69-ben a Würzburgi Egyetemen, míg két társuk az ösztöndíj elnyerése előtt már valamely német egyetem hallgatójának mondhatta magát: Haberehrn Jonathán Pál 1875/76-ban Münchenben tanult, Pándy Kálmán, az 1894/95-ös tanév támogatója pedig 1891 nyarán Berlinben töltött el pár hónapot.

Az Orvostudományi Kar Kari Tanácsának ülésein meglehetősen gyakran kerültek szóba a hallgatók külföldi tanulmányai.⁴⁹⁵ A felmerült ügyek széles spektrumot fogtak át: külföldi utazás támogatása,⁴⁹⁶ külföldön szerzett oklevél honosíttatása,⁴⁹⁷ hazai tanulmányok külföldi

⁴⁹³ Az orvosi kar kari tanácsi üléseinek jegyzőkönyve szerint ennél többen tanultak Németországban, de adataink szerint nem iratkoztak be hivatalosan. Ilyenre példa Mihálikovics Géza, aki 1872-ben kérvényezte a Schordann-féle ösztöndíj megadását az 1872/73 nyári és az 1873/74 téli félévre. Kérését teljesítették, mivel az indoklás szerint a megelőző évben sikeres tanulmányokat folytatott a bécsi és a lipcsei egyetemen. Lásd: SOTE, Orvostudományi tanácsulási jegyzőkönyvek, A Pesti Kir. Egyetem orvostudományi tanácsulási jegyzőkönyve által 1871-diki február 28-s folytatólag március 7-kén 14-kén és 21-kén tartott negyedik rendes ülés jegyzőkönyve. 1/a 280. sz.

⁴⁹⁴ Az ösztöndíj adataihoz: Högyes, i.m. 831-832.; A németországi tanulmányokhoz: Szögi 2001, 443. (Nr. 8945)

⁴⁹⁵ A Semmelweis Orvostudományi Egyetem irataiból: 1/a, Orvostudományi tanácsulási jegyzőkönyvek 1818-1819; 1788-1886.

⁴⁹⁶ A kari tanács tárgyalta például Bereczky Endre orvostudor folyamodványát, melyben kéri, hogy 1000 Ft utazási ösztöndíjban részesítsék születési tanulmányok külföldi kiegészítése céljából. A kari tanács kérését elutasította, azzal az indoklással, hogy a nevezett hallgató bár szorgalmas volt, előmenetelben nem tűnt ki és egyelőre nem szeretnék kimeríteni a rendelkezésre álló alapot. Lásd: SOTE, Orvostudományi tanácsulási jegyzőkönyvek, A pesti kir. Egyetem orvostudományi tanácsulási jegyzőkönyve által 1871-diki február 28-s folytatólag március 7-kén 14-kén és 21-kén tartott negyedik rendes ülés jegyzőkönyve. 1/a 295. sz.

⁴⁹⁷ Ilyen típusú ügyekre példa: Spitzer Viktor és Velicsán László sebészek folyamodványa a jénai illetve lipcsei egyetemen nyert oklevelek honosíttatása ügyében (SOTE, Orvostudományi tanácsulási jegyzőkönyvek, A pesti kir. Egyetem orvostudományi tanácsulási jegyzőkönyve által 1871-diki február 28-s folytatólag március 7-kén 14-kén és 21-kén tartott negyedik rendes ülés jegyzőkönyve. 1/a 241. sz.), vagy Neschnera Antal sebészmeister kérése Erlangenben nyert

kiegészítése.⁴⁹⁸ Létezett egy 300 Ft-os állami ösztöndíj is, amire ugyancsak a kari tanácson keresztül lehetett pályázni.⁴⁹⁹ Megítélésük természetesen nem volt automatikusan pozitív, a kari tanács minden esetben alapos vizsgálódás után, szakmai és anyagi szempontokat mérlegelve hozta meg döntését. A tudományos transzfer céljából értékesnek tartjuk, hogy a külföldről diákoknak minden esetben be kellett számolniuk tanulmányaikról, illetve sokan közülük olyan pozícióba kerültek (tanár, kórházi orvos), hogy napi munkájukhoz hozzátartozott tapasztalataik átadása.

7.5. Külföldi diákok magyar felsőoktatási intézményekben

A tudományos eszmék terjedése, az eszmék hordozóinak egymásra hatása természetesen nem lehet csak egyirányú folyamat. Nem volt ez így a magyar-német relációban sem. Ha tekintetbe vesszük a német és magyar nemzetek gazdasági potenciálját, társadalmi viszonyait, tudományos fejlettségét és lélekszámát, akkor persze logikusan következik, hogy sokkal több magyarországi diák tanult Németországban, mint amennyi német Magyarországon. Bár a források hiánya, pusztulása, illetve egyes esetekben nehéz hozzáférhetősége korlátozza a téma kutatását, mégis született már néhány szakmunka a hazánkban tanuló külföldiekről.⁵⁰⁰

A továbbiakban a német származású hallgatókra vonatkozó legfontosabb adatokat közöljük Heilauf Zsuzsanna műve alapján. A nagyszombati egyetem időszakára nézve csak részadatokkal rendelkezünk. Az egyetem első rekonstruált anyakönyve 1701-ig tartalmaz hallgatói névsorokat,⁵⁰¹ ezen kívül a részben fennmaradt promóciós könyvek nyújthatnak fel-

orvostudori oklevelének honosíttatására. (SOTE, Orvostudományi tanácsulési jegyzőkönyvek, A pesti kir. Egyetem orvostudományi tanácsulési jegyzőkönyve által 1871-diki február 28-s folytatólag március 7-kén 14-kén és 21-kén tartott negyedik rendes ülés jegyzőkönyve. 1/a 243. sz.)

⁴⁹⁸ Például Jelenffy István orvostudor folyamodványa államsegélyért külföldi tanulmányaihoz. Kérését a minisztérium véleményezésre küldte meg a kari tanácsnak: SOTE, Orvostudományi tanácsulési jegyzőkönyvek, A pesti kir. Egyetem orvostudományi tanácsulési jegyzőkönyve által 1871-diki február 28-s folytatólag március 7-kén 14-kén és 21-kén tartott negyedik rendes ülés jegyzőkönyve. 1/a 269. sz.

⁴⁹⁹ Pl. Mihákovics Géza folyamodványa a Schordann-féle ösztöndíj mellé a 300 Ft-os utazási ösztöndíjért. Lásd: SOTE, Orvostudományi tanácsulési jegyzőkönyvek, A pesti kir. Egyetem orvostudományi tanácsulési jegyzőkönyve által 1874-diki április 28-án folytatólag május 5-én és 12-én tartott V-ik rendes ülés jegyzőkönyve. 1/a 307. sz.

⁵⁰⁰ A legteljesebb összefoglalás: Heilauf Zsuzsanna (szerk.): Külföldi hallgatók magyar felsőoktatási intézményekben 1. rész (1635-1919). Budapest 2006. (= Felsőoktatástörténeti Kiadványok. Új sorozat 3. Szerk: Szögi László); Néhány hosszabb munka még kéziratban van, pl: Molnár László: Külföldi hallgatók a Pesti Tudományegyetem Orvosi Karán 1790-1850 között (kézirat). Ez részben megjelent: Molnár László: A pesti orvostudományi kar hazai és külföldi hallgatói 1790-1850. = Horváth Ákos (szerk.): Tanulmányok az újkori külföldi magyar egyetemjárás történetéhez. Budapest 1997. (=Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 15. Szerk: Szögi László); Osváth Zsolt: A Műegyetem külföldi hallgatói. 2002. (kézirat).

⁵⁰¹ Matricula Universitatis Tyrnaviensis 1635-1701. Sajtó alá rendezte: Zsoldos Attila. Budapest 1990. (= Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből. 11. Szerk: Szögi László.)

világosítást a hallgatókról.⁵⁰²A kimutatott 302 külföldi tanuló közül 1635 és 1777 között 24 fő érkezett a német tartományokból.⁵⁰³

1777 és 1850 között jelentősen nőtt a magyar, de ezzel párhuzamosan a külföldi hallgatók száma is, szerencsére a forráshelyzet is kedvezőbb.⁵⁰⁴A német tartományokból összesen 130 diák érkezett a vizsgálatba bevont magyar felsőoktatási intézményekbe, nagy részük a délnémet vidékekről, ill. Poroszországból és Szászországból.⁵⁰⁵A Pesti Egyetem mellett a Selmecbányai Akadémia vonzotta leginkább a német diákokat. Az időszakban 1-2 német beiratkozót tudott elkönyvelni a keszthelyi Georgikon, a Nagyvárad Királyi Akadémia, a Kolozsvári Akadémiai Líceum és a Magyaróvári Gazdasági Akadémia. A több ezer fős osztrák és cseh peregrináció mellett a Németországból érkező diákok kontingense nem jelentős (2,7 %).⁵⁰⁶

1850 és 1867 között a németek érdeklődése a magyarországi felsőoktatás iránt hasonló az előző korszakhoz. Összesen 105 diák iratkozott be a német tartományokból, majdnem kétharmaduk a két legnagyobb államból, Poroszországból és Bajorországból.⁵⁰⁷ A külföldiek érkezése azonban nagy hullámváltozást mutat az időszakon belül, szoros összefüggésben a német tannyelv megszüntetésével és a magyar bevezetésével. A Pesti Egyetemen 1860-ban, a Selmecbányai Akadémián 1868-ig tértek át a magyar oktatási nyelvre. Ezeken a helyeken ezután kezdtek elmaradozni a német birodalmi hallgatók. Mivel Magyaróváron 1884-ig németül oktattak, az intézet népszerűsége a külföldiek körében egészen idáig fennmaradt.⁵⁰⁸

Az utolsó vizsgált korszakban erőteljesen visszaesett a Magyarországra irányuló peregrináció. Bár a dualizmus 2. fele a magyar felsőoktatás kínálatának bővülését és minőségileg magas színvonalát hozta, a külföldi diákok aránya erőteljesen csökkent. Ezt indokolhatjuk a magyar tannyelv kizárólagosságával (1884 óta Magyaróváron is), de különösen a birodalmi németek szempontjából vegyük tekintetbe Németország nagyszerű felsőoktatási lehetőségeit, tudományos műhelyeinek „szárnyalását”, intézményeinek felszereltségét. Különös és egyedi motiváció kellett (volna) ebben az esetben magyarországi tanulmányokhoz. A rekrutációs terület szempontjából egyenletes földrajzi eloszlást mutató német peregrinusok ebben az időszakban összesen 53-an voltak, és a következő iskolák diákságát gyarapították: Állatorvosi

⁵⁰² Bognár Krisztina – Kiss József Mihály – Varga Júlia: A Nagyszombati Egyetem fokozatot szerzett hallgatói 1635-1777. Budapest 2002. (=Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből. 25. Szerk: Szógi László.)

⁵⁰³ Heilaufl, i.m. 18.

⁵⁰⁴ Vö. Heilaufl, i.m. 21.

⁵⁰⁵ Heilaufl, i.m. 25; 36.

⁵⁰⁶ Heilaufl, i.m. 24-25.

⁵⁰⁷ Heilaufl, i.m. 47.

⁵⁰⁸ Heilaufl, i.m. 40.

Akadémia, Keszthelyi, Kassai és Kolozsvári Gazdasági Akadémiák, Keleti Kereskedelmi Akadémia, Magyaróvári Gazdasági Akadémia, Selmecbányai Akadémia, ill. József – műegyetem.⁵⁰⁹

Végeredményben a Magyarországon tanult német diákok száma nagyságrendekkel kisebb, mint a Németországban tanuló magyar fiataloké, de egyetemjárásuk arra mindenképpen bizonyíték, hogy a felsőoktatási érintkezések a hallgatók szintjén is léteztek. Az ide érkező diákok magukba szívhatták azt a tudást, amit a magyar intézmények nyújtottak számukra, tanulmányaik után pedig hazájukban váltak annak alkalmazóivá és esetleg továbbadóivá. Ezen a módon a magyar szellemi központok is hozzá tudtak tenni valamit az európai tudományos ismeretekhez.

⁵⁰⁹ Heilauf, i.m. 56. Megjegyzés: az adatsor nem tartalmazza a Budapesti Tudományegyetem hallgatóit, mivel az egyetem ide vonatkozó anyakönyvei elpusztultak. Vö: Heilauf, i.m. 49.

8. Összegzés

Dolgozatunk végéhez közeledve tekintsük át, mit sikerült megvalósítanunk az első fejezetben megfogalmazott tervekből!

Elsőként az európai egyetemek születését valamint fejlődésük történetét kívántuk bemutatni a 18.-19. századdal bezárólag, különös tekintettel a németországi egyetemekre. A nehézségekkel teli, eltérő mintákat követő kezdetek után a 13. század végére stabilizálódott az európai egyetemek rendszere és struktúrája. Németországba már a humanizmus (Heidelberg, Erfurt), illetve az egyházi reformatiók következményeként (a prágai huszitizmus ellenhatása Lipcse estében) jutott el az egyetem intézménye a 14-15. század fordulóján. A 16-17. századra a reformációnak és a katolikus megújulásnak köszönhetően tovább bővült a német felsőoktatási hálózat, amihez persze szükséges volt a tartományurak nagyvonalú anyagi támogatása. Mint azt a peregrinációs irodalomból, és a kiadott adatsorokból tudjuk, a magyarországi német peregrinációban főleg a protestáns diákoknak volt szerepük. (A magyar diákok 98 %-a protestáns egyetemre járt a 18. században!⁵¹⁰)

A 17. és 18. században még csak egy-két helyen jelentkezett újító szellemiségű universitas, Halléban és Göttingenben, de mindegyik vonzó hatást gyakorolt a fél kontinensre. Új intézmények jelentek meg az egyetem mellett (Pädagogium Halléban), illetve új módszerek honosodtak meg az oktatásban (pl. Gesner professzor klasszika-filológia szemináriuma Göttingenben). A 18. században négy nagy egyetem, Wittenberg, Jéna, Lipcse és Halle vonzotta magához a magyarországi diákok $\frac{3}{4}$ -ét. Ebbe a körbe került be lassanként Göttingen.

Ezt követően a német felsőoktatási rendszer komoly átalakuláson ment át a 18-19. század fordulóján, valamint folyamatos bővülés jellemezte 1815 után az új tudományágak önállósodása nyomán. A Napoleon által megnyomorított Poroszország a kultúra területén próbálta meg nagyságát visszaállítani, így sikerült a kor modern filozófiai elgondolásainak megfelelő Berlieni Egyetem megalapítása. A Wilhelm von Humboldtnak tulajdonított elveket még száz évvel később is axiómaként használták: 1. az állam korlátozott beleszólása az egyetem életébe, 2. A tudományok egysége, 3. Tanítás és tanulás szabadsága, 4. Oktatás és kutatás szoros kapcsolata. Maga az egyetemhálózat racionális tisztuláson ment át, majd kisvártatva megindult a berlieni modell másolása. A század 2. felében Berlin élre tört, ahogy a politikában, úgy az oktatásban is.⁵¹¹ A hallgatói létszámok megsokszorozódása, a külső igényeknek való gyenge megfelelés átmeneti válságot okozott 1890 körül, de ezt Friedrich von Althoff porosz oktatáspolitikus reformjainak hatására sikerült leküzdeni, és a német egyetemi rendszert ismét

⁵¹⁰ Tar 2004, 34-35.

⁵¹¹ Szögi 2001, 18.

a világ élvonalába emelni. A német felsőoktatási rendszer 1789 utáni alakulása példa értékű volt sok nemzet, köztük a magyar és benne a magyar felsőoktatás-politika számára is.

A Magyarországról kiinduló német egyetemjárás méreteiben az osztrákhöz és az itáliaihoz mérhető, szellemi hatása páratlan. 1694 és 1789 között 3944, 1789 és 1919 között 14 548 beiratkozásról tudunk. A látogatás persze nem volt egyenletes, a kisebb hullámzások a 18. században főleg a háborús időszakoknak és a peregrinációs tiltásoknak tudhatók be, a 19. században és a 20. század elején már inkább a polgárság aktuális érdeklődésével, a hazai illetve közel-külföldi (azaz osztrák), oktatási intézményhálózat fejlődésével magyarázható. Németországi egyetemjárásunk a 19. század végére átalakult, és végső képzettséget adó lehetőség helyett főként rész- vagy mai szóval posztgraduális képzés jelleget öltött. Átalakult a közkedvelt fakultások, egyetemek és szakfőiskolák köre is, aminek részletes listáit a 4. fejezetben olvashattuk.

A magyar diákok mindig fogékonyak voltak a haladó szellemű előadásokra, a jó tanulási lehetőségekre, és nem utolsó sorban: tisztelték a hagyományokat. Ennek köszönhető, hogy Németország híres tudásközpontjaiban, azok virágzó periódusában találjuk ott a magyarokat, legyen szó Hallérről, Göttingenről, Heidelbergről, Berlinről, Würzburgról, Hohenheimről vagy a Münchener Képzőművészeti Akadémiáról. A külföldiek jelenlétének fontosságát támasztja alá az a tény is, hányszor és miért szerepelt a Felsőoktatási Referensek Konferenciájának napirendjén a külföldi diákok ügye (beiratkozási feltételek, létszámkorlátozások, gyakorlati lehetőségek).

Németországi peregrinusaink jelentős része került tanulmányai után Magyarországon olyan pozícióba (pl. tanárként, orvosként, lelkészként, politikusként), ami lehetővé tette kint szerzett ismeretei átadását, azaz hozta magával a tudást, megvalósítója lett a tudományos transzfernek. Érdekes tendencia, hogy a 18. században főleg orvosok, a 19. században inkább tanárok és természettudósok kerültek bele ebbe a körbe.

A tudományos transzfer tetten érhető volt a tudományos irodalomban, a meginduló tudományos folyóiratokban is, amit főleg a német tudósokra és tudományos eredményekre való hivatkozással igazoltunk. A kapcsolatok kölcsönösségét látszanak igazolni a magyar tudósok külföldi publikációi, részvételük egyetemes tudományos vitákban, a nemzetközi tudós közvéleményt érintő kérdések eldöntésében, ill. hazai tudományos egyesületek programjának kidolgozásában. Ezen túlmenően a magyar szellemi élet jelentős hányada részesülhetett a németországi tanulmányok jótékony hatásában, ill. élményében. Megvizsgáltuk mindezt a kormánytagok, az alsó- és felsőházi képviselők, a protestáns püspökök és felsőbb egyházi tisztviselők körében. Ha az egyetemek tiszteletbeli doktorainak

listáját tekintjük, láthatjuk, hogy a két tudományos közvélemény figyelt egymásra, nemcsak német tiszteletbeli doktorok voltak magyar egyetemeken, hanem magyar tiszteletbeli doktorok is német universitásokon.

A szellemi interakción, eszmeáramláson kívül meg kell említenünk a német felsőoktatási rendszer adaptációját, amely végbement a 19. században a Pesti és a Kolozsvári egyetemen, a József-műegyetemen, valamint a művészeti felsőoktatásban. A magyar művelődéspolitikusok figyelték, diákként többen megtapasztalták a német vagy éppen a francia oktatási rendszer előnyeit és hátrányait, majd ennek megfelelően igyekeztek a jó minták átvételére. Ennek egyik legjobb példája a szemináriumi rendszer – német mintára történő – meghonosodása volt. A külföldi minták átvételében élen jártak az ösztöndíjasok, akik többször a minisztérium megbízásából a pedagógiai módszerek és intézményrendszer tanulmányozása végett utazhattak Németországba. A magyar diákok külföldi tanulmányait, főleg rész- ill. posztgraduális képzését számos ösztöndíj segítette, akár a korábbi (17-18. század: egyházi ösztöndíjak), akár a későbbi (19-20. század: minisztériumi és magánösztöndíjak) időszakot tekintjük.

A két tudományos világ kölcsönös kapcsolatrendszerét külföldi professzorok magyarországi előadásai, valamint külföldi diákok magyarországi látogatásai és tanulmányai tették teljessé.

9. IRODALOMJEGYZÉK

Levéltári források:

- Főrendiházi napló 1843/1844, 6. kötet, 332-338.
- Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Levéltára, 18.folio, VKM: 68018/1898.
- Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Levéltára, 18.folio, 554/1898.
- Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Levéltára, 1899. 46. tétel.
- Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Levéltára, 1899. 46. tétel, 365/1899. sz.; 998/1899. sz.; 2045/1899; 2046/1899. sz.;
- Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Levéltára, 1905. 8. tétel, 1327/1905. sz.
- Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Levéltára, 1910. 40. tétel, 1292/910. sz. és 1204/1910. sz.
- Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Levéltára, 1913. 5. tétel, 1850/1913. sz.
- Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Levéltára, 1912. 47. tétel.
- Magyarország gyűlésének jegyzőkönyve 1825-1827/ 4. kötet, 213-214.
- A Semmelweis Orvostudományi Egyetem iratai: 1/a, Orvostudományi tanácsulési jegyzőkönyvek 1818-1819; 1788-1886.
- Universitätsarchiv der Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg. Ehrendoktoren. (Kézirat)

Forráskiadások:

- Az 1865. évi dec. hó 10-re összehívott országgyűlés képviselőháza tagjainak betűsoros név- és lakjegyzéke. Összeállította és kiadja: Bojthor Endre. Az erdélyi képviselők névjegyzékével bővített második kiadás. Pest 1866.
- Berzeviczy Albert: Jelentés a németországi egyetemek kormányzati szervezetéről s gazdasági ügykezeléséről. Budapest 1885.
- Bognár Krisztina – Kiss József Mihály – Varga Júlia: A Nagyszombati Egyetem fokozatot szerzett hallgatói 1635-1777. Budapest 2002. (= Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből. 25. Szerk: Szögi László.)
- Bernhard von Brocke (Hg.): Hochschulpolitik im Föderalismus und Diktatur. Die Protokolle der Hochschulkonferenzen der deutschen Länder, Österreichs und des Reiches. Band II. 1919 bis 1941. Berlin
- Bernhard von Brocke - Peter Krüger (Hgg.): Hochschulpolitik im Föderalismus. Die Proto-

- kolle der Hochschulkonferenzen der deutschen Bundesstaaten und Österreichs 1898-1918. Berlin 1994.(= Veröffentlichung der Forschungsstelle für Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte an der Philipps-Universität Marburg)
- Bölöny József – Hubai László: Magyarország kormányai 1848-2004. Budapest 2004.
 - Eötvös Loránd: Néhány szó az egyetemi tanítás kérdéséhez. Nyílt levél Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. = Eötvös Loránd a tudós és a művelődéspolitikus írásaiból. Budapest 1964, 179-193.
 - Franz Eulenburg: Die Frequenz der deutschen Universtätén von ihrer Gründung bis zur Gegenwart. Berlin 1994. (Photomechanischer Nachdruck der Ausgabe von 1904)
 - Theodor Fabini - Friedrich Teutsch: Die Studierenden aus Ungarn und Siebenbürgen auf der Universität Leipzig von der Gründung derselben 1409 bis 1872. = Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde (10), 1872, 386-416.
 - Karl Eduard Förstemann - Otto Hartwig (Hrsg.): Album Academiae Vitebergensis I-III. Lipsiae-Hallis 1841-1905.
 - Haan Ludovicus: Jena Hungarica sive memoria Hungarorum a tribus proximis saeculis Academiae adscriptorum. Gyulae 1858.
 - Heilauf Zsuzsanna (szerk.): Külföldi hallgatók magyar felsőoktatási intézményekben 1. rész (1635-1919). Budapest 2006.
 - Wilhelm von Humboldt: Antrag auf Errichtung der Universität Berlin Juli 1809. = Gelegentliche Gedanken über Universitäten. Leipzig 1990. 267-284.
 - Wilhelm von Humboldt: Über die innere und äußere Organisation der höheren Wissenschaftlichen Anstalten in Berlin. = Gelegentliche Gedanken, 273-284.
 - Kossuth Lajos: Országgyűlési Tudósítások V. Budapest, 1961.
 - Magyar életrajzi lexikon, elektronikus dokumentum. Főszerkesztő: Kenyeres Ágnes. Budapest 2003. Eredeti kiadás: Magyar életrajzi lexikon. Szerkesztők: Kenyeres Ágnes, Botnyik Sándor. Budapest 1967-1994.
 - Magyarország Tiszti Czim- és Névtára 1887. Budapest 1887.
 - Magyarország Tiszti Czim- és Névtára 1914. Budapest 1914.
 - Magyarország Tiszti Névtára, 1863. Pest 1863.
 - Matematikai és Physikai Lapok. A Matematikai és Physikai Társulat megbízásából. Szerkesztik: Bartoniek Géza és Rados Gusztáv. Budapest, 1-4.évf. 1892-1895.
 - Matricula Universitatis Tyrnaviensis 1635-1701. Sajtó alá rendezte: Zsoldos Attila. Budapest 1990. (= Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből. 11. Szerk: Szögi László.)

- Merkur von Ungarn oder Literatur-Zeitung für das Königreich Ungarn. Pest 1786-1787.
Szerk: Kovachich Márton.
- Mokos Gyula: Magyarországi tanulók a jénai egyetemen 1558-1882. Budapest 1890.
- Molnár László: Külföldi hallgatók a Pesti Tudományegyetem Orvosi Karán 1790-1850 között (kézirat).
- Molnár László: A pesti orvostudományi kar hazai és külföldi hallgatói 1790-1850. = Horváth Ákos (szerk.): Tanulmányok az újkori külföldi magyar egyetemjárás történetéhez. Budapest 1997. (=Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 15. Szerk: Szögi László)
- Nagy Jukunda: Ungarische Studenten an der Universität Marburg 1571-1914. Darmstadt und Marburg 1974.
- Sashegyi Oszkár: Iratok a magyar felsőoktatás történetéből 1849-1867. (= Felsőoktatás-történeti Kiadványok 3.), Budapest 1974.
- Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher: Gelegentliche Gedanken über Universitäten in deutschem Sinn. = Gelegentliche Gedanken, 164-251.
- Sturm Albert: Országgyűlési almanach 1897-1901. Budapest 1897.
- Szabó Miklós-Szögi László: Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701-1848. Marosvásárhely 1998.
- Szabó Miklós-Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521-1700. Szeged 1992.
- Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Elektronikus dokumentum, Budapest 2000. (Eredeti kiadás: Budapest 1891-1914, 1-14.kötet.)
- Szögi László: Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789-1919. Budapest 2001. (= Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 5. kötet)
- Szögi László (szerk.): Régi magyar egyetemek emlékezete. Válogatott dokumentumok a magyarországi felsőoktatás történetéhez 1367-1777. Budapest 1995.
- Tar Attila: Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694-1789. Budapest 2004. (=Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 11. kötet).
- Természettudományi Közlöny. Havi folyóirat közérdekű ismeretek terjesztésére. Kiadja: A.K.M. Természettudományi Társulat. Szerkeszti Szily Kálmán titkár. Pest 1869.
- Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a középkorban (1520-ig). Bukarest 1979.
- Ungarisches Magazin. Pozsony 1781-1782. Szerk: Windisch Károly Gottlieb (1725-1793).
- Wilhelm Weischedel (Hrsg.): Idee und Wirklichkeit einer Universität. Dokumente zur Geschichte der Friedrich-Wilhelms Universität zu Berlin. Berlin 1960.

- Zeitschrift von und für Ungern. Pest 1802-1804. Szerk: Schedius Lajos János.
- Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. javított és bővített kiadás. Szerkesztette: Dr. Ladányi Sándor. Budapest 1977.

Felhasznált irodalom:

- Ábel Jenő: Egyetemeink a középkorban. Budapest 1881.
- Antal Géza: A magyar protestáns egyház külföldi érintkezései. = Protestáns Szemle (20) 1908.
- Bak Borbála: Ungarische Studenten an der Universität Marburg (1780-1865) = Universitas Budensis 1395-1995. (Hrsg. László Szögi – Júlia Varga), Budapest 1997. 337-360.
- Marita Baumgarten, Marita: Professoren und Universitäten im 19. Jahrhundert. Göttingen 1997.
- Bisztray Gyula - Szabó T. Attila - Tamás Lajos: Erdély magyar egyeteme. Kolozsvár 1941.
- Bónis György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Budapest 1971.
- Bernhard vom Brocke: Die Entstehung der deutschen Forschungsuniversität, ihre Blüte und Krise um 1900. Humboldt International, 367-401.
- Bernhard vom Brocke: Zur Entstehung Historischer Seminare und Institute in Deutschland. Sigrwil 1999.
- Rüdiger vom Bruch: Langsamer Abschied von Humboldt? Etappen deutscher Universitätsgeschichte 1810-1945. = Mitchell G. Ash: Mythos Humboldt. Vergangenheit und Zukunft der deutschen Universitäten. Wien 1999, 29-57.
- Rüdiger vom Bruch - Rainer A. Müller: Erlebte und gelebte Universität. Die Universität München im 19. und 20. Jahrhundert. Pfaffenhofen 1986.
- Hans Dahlke: Johann Christian Günther in Leipzig. = Karl-Marx-Universität Leipzig 1409-1959. Beiträge zur Universitätsgeschichte. Leipzig 1959, 129-144.
- Detlef Döring: Die Bedeutung Leipzigs für Studenten aus dem Königreich Ungarn im Rahmen der Mitteldeutschen Universitätslandschaft im Zeitalter der Aufklärung. = Peregrinatio Hungarica, 155-174.
- Wilhelm Doerr (Hrsg.): Semper Apertus. Sechshundert Jahre Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg 1386-1986. Festschrift in sechs Bänden. Band II. Das Neunzehnte Jahrhundert 1803-1918. Berlin, Heidelberg, New York, Tokyo 1985.
- Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635-1935. Szerk: Sinkovics István. Budapest 1985.

- Ferencz Sándor: A középkori egyetem. Egyetem – universitas – studium generale. = Világosság. (40.) 1999, 8-9. sz. 11-25.
- Holger Fischer – Ferenc Szabadváry (Hrsg.): Technologietransfer und Wissenschaftsaustausch zwischen Ungarn und Deutschland. Aspekte der historischen Beziehungen in Naturwissenschaft und Technik. München 1995. (= Südosteuropäische Arbeiten 94.)
- Font Zsuzsa: Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában. Szeged 2001.
- Willem Frijhoff: Patterns. = Rüegg: A History of the University in Europe. Volume II. Universities in Early Modern Europe (1500-1800). Editor: Hilde de Ridder-Symoens, Cambridge 1996, 43-110.
- Futaky István: Magyarországi és erdélyi diákok a kisebb német egyetemeken (16-19. század). = Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon II. A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Szeged 1991. augusztus 12-16.) elhangzott előadások, Budapest-Szeged 1993, 517-521.
- Futaky István – Kristin Schwamm: Die Ungarn betreffenden Beiträge in den Göttingischen Gelehrten Anzeigen, 1739-1839. Budapest 1987.
- Gémes István: Hungari et Transylvani. Kárpát-medencei egyetemjárók Tübingenben (1523-1918). Budapest 2003.
- Gerő András: Az elsöprő kisebbség. Népképviselő a Monarchia Magyarországon. Budapest 1988.
- Uő: Magyar polgárosodás. Budapest 1993.
- Katalin Gönczi: Juristischer Wissenstransfer von der Göttinger Universität in das Königreich Ungarn im späten 18. Jahrhundert. = Peregrinatio Hungarica, 175-196.
- Katalin Gönczi: Juristischer Wissenstransfer von Deutschland nach Ungarn im 19. Jahrhundert = Ad Fontes. Europäisches Forum Junger Rechtshistorikerinnen und Rechtshistoriker, Wien 2001, 141-160.
- Notker Hammerstein: Relations with authority. = Rüegg, Vol. II. 113-153.
- Hardtwig: Krise der Universität, studentische Reformbewegung Wolfgang (1750-1819) und die Sozialisation der jugendlichen deutschen Bildungsschicht. Aufriß eines Forschungsproblems. = Geschichte und Gesellschaft (11) 1985. 155-176.
- Ewald Horn: Das höhere Schulwesen der Staaten Europas. Eine Zusammenstellung der Lehrpläne. Berlin 1906.
- Dr. Högyes Endre: Emlékkönyv a Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem orvosi karának múltjáról és jelenéről. Budapest 1896.
- Ijjas Gáborné: Emlékezés egy vegyész dinasztiára. Lengyel Bélák a kémia fejlődéséért. =

- Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből. Mérnök, természettudós és orvos dinasztiák, melyek befolyásolták Magyarország szellemi életét. Szerk: Vámos Éva és Vámosné dr. Vigyázó Lilly. Budapest 2005.
- Ijjas Gáborné: Than Károly (1834-1908) tanulmányútjai Európában, és európai kapcsolatrendszerének hatása a magyarországi kémia fejlődésére. = Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből 2001, 91-94.
 - Konrad H. Jarausch: Der Lebensweg der Studierenden. = Rüegg, Band III, 301-322.
 - Kékes-Szabó Mihály - Pukánszky Béla: Tanárképzés a kolozsvári-szegedi Ferenc József Tudományegyetemen (1872-1934), (= A tantervelmélet forrásai 20.). Budapest 1998.
 - Helmut Klein: Humboldt-Universität zu Berlin. Überblick 1810-1985. Berlin, 1985.
 - Koncz József: A marburgi (Hessen) magyar stipendium vázlatos története és mostani állása = Protestáns Közlöny 1898. 2.sz. 14-15., 3.sz. 22-24.
 - Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. Századi Magyarországon. Budapest 1980.
 - Kovács László (Szerk.): Fejezetek a magyar fizika elmúlt 100 esztendejéből (1891-1991). Budapest 1992.
 - Krász Lilla: „A mesterség szolgálatában”. Felvilágosodás és „orvosi tudományok” a 18. századi Magyarországon. = Századok. (139.) 2005, 1065-1104.
 - Gerhard Krüger (Redaktion.): Die Humboldt-Universität gestern - heute - morgen. Berlin 1960.
 - Ladányi Sándor: Ungarische Studenten an der Universität Frankfurt an der Oder. = András Szabó: Iter Germanicum. Deutschland und die reformierte Kirche in Ungarn im 16-17. Jahrhundert. Budapest 1999, 214-220, vagy: Frankfurter Beiträge zur Geschichte (12) 1984. 28-32.
 - Max Lenz: Geschichte der Universität Berlin. Band I-III. Halle a.d. Saale 1910-1918.
 - Márky Sándor: A Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem története 1872-1922. Szeged 1922.
 - Márky Sándor - Pisztory Mór - Szabó Dénes - Finály Henrik - Kanitz Ágost - Szamosi János: A Kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudomány-egyetem. = A Felső Oktatásügy Magyarországon. Budapest 1896.
 - Medveczky Frigyes: A semináriumok feladata az egyetemen. Budapest 1883.
 - Mezey László: Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata. Budapest 1979.
 - Peter Moraw: Aspekte und Dimensionen älterer deutscher Universitätsgeschichte. = Peter Moraw - Volker Press (Hrsg.): Academia Gissensis. Beiträge zur älteren Gießener Universi-

- tätsgeschichte, Marburg 1982.
- Peter Moraw: Humboldt in Gießen. Zur Professorenberufung an einer deutschen Universität des 19. Jahrhunderts. = *Geschichte und Gesellschaft* (10), 1984. 47.-71.
 - Peter Moraw: *Kleine Geschichte der Universität Giessen 1607-1982*. Gießen 1982.
 - Rainer A Müller: *Geschichte der Universität. Von der mittelalterlichen Universitas zur deutschen Hochschule*. München 1990.
 - Robert Offner: *Deutsche Universitäten als Ausbildungsstätten siebenbürgischer Mediziner von den Anfängen bis zum Jahr 1850*. = *Peregrinatio Hungarica*, 287-343.
 - Olaf Pedersen: *Tradition and Innovation*. = *Rüegg*, Vol. II. 451-488.
 - *Peregrinatio Hungarica*. *Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*. Herausgegeben von Márta Fata, Gyula Kurucz und Anton Schindling. Unter Mitarbeit von Alfred Lutz und Ingomar Senz. Stuttgart 2006. (= *Contubernium*. *Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte*. Band 64.)
 - Hilde de Ridder-Symoens: *Mobilität*. = *Rüegg*, Vol. I. 255-275.
 - Walter Rüegg (Hrsg.): *Geschichte der Universität in Europa*. Band I. *Mittelalter*. München 1993.
 - Walter Rüegg (Gen. ed.): *A History of the University in Europe*. Volume II. *Universities in the Early Modern Europe (1500-1800)*. Cambridge 1996.
 - Walter Rüegg (Hrsg.): *Geschichte der Universität in Europa*. Band III. *Vom 19. Jahrhundert zum Zweiten Weltkrieg (1800-1945)*. München 2004.
 - Anton Schindling: *Bildungsinstitutionen im Heiligen Römischen Reich Deutscher Nation als Ziele der studentischen Migration. Wanderungen im Zeichen von Konfessionen und geistigen Strömungen*. = *Peregrinatio Hungarica*, 39-54.
 - Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher: *Gelegentliche Gedanken über Universitäten in deutschem Sinn*. = *Gelegentliche Gedanken*,
 - Rainer C. Schwinges: *Humboldt International. Der Export des deutschen Universitätsmodells. Eine Einführung*. = *Uó*. (Hrsg.): *Humboldt International. Der Export des deutschen Universitätsmodells im 19. und 20. Jahrhundert*. Basel 2001, 1-16. (= *Veröffentlichungen der Gesellschaft für Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte*, Band 3.)
 - „*Selige Tage im Musensitz Göttingen*“: *Stadt und Universität in ungarischen Berichten aus dem 18. und 19. Jahrhundert*. Göttingen 1991.
 - Götz von Selle: *Universität Göttingen. Wesen und Geschichte*. Göttingen 1953.
 - Daniela Siebe: *Studierende aus Ungarn an den Universitäten Berlin und Heidelberg zwischen 1870 und 1932/33*. 413. = *Peregrinatio Hungarica*, 409-436.

- Szabadváry Ferenc – Szőkefalvy Nagy Zoltán: A magyar vegyészeti arcképcsarnok. Budapest 1970.
- Szabó András: Magyarok Wittenbergben 1555-1592. = Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön. Külföldiek Magyarországon. A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Szeged 1991. augusztus 12-16.) elhangzott előadások, Budapest-Szeged 1993.
- Szabó Géza: Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555-1613. Halle (Saale) 1941.
- Szála Erzsébet: Adalékok a 18. század eleji soproni peregrinációhoz – diákalbumok tükrében. = Sopron tudomány- és technikatörténetéből, 26-41.
- Szála Erzsébet: A soproni evangélikus értelmiség a 17. század végén. = Sopron tudomány- és technika-történetéből. Sopron 1997, 9-25.
- Szála Erzsébet: Kis János az író és irodalomszervező. = Uő: Sopron tudomány- és technika-történetéből, 55-64.
- Szála Erzsébet: Liebezeit Zsigmond György. = Sopron tudomány- és technikatörténetéből, 33-41.
- Szála Erzsébet: A Torkos-testvérek tudományos munkássága. = Sopron tudomány- és technikatörténetéből, 50-54.
- Szögi László: 100 éves a pesti egyetemi történeti szeminárium. = Felsőoktatási Szemle (37) 1988, 7.- 8. sz. 475-481.
- Szögi László: A közép-európai egyetemek a XVII-XIX. században és a magyar egyetemjárás. = Világosság (XL) 1999. 8-9. sz. 53-65.
- Szögi László (szerk.): Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635-2002. Budapest 2003.
- Szögi László: Studenten aus Ungarn und Siebenbürgen an den deutschen Universitäten 1789-1919. = Peregrinatio Hungarica, 387-408.
- Tar Attila: Magyarországi diákok németországi egyetemjárása a 18. században. = Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből. Budapest 2002, 43-46.
- Tóth Tamás: A napóleoni egyetemtől a humboldti egyetemig. = Világosság (40) 1999. 8.-9.sz. 66-91.
- Vámos Éva: Deutsch-ungarische Beziehungen auf dem Gebiet der Chemie, der Lebensmittelchemie und der chemischen Industrie. = Holger Fischer – Ferenc Szabadváry (Hrsg.): Technologietransfer und Wissenschaftsaustausch zwischen Ungarn und Deutschland. Aspekte der historischen Beziehungen in Naturwissenschaft und Technik. München 1995.
- Wilhelm Treibs: Zur Geschichte der Entwicklung der Chemie an der Universität Leipzig. =

- Karl-Marx-Universität Leipzig 1409-1959. Beiträge zur Universitätsgeschichte. Leipzig 1959.
- Marianne Winkler: Johann Christoph Gottsched im Spiegelbild seiner kritischen Journale. = Karl-Marx-Universität Leipzig 1409-1959. Beiträge zur Universitätsgeschichte. Leipzig 1959, 145-192.
 - Zelovich Kornél: A M. Kir. József Műegyetem és a hazai technikai felső oktatás története. Budapest 1922.
 - Zoványi Jenő: A magyarországi ifjak az Odera melletti Frankfurt egyetemén. = Protestáns Szemle (1) 1889. 1-2. füzet, 178-202.